श्री सिद्ध-हैम-शब्दानुशासन-ल...घु...वृ...त्तिः

तृतियो विभागः

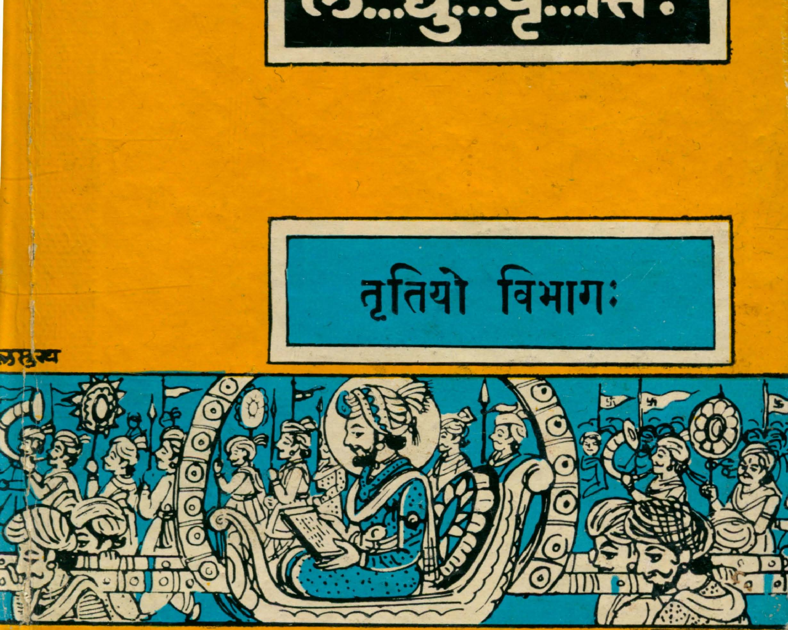

नमः श्रीजिनशासनाय

श्रीसिद्धहेम-शब्दानुशासनस्य

लघुवृत्तिः

[षट्सहस्रीत्यपराभिधा]

(तृतीयो विभागः)

[षष्ठ-सप्तमाध्यायौ]

—: प्रकाशक :—

श्री सुधारा खाता जैन पेढी महेसाणा

वीर नि. सं. २५०७	परिवर्धित	वि. सं. २०३७
प्रतयः १०००	संस्करणं	सिद्धहेम सं. ८४४

व्याकरणं हि भाषाशुद्धिप्रयोजकं,

गुरुनिश्रया व्याकरणपरिज्ञानेन

द्वितीयमहाव्रतसंशुद्धिः

पुस्तक-प्राप्तिस्थानम्—
सुधारा खाता जैन पेढी आझाद चोक
महेसाणा ३८४००१

व्याकरणाध्येतृणां सेवायाम्-

- प्रतिदिनं मूळपाठ-घोषणं तत्परावर्त्तनं च नियमशः ।
- सूत्राधारेणानुवृत्तिगमनपूर्वं संगतार्थ-योजना ।
- प्रयोगानां सूत्रप्रयोगपूर्वकं साधनिकाः ।
- टीका-वृत्ति-अवचूरि गुर्जरानुवाद-पुस्तकान् विषवत् परित्यज्य गुरुनिश्रयोहापोहबलेन सूत्रार्थव्याख्या-संगतिप्रयत्नः ।
- ज्ञानाचारमर्यादा-परिरक्षणम् ।
- व्याकरणाध्ययन-व्याजेन सामाचारीभङ्गो न हि करणीय इति शास्त्राज्ञापालनम् ।

मुद्रक—
कान्तिलाल डाह्याभाई पटेल
मंगल मुद्रणालय रतनपोळ
अहमदाबाद

પ્રકાશક તરફથી
णमो वीयरागाणं

શ્રી દેવ-ગુરુકૃપાએ ચતુર્વિંધ શ્રીસંઘના કર-કમલોમાં આગમાભ્યાસના પાયારૂપ શબ્દજ્ઞાનના પ્રધાન-સાધનરૂપ શ્રી **સિદ્ધહેમલઘુવૃત્તિ**-વ્યાક-રણના વિશિષ્ટ અધ્યયન યોગ્ય બાલભોગ્ય શૈલિવાળા પ્રકાશનનો આ ત્રીજો ભાગ રજુ કરતાં ખૂબ હર્ષ અનુભવીએ છીએ.

અમારી જાણકારી પ્રમાણે વર્તમાન શ્રમણ સંસ્થામાં પાછલા ૫૦/૬૦ વર્ષોમાં શ્રી **સિદ્ધાન્ત-ચંદ્રિકા** અને **સિદ્ધાંત-કૌમુદીના** વધુ પ્રચાર છતાં પાછલાં ૩૦/૪૦ વર્ષોમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ પૂ. **આ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મ.** શ્રીની પ્રૌઢ પ્રતિ-ભાથી અત્યંત—સુલભ—શૈલિથી વ્યુત્પત્તિજ્ઞાન કરાવનાર **શ્રી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન** વ્યાકરણના પઠન-પાઠનનો પ્રચાર વધુ થવા પામ્યો છે, તે એક આનંદની વાત છે.

આના અધ્યયનના પ્રચારને અનુલક્ષી પૂ. આચાર્ય ભગવંતો, પૂ. મુનિ ભગવંતો અને કેટલીક પ્રકાશક સંસ્થાઓએ **શ્રીસિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન**-

ની સર્વસુલભ અધ્યયનોપયોગી લઘુવૃત્તિનાં પુસ્તકો વિવિધ રીતે જુદા કદમાં પ્રકાશિત પણ કર્યાં.

પણ આજથી દશ વર્ષ પૂર્વે **સંપાદક પૂ. ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી.** મ.ના શિષ્ય પૂ. પં **શ્રી અભયસાગરજી મ. સા.ને** પોતાના નવદીક્ષિત ૬–૭ બાલમુનિઓને લઘુવૃત્તિ ભણાવવા માટે યોગ્ય પુસ્તકની ખામી ખૂબ અગવડ રૂપ બની.

પ્રયત્ન કરતાં અમુક પુસ્તકો ભણવા–ભણાવવા મળ્યાં, પણ અલ્પમતિવાળા કાળાનુસારી પ્રજ્ઞાના અવસર્પણ સાથે ગ્રાહકશક્તિ–બોધશક્તિની વિષમતા-વાળા મુનિઓને ગોખણ—વિદ્યારૂપ ગણાતા વ્યાકરણને ગોખવા માટે પદચ્છેદ આદિની સુવ્યવસ્થાની ખામીથી અનુભવવી પડતી મુશ્કેલીઓના કારણે વ્યવસ્થિત મુદ્રણ પદ્ધતિવાળા લઘુવૃત્તિ જેવા પુસ્તકની જરૂરીયાત જણાતી.

તેથી નાના કદની, **જેથી વિહારમાં ઉપાડ-વાની સુલભતા રહે,** ગોખવા કે અર્થ સમજવામાં સુગમતા રહે, તે રીતની સંપાદન–પદ્ધતિએ લઘુવૃત્તિ છપાવવાનું વિ. સં. ૨૦૨૫ માં વિચાર્યું, પરિણામે તે પ્રકાશનનું કામ સંપૂર્ણપણે કરવાની ભાવના ***અમદાવાદના શેઠ શ્રી મનુભાઈ જેસિંગભાઈ***

શેરદલાલે (વ્હાઈટ હાઉસ સામે ત્રણબત્તી પ્રીતમનગરનો ઢાળ) વ્યક્ત કરેલ.

તે મુજબ તેમણે પોતાના પિતાજીના નામથી ચાલતા ટ્રસ્ટ મારફત પ્રથમ-ભાગનું પ્રકાશન પણ કર્યું. कालस्य गहना गतिः મુજબ આકસ્મિક રીતે તેઓના કાલધર્મ થવાથી બીજા ભાગનું પ્રકાશન **રાજકોટ જૈન શ્રી સંઘ તરફથી** થયું, હવે આ ત્રીજા ભાગના પ્રકાશનનો લાભ પૂ૦ મહારાજ શ્રીની સૂચનાથી અમોને મળ્યો છે.

આ ત્રીજા ભાગમાં આઠમો અધ્યાય પણ લેવા ભાવના હતી. પણ લાંબા ગાળાથી ચાલતા ત્રીજા ભાગના ફર્મા બગડી ન જાય તેથી તુર્ત પ્રકાશન કરી દેવાની દૃષ્ટિએ આઠમા અધ્યાયને બાકી રાખી સંસ્કૃત-ભાષાના વ્યવસ્થિતજ્ઞાન માટે ઉપયોગી આ પ્રકાશનને શ્રી સંઘની સેવામાં સાદર રજુ કરેલ છે.

આ પ્રકાશનમાં પ્રકાશન અંગેની સઘળી જવાબદારી ઉમંગથી ઉઠાવનાર **શ્રી બાબુલાલ કેશવલાલ શાહ** (૧૧ નગરશેઠ માર્કેટ, રતન પોળ અમદાવાદ) તથા પ્રુફરીડિંગ વગેરે **શુદ્ધ સંસ્કરણની**

જવાબદારી ઉઠાવવામાં તત્પર **પં. શ્રી. રતિલાલ ચી. દોશી** (અધ્યાપક શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન પાઠશાળા, **અમદાવાદ**) લુદરાવાળા તેમજ વ્યવસ્થિત રીતે મુદ્રણ કાર્ય કરી આપનાર **મંગલમુદ્રણાલયના** અધિપતિ શ્રી **કાંતિભાઈ** તથા પ્રેસના કર્માચારીઓન ધર્મપ્રેમની સાદર નોંધ લઈએ છીએ.

બનતા પ્રયત્ને **અશુદ્ધિઓ** રહેવા ન પામે તેની કાળજી રાખવા છતાં છદ્મસ્થતાવશ દૃષ્ટિદોષથી અશુદ્ધિઓ રહી હોય તો તે બદલ ચતુર્વિધ શ્રી સંઘ સમક્ષ ક્ષમા માંગી આ પ્રકાશનનો લાભ ચતુર્વિધ શ્રી સંઘ ઉઠાવી અમારા આ પુણ્યકાર્ય કર્યાના સંતોષને વધારવા પ્રયત્નશીલ બને એ મંગલ કામના.

શ્રી સુધારા ખાતાની જૈન પેઢી.
આઝાદચોક
મહેસાણા
વૈ સુ. ૧૪
૧૭-૫-૮૧

નિવેદક
જૈન શ્રી સંઘ
સુધારા ખાતાની પેઢી
મહેસાણા

सम्पादकीयम्

॥ श्री वर्धमानस्वामिने नमः ॥

परमोच्चकोटिक-सुविशुद्धात्मावस्थासम्पादनायोद्यत-चेतस्कानां हितकामिनां मुमुक्षूणां जीवनपथि दिव्योद्योतप्रभां विस्तारयत्सु आगमेषु समुपवर्णितं सामाचारीबद्ध-सुसंयमि-जीवनं सञ्जीवतां सुसंयमिनामात्महितसाधनायै सज्ज्ञानि-निश्रया तत्त्वदृष्टिपरिकर्मणमावश्यकम् ।

तत्परिकर्मणञ्च मोहनीयक्षयोपशमसहकृतज्ञानावरणीय-विलयेन भवति, विना मोहक्षयोपशमञ्च ज्ञानावरणविलयः तत्त्वदृष्टिं नाविर्भावयेदतः मोहनीयक्षयोपशमाय सर्वथा प्रगुणीभवितव्यं सुसाधुभिरावश्यकमेव ।

तदर्थं च स्वच्छन्दवादनिरोधः समावश्यकः । मनो-निग्रहमन्तरेण च स्वाच्छन्द्यं न प्रतिरुध्येत ।

अतो मनोनिग्रहसम्पादनाय नितरां स्वाध्याय-प्रवृत्तिरावश्यिकी, मनोनिग्रहार्थं स्वाध्यायश्च मोहस्य विशिष्ट-क्षयक्षयोपशमवतां करुणापूर्णादन्तरात्मतः समुद्भूतसाहजिक-वाणीप्रवाहाविर्भूतग्रन्थराशेरावश्यकः ।

एतावता ग्रन्थराशेरान्तरहार्दसमधिगतिपूर्वं स्वाध्याय-पञ्चकं चरितार्थयितुं भाषाज्ञानं विशदं परिपूर्णमत्यावश्यकम् ।

तच्च व्याकरण-न्यायाख्य-चक्रद्वयपरिकरितेऽध्ययन-रथे समुपवेशमन्तरा न सुचारु भावि ।

एतस्मिंश्चाध्ययनरथे रथवाहक (सारथि) प्रागुण्यं विना ज्ञानेप्सवः समुपविष्टा अपि न हि सम्यग्ज्ञान-

भवनं प्राप्नुवन्ति, प्रत्युत मोहसंस्कारगहने मायाजाल-परिकरिते भववने समटन्ति नितराम् ।

अतो रथस्य गतिः कस्यां दिशि करणीयैतद्विनिर्णेतुं रथवाहकस्य समीक्षणं सम्यक् कार्यम् ।

वर्त्तमाने ह्यनेहसि रथवाहकपदे अशुभसंस्कारप्रगुणित-मनसः बहुलतया नियुक्तिर्दृश्यते, तेन च पाण्डित्यं नैपुण्यं समधिगत्य लोकसंज्ञाविवशीभूताः जनपंक्तेः समाराधनाय जीवनयापनकरणे साफल्यमभिमन्यमानाः संयमं तन्मर्यादां च विप्रकीर्णां जायमानामपि समुपेक्षन्ते ।

अतो रथवाहकस्पदे ज्ञानि-गुरु-चरणानामाज्ञां निश्रां च संस्थाप्याऽध्ययनरथस्य गतिशीलतायां प्रयतनीयम् ।

एतादृशस्याध्ययनोपयोगिनो रथस्य गतिशीलतायां हेतुभूतं चक्रद्वयस्य सर्वाङ्गसम्पूर्णत्वमावश्यकम् ।

तच्च व्याकरण-न्यायसंज्ञं चक्रद्वयं विद्वन्मतल्लजैः प्रज्ञप्तमस्ति ।

तत्रापि न्यायशास्त्रावगाहने बुद्धिप्राचुर्यस्योपयोगित्वेऽपि शब्दज्ञान-व्युत्पत्तिप्रभृतिद्वारा व्याकरणज्ञानं परमावश्यकम् ।

अतः न्यायशास्त्राध्वना दर्शनाटवीं संचिचरिषुभिरपि सुज्ञवर्यैः व्याकरणशास्त्राध्ययनाय बद्धकक्षैर्भवितव्यम् ।

व्याकरणशास्त्रेषु च श्रीसिद्धहेमशब्दानुशासनसंज्ञमेतद्धि व्याकरणं सुलभशैल्याऽष्टाध्यायी प्रक्रियाक्रमयथा-क्रम्य-समन्वयात्मक-सदूह्यसूत्ररचनाशैली-अर्थाधिकारशैली-प्रयोगसुलभतादिहेतुव्रातेन मूर्धन्यभावं बिभर्त्ति ।

एतस्य च पठन-पाठनादिसमुद्योगः पाश्चात्य-शताब्दीतः समुज्जम्भमाणः सुतरां प्रतिभाति ।

अध्ययनोपयोगिनो ह्यस्य शब्दानुशासनस्य बहुविध-पुस्तकेषु सत्स्वपि प्राथमिकमेव व्याकरणं घोषयतां बाला-भ्यासिनां घोषणसौकर्याय पदच्छेदादिविशिष्टमुद्रणशैलि-युक्तं हि पुस्तकं प्राय इदानीं न समुपलभ्यते ।

तादृशेन पुस्तकेन विना नवाभ्यासका बाला हि पिपठिषवः सन्तोऽपि अध्ययनायोद्विजमाना दरीदृश्यन्ते ।

अनेन च शुभाशयेनैतस्य व्यवस्थितं सुन्दरं विशिष्टशैलिसनाथं मुद्रणमावश्यकमभिमत्य विभागत्रयेणास्य मुद्रणं समारब्धमासीत् ।

तृतीयश्चायं विभागो बह्व्यां विघ्नपरम्परायां सत्यामपि देव-गुरु-प्रसत्तिवशतः समुन्मुद्रित उपदीक्रियते व्याकरणाध्ययन-स्पृहावतां विद्वज्जनानां करकुशेशययोः ।

छाद्मस्थ्यप्रयुक्त-सीसकाक्षरसंयोगजन्य-दृष्टिदोषजादिक्षतीनां हेतोः चतुर्विधश्रीसंघसमक्षं मिथ्यादुष्कृत-दानपूर्वं विरम्यते ।। इति शम् ।।

जैन मरचंट	वी. नि. सं. २५०७	सम्पादकः
सोसायटी	वि. सं. २०३७	पू. उपा. श्री धर्म-
अहमदाबाद-७	मार्ग. कृष्ण २ गुरौ	सागरजी विनेयाणुः
		अभयसागरः

॥ अथ किञ्चित्प्रास्ताविकम् ॥

अयि गीर्वाणवाणीसमाराधनासादितवाग्वैदुष्या विपश्चितोऽन्ते वसन्तश्च !

विदिततरमेवैतदस्ति सर्वेषां धीधनानां यत्किल शब्दज्ञानमन्तरा कस्मिँश्चिदपि शास्त्रे कृतश्रमोऽपि कुण्ठितबुद्धिरेवेति । शब्दज्ञानञ्च व्याकरणाधीनं शक्तिज्ञानेऽपि व्याकरणमपेक्ष्यतेतरामित्यप्यनवद्यमेव विन्मतम् । तदुक्तमभियुक्तैः—

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
कोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥१॥"

एतेषु सर्वेषु च व्याकरणमेव मुख्यतममिति प्रायो निर्विवादम् यतो न्यायसूत्रकृता गौतमेनापि स्पष्टमुक्तं मुक्तकण्ठेन—

"पदव्युत्पादनार्थं व्याकरणं प्रवृत्तम् ॥"

श्रीमता भाष्यकृता च व्याकरणप्रयोजनविवेचनप्रकरणे "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्' इत्युक्तम् । तत्र 'रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्……ऊहः खल्वपि—*न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदितास्ते* चावश्यं पुरुषेण यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः ।

तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम्, तस्मादध्येयं व्याकरणम्......।” इत्यादि ॥

“इदमक्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तम्, यथाऽऽचार्य्या ऊचुर्बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः। तं खल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते। न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयात् ब्रह्मराशिम्” इति नन्दिकेश्वरकृतायां काशिकायामुक्तम्। “वेदानां वेदः” इति छन्दोगश्रुतिरप्येतत्परैवेति। अत एवोक्तं हरिणा—

“आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य, तपसामुत्तमं तपः।
प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधाः ॥ १ ॥”
(वाक्यपदीये १।११॥)

छन्दः पादौ तु वेदस्य, हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते;
ज्योतिषामयनं चक्षु-र्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ १ ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्;
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव, ब्रह्मलोके महीयते ॥ २ ॥

इति पाणिनीयशिक्षायाम्।

तदेतत्सर्वमवधार्य्य कलिकालसर्व्वज्ञाऽऽचार्य्यश्रीहेमचन्द्रेण “विविक्तानामसाधुत्वनिर्मुक्तानां शब्दानां प्रयुक्तेः सम्यग्ज्ञानलक्षणा सिद्धिर्भवति।...... तद्द्वारेण च निःश्रेयसम्परम्। तथाहि—

“व्याकरणात् पदसिद्धिः, पदसिद्धेरर्थनिर्णयो भवति।
अर्थात् तत्त्वज्ञानं, तत्त्वज्ञानात् परं श्रेयः ॥ १ ॥”

इति हैमबृहन्न्यासे (१।१।२) स्पष्टं व्याकरणमहत्त्व-मुद्घोषितम् । अत एव समेऽपि शास्त्रकृतो व्याकरण-स्योपादेयत्वं स्पष्टमुररीकुर्व्वन्ति । तत्र,—

"ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।
सारस्वतं चाऽऽपिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ॥१॥"

इति व्याकरणानि सङ्ख्ययाष्टौ । तेषु च कतमस्य प्रक्रियागौरवावहत्वात्कतमस्याप्राप्यत्वादृजुमतीनां कृते पर-मकारुणिकेनाचार्य्यश्रीहेमचन्द्रसूरिणा विद्याविपिनमृगेन्द्रेण नव्यं व्याकरणं प्रणीय जनताया महानुपकारः कृत इति धन्योऽयं सूरीन्द्रो धन्या चास्य प्रतिभा । अयं हेमचन्द्रा-चार्यः स्वजनुषा कं देशमलञ्चकार, कदा चा प्रादुर्भूतः कदा चैतद्व्याकरणं प्रणीतवानिति विमर्शे विमर्शयितव्ये तस्य महानुभावस्यैतिह्यं नूनमाकलनीयमिति किञ्चित्तद्वि-षयेऽपि विविच्यते—

वि. सं. ११४५ कार्त्तिकशुक्लपूर्णायां धन्धुकानगरे श्रीहेमचन्द्राचार्य्यस्य जन्म । वि. सं. ११५३ माघशुक्ल १४ दीक्षा । वि. सं. ११६६ वैशाखशुक्ल ३ आचा-र्य्यपदप्राप्तिः । वि. सं. १२२९ लोकान्तरप्राप्तिश्च । अयं गुर्जरदेशीय इति स्पष्टमैतिह्यादवगम्यते ॥

आसीद् वै. द्वादशशताब्द्यां चौलुक्यवंशीयः सिद्ध-राजजयसिंहनामा भूपतिः । स च मालवेन्द्र-यशोवर्म्माणं विजित्य पाटणाभिधं स्वनगरं प्रत्यागच्छन्ननेकैर्विद्वद्भिर्य-शोवर्णनेन *वर्णितः । तत्र चायं जैनाचार्यो हेमचन्द्रस्तेषां*

पुरोगण्यो बभूव । स सुधीर्हेमचन्द्रो राज्ञे "भूमिं कामगवि......" इत्याद्यनेकानवद्यपद्यकदम्बैराशीराशिं प्रायच्छत् । श्रुतनव्यभव्यकाव्यकलापो भूजानिर्नितरां चमत्कृतो विद्वत्कल्पपादपोऽतितरां तस्मिन्नाचार्ये भक्तिमकार्षीत् तत्कालादारभ्य सूरीशमामन्त्रयामास च ।

अथैकदोज्जयिनीभाण्डागारत आगतेषु ग्रन्थेषु धाराधीशेन श्रीभोजेन भूभर्त्रा रचितं "सरस्वतीकण्ठाभरण-"नामकं ग्रन्थमेकं राजाऽद्राक्षीत् । तद्दर्शनसमुपजातसमुत्कण्ठो विद्वद्यशोभिलाषुको भूपो नव्यव्याकरणं निर्मापयितुं काममचीकमत । तत्समये गुर्जरे कातंत्रकलापयोः प्रचुरः प्रचार आसीत् , परं ताभ्यां सुकुमारमतीनां छात्राणां नाजायत समीचीना व्युत्पत्तिः । पाणिनीय-शाकटायनादीनाञ्च प्रक्रियागौरवावहत्वात्क्लिष्टत्वाच्च नातीव चेतोमोदावहत्वमभूत् । तेन सर्वाङ्गपूर्णं सुललितं नव्यं सुश्रवं व्याकरणं राज्ञा धीधनैराचकाङ्क्षे । इत्थं भोजकीर्तिविजित्वरीं कीर्त्तिं नूत्नव्याकरणनिर्मितिंच्च कामयमानं क्षमापालं गुर्जरेन्द्रं कारणद्वयं प्रेरयामास ॥

अथैकदा राजा स्वेच्छां गुर्जरविदुषो विज्ञापयामास । ते चैतत्कार्य्यनिर्वाहदक्षं श्रीमदाचार्य्यहेमचन्द्रमेव निर्मत्सरमसूचयन् । ततो मेदिनीनायको भक्तिग्रहेण विज्ञापनेन श्रीमदाचार्यहेमचन्द्रं नव्यसुश्रवव्याकरणनिर्माणं प्रार्थितवान् । तेनापि महानुभावेनाजन्मरचितसाहित्यग्रन्थेन सूरिशेखरेण राज्ञाभ्यर्थनं सानन्दमुररीचक्रे । तेन

राजा तुतोष । अथ राजादेशात्प्रधानपुरुषैः काश्मीरादिदेशाद् व्याकरणग्रन्था आनीय सूरयेऽदायिषत । विद्वद्मल्लजो हेमचन्द्राचार्य्योऽपि स्वीययाऽप्रतिमया प्रतिभया सर्वाङ्गपूर्णं सुश्रवं सरलं नूत्नं व्याकरणं व्यरचयत् । तद्ग्रन्थस्य च सिद्धराजकारितत्वाद् श्रीहेमचन्द्रकृतत्वाच्च "सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम्" इति नामकरणं जातम् ॥

इदं हैमं व्याकरणं महर्षिपाणिनिप्रणीतव्याकरणक्रमानुसारमेवाष्टाध्याय्या सञ्जातम् । प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः । एवं द्वात्रिंशत्पादाः । तेषु च ४६८५ सूत्राणि उणादिसूत्राणि च १००६ सन्ति । सम्पूर्णसूत्रसङ्ख्या तु ५६९१ । तथापि चासप्तमाध्यायं संस्कृतभाषाव्याकरणम्, अष्टमाध्याये तु प्राकृत–शौरसेनी–मागधी–पैशाची–चूलिका पैशाची–अपभ्रंशेति षण्णां भाषाणां साधुत्वं प्रकटीचकार । संस्कृतभाषाव्याकरणसूत्राणि–३५६६, प्राकृतादिभाषाव्याकरणसूत्राणि च १११९ वर्त्तन्ते । प्रत्यध्यायं सूत्रसङ्ख्या निम्नोद्धृता—

प्रथमाध्याय–सूत्राणि		२९४	पञ्चमाध्याय सूत्राणि		४९८
द्वितीयाध्याय	,,	४६०	षष्ठाध्याय	,,	६९२
तृतीयाध्याय	,,	५२१	सप्तमाध्याय	,,	६७३
चतुर्थाध्याय	,,	४८१	अष्टमाध्याय	,,	१११९

एतेषु च षष्ठ–सप्तमा–ऽष्टमाध्याया महत्तराः सन्ति । तत्कारणन्तु तत्र तद्धित–प्राकृतादिषड्भाषाव्या-

करणाभिधानि महान्ति प्रकरणानि सन्ति । तत्र प्रतिव्याकरणं बहुवक्तव्यं बहुविषयतया भवति । सूत्र-गणपाठयुतवृत्ति-धातुपाठोणादि-लिङ्गानुशासनेत्यभिधानि व्याकरणस्य पञ्चाप्यङ्गानि महाप्रतिभेनाचार्य्यहेमचन्द्रेणैकाकिनैव समुट्टङ्कितानि । एषां सूत्राणां निर्मितिस्तादृशी कृता, यथा भूयो वार्तिकादीनामपेक्षोपेक्षिता भवति । एतेषां सूत्राणां टीका "बृहन्न्यास" नाम्नी स्वयं ग्रन्थकृता १२५००० सपादलक्षश्लोकप्रमाणा कृतेति सिद्धराजप्रबन्धे प्रबन्धचिन्तामणिकारेण स्पष्टं व्याभाणि । देशभाषाजनन्या अपभ्रंशभाषाया विशदं व्याकरणं "देशीनाममाला" चेति द्वयं श्रीहेमचन्द्राचार्य एव कृतवानिति साम्प्रतिका विपश्चितो निश्चिन्वन्ति ॥

यथा हि महर्षिपाणिनिना लौकिकशब्दानुशासनानन्तरं वैदिकशब्दानुशासनं प्रान्ते व्यरचि, तथा कलिकालसर्वज्ञेनाऽपि अष्टमाध्याये जैनागमव्युत्पत्तये संक्षेपादार्यभाषा यथाप्रयोगं निरमायि । एवं च संस्कृतद्व्याश्रयकाव्यं प्राकृतद्व्याश्रयकाव्यञ्चेति व्याकरणकाव्यद्वयमप्यनेन विदुषा कुमारपालचरितनामकं व्यरचि । तत्र पूर्वपुरुषादारभ्य कुमारपालपर्य्यन्तं चौलुक्यवंशभूपानां विस्तरत ऐतिह्यं वर्णितम् ॥

वि. सं. ११९३ वर्षात्पूर्वं गुर्जरनरेशस्य मालवविजयोपलक्षनगरप्रवेशोऽभूत् । तदनन्तरं श्रीहेमचन्द्राचा-

र्य्येण व्याकरणमिदं नूतनं निरमायीति सम्भाव्यते। श्रीहैमन्यासे च स्वोपज्ञाऽलङ्कारचूडामणेः(काव्यानुशासनस्य) उल्लेखोऽस्ति, तेन हैमन्यासात्पूर्वं हैमालङ्कारचूडामणिनिर्मितिरिति निश्चितमेव। अलङ्कारचूडामणिवृत्तिस्तु श्रीहेमचन्द्राचार्य्येण व्याकरणरचनानन्तरं रचितेति—

"शब्दानुशासनेऽस्माभिः साध्व्या वाचो विवेचिता।
तासामिदानीं काव्यत्वं यथावदनुशिष्यते ॥ १ ॥"
(हैमकाव्यानुशासनम् १।२।)

निवेदकः

श्री जगदानन्दझा शास्त्री

व्याकरणसाहित्याचार्यः विद्याभूषणं ज्योतिरत्नं काव्यतीर्थः (स्वर्णपदकभूषितः) वेदान्तशास्त्री

(उद्धृतमेतत् श्रीदक्षज्योतप्रकाशनट्रस्ट प्रकाशित-श्रीलघुवृत्ति-पुस्तकतः साभारमिति.

॥ श्री वर्धमानस्वामिने नमः ॥

षष्ठाध्यायस्य-
प्रथमः पादः ॥

(अथ तद्धितप्रकरणम्)

तद्धितोऽणादिः । ६ । १ । १ ।

वक्ष्यमाणोऽणादिः

तद्धितः स्यात् ।

औपगवः ॥१॥

पौत्रादि वृद्धम् । ६ । १ । २ ।

परम-प्रकृतेर्यत् पौत्रादि अपत्यं,

तद् वृद्धं स्यात् ।

गार्ग्यः, पुत्रस्तु-गार्गिः ॥२॥

वंश्य-ज्यायोभ्रात्रोर्जीवति प्रपौत्राद्यस्त्री युवा । ६ । १ । ३

वंश्यः पित्राऽऽदिः स्वस्य हेतुः ।
वंश्ये,
ज्येष्ठभ्रातरि च
जीवति
प्रपौत्रादि अपत्यं
स्त्रीवर्जं
युवा स्यात् ।
गार्ग्यायणः ॥३॥

स-पिण्डे वयः-स्थानाधिके जीवद् वा । ६ । १ । ४

समानः पिण्डः सप्तमः पुरुषो यस्य, तस्मिन्
वयःस्थानाभ्यामधिके
जीवति
प्रपौत्राद्यस्त्री
जीवद्
युवा वा स्यात् ।
गार्ग्यायणः-गार्ग्यो वा ॥४॥

युव-वृद्धं कुत्साऽर्चे वा । ६ । १ । ५ ।

युवा वृद्धं चापत्यं
यथासङ्ख्यं
कुत्साऽर्चयोर्विषये
युवा वा स्यात् ।
गार्ग्यः,–गार्ग्यायणो वा जाल्मः ।
वृद्धं अर्चितम् गार्ग्यायणः–गार्ग्यो वा ॥५॥

संज्ञा दुर्वा । ६ । १ । ६ ।

इठात् संज्ञा
दुर्वा स्यात् ॥
देवदत्तीयाः–दैवदत्ताः ॥६॥

त्यदादिः । ६ । १ । ७ ।

असौ
दुः स्यात् ।
त्यदीयम्, तदीयम् ॥७॥

वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादिः । ६ । १ । ८ ।

यस्य

स्वराणां
आदिः स्वरो
वृद्धिः,
सः
दुः स्यात् ।
आम्रगुप्तायनिः ॥८॥

एदोद् देश एवेयादौ । ६ । १ । ९ ।

देशार्थस्यैव यस्य
स्वराणां
आदिः एत् ओत् च
सः
ईयादौ विधेये
दुः स्यात् ।
सैपुरिका सैपुरिकी ।
स्कौनगरिका, स्कौनगरिकी ॥९॥

प्राग्देशे । ६ । १ । १० ।

प्राग्देशार्थस्य
स्वरेषु आदिः एत् ओत् च

सः ईयादौ कार्ये
दुः स्यात् ।
एणीपचनीयः, गोनर्दीयः ॥१०॥

वाऽऽद्यात् । ६ । १ । ११ ।

वा-इति, आद्यात् इति, च
द्वयं
अधिकृतं स्यात्,
तेन तद्धितप्रसङ्गे
पक्षे वाक्य – समासौ
अपि,
सूत्रादौ च निर्दिष्टात् प्रत्ययः ॥११॥

गोत्रोत्तरपदाद् गोत्रादिवा–जिह्वाकात्य–हरितकात्यात् । ६ । १ । १२ ।

गोत्रं अपत्यं,
जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जाद्
गोत्रप्रत्ययान्तोत्तरपदाद्
गोत्रप्रत्ययान्तादिव
तद्धितः स्यात् ।

यथा चारायणीयाः
तथा कम्बलचारायणीयाः ।
अजिह्वेत्यादीति किम् ? यथेह ईयः,
कातीयाः,
न तथा-
जैह्वाकाताः-हारितकाताः ॥१२॥

प्राग् जितादण् । ६ । १ । १३ ।

प्राग् जितोक्तेः
पादत्रयं यावद्
येऽर्थाः
तेषु
अण्
वा स्यात् ।
औपगवः,-माञ्जिष्ठम् ॥१३॥

धनादेः पत्युः । ६ । १ । १४ ।

धनादेः परो यः पतिः,
तदन्तात्
प्राग्जितीयेऽर्थे अण् स्यात् ।
धानपतः, आश्वपतः ॥१४॥

अनिदमि अणपवादे च दित्य-दित्या-दित्य-यम-पत्युत्तरपदात् ञ्यः । ६ । १ । १५ ।

एभ्यः
प्राग्जितीयेऽर्थे
इदंवर्जे
अपत्याद्यर्थे
योऽणोऽपवादः,
तद्विषये च
ञ्यः स्यात् ।
दैत्यः, आदित्यः,
आदित्यः
याम्यः बार्हस्पत्यः ।
अनिदमीति किम् ?
आदित्यस्येदं—आदितीयं मण्डलम् ॥१५॥

बर्हिषः टीकण् च । ६ । १ । १६ ।

बर्हिषः
प्राग्जितीयेऽर्थे
टीकण् ञ्यश्च

स्यात् ।

बाहीकः, बाह्यः ॥१६॥

कल्यग्नेरेयण् । ६ । १ । १७ ।

आभ्यां

प्राग्जितीयेऽर्थे

अनिदमि

अणपवादे च

एयण् स्यात् ।

कालेयम् , आग्नेयम् ॥१७॥

पृथिव्या ञाऽञ् । ६ । १ । १८ ।

पृथिव्याः

प्राग्जितीयेऽर्थे

अनिदमि

अणपवादे च

ञाऽञौ स्याताम् ।

पार्थिवा, पार्थिवी ॥१८॥

उत्सादेरञ् । ६ । १ । १९ ।

अस्मात्
प्राग्जितीयेऽर्थे
अनिदमि अणपवादे च
अञ् स्यात् ।
औत्सः, औदपानम् ॥१९॥

बष्कयादसमासे । ६ । १ । २० ।

अ-समासवृत्ते
बष्कयात्
प्राग्जितीयेऽर्थे
अनिदमि
अणपवादे च
अञ् स्यात् ।
बाष्कयः ।
अ-समास इति किम् ?
सौबष्कयिः ॥२०॥

देवाद् यञ् च । ६ । १ । २१ ।

देवात्
प्राग्जितीयेऽर्थे

अनिदमि

अणपवादे च

यञ्-अञौ स्याताम् ।

दैव्यम् , दैवम् ॥२१॥

अः स्थाम्नः । ६ । १ । २२ ।

स्थाम्नः

प्राग्जितीयेऽर्थे

अः स्यात् ।

अश्वत्थामः ॥२२॥

लोम्नोऽपत्येषु । ६ । १ । २३ ।

लोम्नः

प्राग्जितीयेऽर्थे

बह्वपत्याऽर्थे

अः स्यात् ।

उडुलोमाः ।

बहुवचनं किम् ?

औडुलोमिः ॥२३॥

द्विगोरनपत्ये य-स्वराऽऽदेर्लुबद्विः

। ६ । १ । २४ ।

अपत्यादन्यस्मिन्
प्राग्जितीयेऽर्थे
भूतस्य द्विगोः परस्य
याद्येः स्वरादेश्च प्रत्ययस्य
लुप् स्यात्,
न तु द्विः ।
द्विरथः, पञ्चकपालः ।
अनपत्य इति किम् ?
द्वैमातुरः ।
अ-द्विरिति किम् ?
पाञ्चकपालम् ॥२४॥

प्राग् वतः स्त्री-पुंसात् नञ्-स्नञ्
। ६ । १ । २५ ।

वतोऽर्वाग् अर्थेषु
अनिदमि अणपवादे च
आभ्यां
यथासङ्ख्यं

नञ्-स्नञ् च स्यात् ।
स्त्रैणः, पौंस्नः ।
प्राग्-वत इति किम् ?
स्त्रीवत् ॥२५॥

त्वे वा । ६ । १ । २६ ।

स्त्री-पुंसाभ्यां
त्वे विषये
यथासङ्ख्यं
नञ्स्नञौ वा स्याताम् ।
स्त्रैणम्-स्त्रीत्वम् ।
पौंस्नम्-पुंस्त्वम् ॥२६॥

गोः स्वरे यः । ६ । १ । २७ ।

गोः
स्वरादितद्धितप्राप्तौ
यः स्यात् ।
गव्यम् ।
स्वर इति किम् ?
गोमयम् ॥२७॥

ङसोऽपत्ये । ६ । १ । २८ ।

षष्ठ्यन्तात्
अपत्येऽर्थे
यथाविहितं
अणादयः स्युः ।
औपगवः, दैत्यः ॥२८॥

आद्यात् । ६ । १ । २९ ।

अपत्ये यस्तद्धितः
सः
परमप्रकृतेरेव
स्यात् ।
उपगोर-पत्यमौपगवः,
तस्याप्यौपगविः
औपगवेरप्यौपगवः ॥२९॥

वृद्धाद् यूनि । ६ । १ । ३० ।

यूनि अपत्ये
यः प्रत्ययः, सः
आद्याद् वृद्धाद्

यो वृद्धप्रत्ययः

तदन्तात् स्यात् ।

गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः ॥३०॥

अत इञ् । ६ । १ । ३१ ।

अदन्तात् षष्ठ्यन्तात्

अपत्ये

इञ् स्यात् ।

दाक्षिः ॥३१॥

बाह्वादिभ्यो गोत्रे । ६ । १ । ३२ ।

स्वाऽपत्य-सन्तानस्य

स्व-व्यपदेश-हेतुः य आद्यपुरुषः

तद-पत्यं गोत्रम् ।

एभ्यः

षष्ठ्यन्तेभ्यो

गोत्रेऽर्थे

इञ् स्यात् ।

बाहविः, औपबाहविः ॥३२॥

वर्मणो-चक्रात् । ६ । १ । ३३ ।

चक्रवर्जात् परो
य: वर्मा
तदन्तात्
अपत्येऽर्थे
इञ् स्यात् ।
ऐन्द्रवर्मिः ।
अ-चक्रात् इति किम् ?
चाक्रवर्म्मणः ।।३३।।

अजादिभ्यो धेनोः । ६ । १ । ३४ ।

एभ्यः
परो
यो धेनुः
तदन्तात्
अपत्यार्थे
इञ् स्यात् ।
आजधेनविः, बाष्कधेनविः ।।३४।।

ब्राह्मणाद्वा । ६ । १ । ३५ ।

ब्राह्मणाद् धेनुः
तदन्तात्
अपत्येऽर्थे
इञ् वा स्यात्।
ब्राह्मणधेनविः-ब्राह्मणधेनवः ॥३५॥

भूयस्-सम्भूयोऽम्भोऽमितौजसः स्लुक् च ।६।१।३६।

एभ्यः
अपत्ये
इञ् स्यात्,
सो लुक् च।
भौयिः, साम्भूयिः।
आम्भिः, आमितौजिः ॥३६॥

शालङ्क्यौदि-षाडि-वाड्वलि ।६।१।३७।

एते
अपत्ये
इञन्ताः

निपात्यन्ते ।

शालङ्किः, औदिः,

षाडिः वाड्वलिः ॥ ३७ ॥

व्यास-वरुट-सुधातृ-निषाद-बिम्ब-चण्डालाद् अन्त्यस्य चाऽक् । ६ । १ । ३८ ।

एभ्यः

अपत्ये

इञ् स्यात्,

तद्योगे च

एषां

अन्तस्य

अक् ।

वैयासकिः, वारुटकिः,

सौधातकिः, नैषादकिः

बैम्बकिः, चाण्डालकिः ॥३८॥

पुनर्भू-पुत्र-दुहितृ-ननान्दुरनन्तरेऽञ् । ६ । १ । ३९ ।

एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः
अनन्तरे अपत्ये
अञ् स्यात् ।
पौनर्भवः, पौत्रः,
दौहित्रः, नानान्द्रः ॥ ३९ ॥

परस्त्रियाः परशुश्चा-सावर्ण्ये । ६ । १ । ४० ।

परस्त्रियाः अनन्तरे अपत्ये
अञ् स्यात्
तद्योगे
अस्य परशुश्च,
न चेदसौ
पुंसा सजातीया ।
पारशवः ।
असावर्ण्ये इति किम्?
पारस्त्रैणेयः ॥ ४० ॥

विदादेर्वृद्धे । ६ । १ । ४१ ।

एभ्यः
वृद्धे अपत्ये

अञ् स्यात् ।

वैदः, और्वः ॥ ४१ ॥

गर्गादेर्यञ् । ६ । १ । ४२ ।

एभ्यः

षष्ठ्यन्तेभ्यः

वृद्धेऽपत्ये

यञ् स्यात् ।

गार्ग्यः ।

वात्स्यः ॥ ४२ ॥

मधु-बभ्रोर्ब्राह्मण-कौशिके । ६ । १ । ४३ ।

आभ्यां

यथासङ्ख्यं

ब्राह्मणे कौशिके च

वृद्धे-अपत्ये

यञ् स्यात् ।

माधव्यो ब्राह्मणः,

बाभ्रव्यः कौशिकः ॥ ४३ ॥

कपि-बोधादाङ्गिरसे । ६ । १ । ४४ ।

आभ्याम्
आङ्गिरसे
वृद्धेऽपत्ये
यञ् स्यात् ।
काप्यः, बौध्यः, आङ्गिरसः ॥४४॥

वतण्डात् । ६ । १ । ४५ ।

अस्माद् आङ्गिरसे
वृद्धे
यञ् एव
स्यात् ।
वातण्ड्य आङ्गिरसः ॥ ४५ ॥

स्त्रियां लुप् । ६ । १ । ४६ ।

वतण्डात्
आङ्गिरसे वृद्धे
स्त्रियां
यञः
लुप् स्यात्
वतण्डी, आङ्गिरसी ॥ ४६ ॥

कुञ्जादेर्ञायन्यः । ६ । १ । ४७ ।

कुञ्जादेः षष्ठ्यन्ताद्

वृद्धे

ञायन्यः स्यात् ।

कौञ्जायन्यः, ब्राध्नायन्यः ॥ ४७ ॥

स्त्रीबहुष्वायनञ् । ६ । १ । ४८ ।

कुञ्जादेः षष्ठ्यन्ताद्

बहुत्वविशिष्टे वृद्धे

स्त्रियां वा अ-बहुत्वेऽपि

आयनञ् स्यात् ।

कौञ्जायनी, कौञ्जायनाः ॥४८॥

अश्वादेः । ६ । १ । ४९ ।

अश्वादेः

वृद्धे

आयनञ् स्यात् ।

आश्वायनः, शाङ्खायनः ॥ ४९ ॥

शप-भरद्वाजाद् आत्रेये । ६ । १ । ५० ।

आभ्यां

आत्रेये

वृद्धे

आयनञ् स्यात् ।

शापायनः–भारद्वाजायनः–आत्रेयः ॥५०॥

भर्गात् त्रैगर्त्ते । ६ । १ । ५१ ।

भर्गात्

त्रैगर्त्ते वृद्धे

आयनञ् स्यात् ।

भार्गायणः–त्रैगर्त्तः ॥ ५१ ॥

आत्रेयाद् भारद्वाजे । ६ । १ । ५२ ।

अस्माद्

भारद्वाजे यूनि

आयनञ् स्यात् ।

आत्रेयायणो भारद्वाजः ॥५२ ॥

नडादिभ्य आयनण् । ६ । १ । ५३ ।

एभ्यः

वृद्धे

आयनण् स्यात् ।

नाडायनः, चारायणः ॥ ५३ ॥

यञि-ञः । ६ । १ । ५४ ।

वृद्धे
यौ यञ्-इञौ
तदन्ताद्
यूनि
आयनण् स्यात् ।
गार्ग्यायणः, दाक्षायणः ॥५४॥

हरितादेरञः । ६ । १ । ५५ ।

वृद्धे योऽञ्
तदन्तात्
हरितादेः
यूनि
आयनण् स्यात् ।
हारितायनः, कैन्दासायनः ॥५५॥

क्रोष्टु-शलङ्कोर्लुक् च । ६ । १ । ५६ ।

आभ्यां
वृद्धे
स्यात्, आयनण्

लुक् चाऽन्तादेशः ।

क्रौष्टायनः, शालङ्कायनः ॥ ५६ ॥

दर्भ-कृष्णाऽग्निशर्म-रण-शरद्वत्-शुनकाद् आग्रायण-ब्राह्मण-वार्षगण्य-वाशिष्ठ-भार्गव-वात्स्ये । ६ । १ । ५७ ।

एभ्यः

यथासङ्ख्यं

एषु वृद्धेषु

आयनण् स्यात्

दार्भायणः—आग्रायणश्चेत्,

कार्ष्णायनः—ब्राह्मणः,

आग्निशर्मायणः—वार्षगण्यः,

राणायनः—वाशिष्ठः,

शारद्वतायनः—भार्गवः,

शौनकायनः—वात्स्यः ॥ ५७ ॥

जीवन्त-पर्वताद् वा । ६ । १ । ५८ ।

आभ्यां

वृद्धे

आयनण्

वा स्यात् ।

जैवन्तायनः-जैवन्तिः ।

पार्वतायनः-पार्वतिः ॥ ५८ ॥

[द्र]ोणाद् वा । ६ । १ । ५९ ।

द्रोणात्

अपत्यमात्रे

आयनण्

वा स्यात्

द्रौणायनः-द्रौणिः ॥ ५९ ॥

शिवादेरण् । ६ । १ । ६० ।

शिवादेः

अपत्ये

अण् स्यात् ।

शैवः, प्रौष्ठः ॥ ६० ॥

[ऋ]षि-वृष्ण्यन्धक-कुरुभ्यः । ६ । १ । ६१ ।

ऋष्यादिवाचिभ्यः

अपत्ये

अण् स्यात्।

वाशिष्ठः, वासुदेवः,

श्वाफल्कः, नाकुलः ॥ ६१ ॥

कन्या-त्रिवेण्याः कनीन-त्रिवणं च । ६ । १ । ६२ ।

आभ्यां

अपत्ये

अण् स्याद्,

यथासङ्ख्यं

कनीनत्रिवणौ च आदेशौ।

कानीनः, त्रैवणः ॥ ६२ ॥

शुङ्गाभ्यां भारद्वाजे । ६ । १ । ६३ ।

शुङ्ग-शुङ्गाभ्यां

पुंस्त्रीशब्दाभ्यां

भारद्वाजे अपत्ये

अण् स्यात्।

शौङ्गो भारद्वाजः ॥ ६३ ॥

विकर्ण-च्छगलाद् वात्स्याऽऽत्रेये ।६।१।६४।

आभ्यां
यथासङ्ख्यं
वात्स्ये आत्रेये च
अपत्ये
अण् स्यात् ।
वैकर्णो-वात्स्यः, छागल-आत्रेयः ॥६४॥

णश्च विश्रवसो विश्लुक् च वा ।६।१।६५।

विश्रवसः
अपत्ये
अण् स्यात्,
तद्योगे च णः,
णयोगे च
विशो लुक् च वा ।
वैश्रवणः-रावणः ॥ ६५ ॥

सङ्ख्या-सं-भद्रात् मातुर्मातुर् च ।६।१।६६।

संख्याऽर्थात्

समृभद्राभ्यां च

परः यः माता,

तदन्ताद्-अपत्ये

अण् स्यात्,

मातुश्च मातुर् ।

द्वैमातुरः, सांमातुरः, भाद्रमातुरः ॥६६॥

अ-दोर्नदी-मानुषीनाम्नः । ६ । १ । ६७ ।

अ-दुसंज्ञात्

नदीनाम्नः

मानुषीनाम्नश्च

अपत्ये अण् स्यात् ।

यामुनः-प्रणेता,

दैवदत्तः ।

अदोः इति किम् ?

चान्द्रभागेयः ॥ ६७ ॥

पीलव-साल्वा-मण्डूकाद् वा । ६ । १ । ६८ ।

एभ्यः
अपत्ये
अण्
वा स्यात् ।
पैलः-पैलेयः ।
साल्वः-साल्वेयः ।
माण्डूकः-माण्डूकिः ॥६८॥

दितेश्चैयण् वा । ६ । १ । ६९ ।

दितेः
मण्डूकात् च
अपत्ये
एयण्
वा स्यात् ।
दैतेयः-दैत्यः ।
माण्डूकेयः-माण्डूकिः ॥६९॥

ङ्याप्-त्यूङः । ६ । १ । ७० ।

ङ्यन्ताद्
आबन्तात्

त्यन्ताद्

ऊङन्तात् च

अपत्ये

एयण्

स्यात् ।

सौपर्णेयः, वैनतेयः,

यौवतेयः, कामण्डलेयः ॥७०॥

द्विस्वराद् अ-नद्याः । ६ । १ । ७१ ।

द्विस्वराद्

ङी-आप्-ति-ऊङन्ताद्

अ-नद्यर्थात्

अपत्ये

एयण् स्यात् ।

दात्तेयः ।

अ-नद्याः इति किम् ?

नैम्रः ॥ ७१ ॥

इतोऽनिञः । ६ । १ । ७२ ।

इञ्वर्जेदन्ताद्

द्विस्वरात्

अपत्ये

एयण् स्यात् ।

नाभेयः ।

अनिञः इति किम् ? दाक्षायणः ।

द्विस्वरादित्येव ? मारीचः ॥७२॥

शुभ्राऽऽदिभ्यः । ६ । १ । ७३ ।

एभ्यः

अपत्ये

एयण् स्यात् ।

शौभ्रेयः, वैष्टपुरेयः ॥ ७३ ॥

श्याम-लक्षणाद् वाशिष्ठे । ६ । १ । ७४ ।

आभ्यां

वाशिष्ठे

अपत्ये

एयण् स्यात् ।

श्यामेयः, लाक्षणेयः, वाशिष्ठः ॥७४॥

विकर्ण-कुषीतकात् काश्यपे । ६ । १ । ७५ ।

आभ्यां

काश्यपे
अपत्ये
एयण् स्यात् ।
वैकर्णेयः, कौषीतकेयः-काश्यपः॥७५॥

भ्रुवो भ्रुव् च । ६ । १ । ७६ ।

भ्रुवः
अपत्ये
एयण् स्यात्,
भ्रुवश्च भ्रुव् ।
भ्रौवेयः ॥ ७६ ॥

कल्याण्यादेरिन् चाऽन्तस्य । ६ । १ । ७७।

एभ्यः
अपत्ये
एयण् स्यात्,
अन्तस्य च इन् ।
काल्याणिनेयः, सौभागिनेयः ॥७७॥

कुलटाया वा । ६ । १ । ७८ ।

अस्मात्
अपत्ये

एयण् स्यात्,
तद्योगे च
अन्तस्य इन् वा ।
कौलटिनेयः कौलटेयः ॥७८॥

चटकात् णैरः, स्त्रियां तु लुप् । ६ । १ । ७९ ।

अस्मात्
अपत्ये
णैरः स्यात्,
स्त्र्यर्थस्य च
णैरस्य लुप् ।
चाटकैरः, चटकाः ॥७९॥

क्षुद्राभ्य एरण् वा । ६ । १ । ८० ।

अङ्गहीनाः
अनियतपुंस्का वा स्त्रियः
क्षुद्राः ।
क्षुद्रार्थेभ्यः स्त्रीभ्यः
एरण्
वा स्यात् ।

काणेरः काणेयः ।
दासेरः,
दासेयः ॥८०॥

गोधाया दुष्टे णारश्च । ६ । १ । ८१ ।

गोधायाः
दुष्टे
अपत्ये
णार एरण् च
स्यात् ।
गौधारः गौधेरो–गोधायां
अहिजातः ॥८१॥

जण्ट–पण्टात् । ६ । १ । ८२ ।

आभ्यां
अपत्ये
णारः स्यात् ।
जाण्टारः, पाण्टारः ॥८२॥

चतुष्पाद्भ्य एयञ् । ६ । १ । ८३ ।

चतुष्पाद्वाचिभ्यः

अपत्ये

एयञ् स्यात् ।

कामण्डलेयः ॥८३॥

गृष्ट्यादेः । ६ । १ । ८४ ।

एभ्यः

अपत्ये

एयञ् स्यात् ।

गार्ष्टेयः, हार्ष्टेयः ॥८४॥

वाडवेयो वृषे । ६ । १ । ८५ ।

बडवायाः

वृषेऽर्थे

एयञ्-एयण्

वा निपात्यते ।

वाडवेयः ॥८५॥

रैवत्यादेरिकण् । ६ । १ । ८६ ।

एभ्यः

अपत्ये

इकण् स्यात् ।

रैवतिकः, आश्वपालिकः ॥८६॥

वृद्धस्त्रियाः क्षेपे णश्च । ६ । १ । ८७ ।

वृद्धप्रत्ययान्तात्
स्त्रियां
अपत्ये
ण-इकणौ स्याताम्
क्षेपे गम्ये ।
गार्ग्या अपत्यं युवा
गार्गः-गार्गिको वा जाल्मः ॥८७॥

भ्रातुर्व्यः । ६ । १ । ८८ ।

भ्रातुः
अपत्ये
व्यः स्यात् ।
भ्रातृव्यः ॥८८॥

ईयः स्वसुश्च । ६ । १ । ८९ ।

भ्रातुः स्वसुश्च
अपत्ये
ईयः स्यात् ।
भ्रात्रीयः, स्वस्रीयः ॥८९॥

[redacted]त-पित्रादेर्डेयण्-डीयणौ । ६ । १ । ९० ।

मातृपितृशब्दौ
आदी यस्य
स्वस्रन्तस्य
तस्मात्
अपत्ये
डेयण्–ईयणौ स्याताम् ।
मातृष्वसेयः, मातृष्वस्रीयः।
पैतृष्वसेयः, पैतृष्वस्रीयः ॥९०॥

श्वशुराद् यः । ६ । १ । ९१ ।

अस्मात्
अपत्ये
यः स्यात् ।
श्वशुर्यः ॥९१॥

जातौ राज्ञः । ६ । १ । ९२ ।

राज्ञः
अपत्ये
जातौ
गम्यायां

य: स्यात् ।

राजन्य:-क्षत्रिया जातिश्चेत् ॥९२॥

क्षत्रादियः । ६ । १ । ९३ ।

क्षत्रात्

अपत्ये

जातौ

इयः स्यात् ।

क्षत्रियः-जातिश्चेत् ॥९३॥

मनोर्याऽणौ षश्चान्तः । ६ । १ । ९४ ।

मनोः

अपत्ये

याऽणौ स्याताम्,

तद्योगे षश्चान्तः,

जातौ गम्यायाम् ।

मनुष्याः-मानुषाः ॥९४॥

माणवः कुत्सायाम् । ६ । १ । ९५ ।

मनोः

अपत्ये-अणि

कुत्सायां

नो णः स्यात् ।

मनोरपत्यं-मूढं-माणवः ॥९५॥

कुलाद् ईनः । ६ । १ । ९६ ।

कुलान्तात्

केवलकुलात् च

अपत्ये ईनः स्यात् ।

बहुकुलीनः, कुलीनः ॥९६॥

यैयकञावसमासे वा । ६ । १ । ९७ ।

कुलान्तात्

कुलात् च

अपत्ये

यः-एयकञ्

वा स्यात्,

न चेदसौ समासे ।

कुल्यः-कौलेयकः-कुलीनः ।

बहुकुल्यः-बाहुकुलेयकः-बहुकुलीनः ।

असमासे इति किम् ?

आढ्यकुलीनः ॥९७॥

दुष्कुलाद् एयण् वा । ६ । १ । ९८ ।

अस्मात्
अपत्ये
एयण्
वा स्यात्
दौष्कुलेयः–दुष्कुलीनः ॥९८॥

महाकुलाद् वाऽञीनञौ । ६ । १ । ९९ ।

अस्मात्
अपत्ये
अञ् ईनञ् च
वा स्याताम् ।
माहाकुलः–माहाकुलीनः–महाकुलीनः ॥९९॥

कुर्वादेर्ञ्यः । ६ । १ । १०० ।

एभ्यः
अपत्ये
ञ्यः स्यात् ।
कौरव्याः, शाङ्कव्याः ॥१००॥

सम्राजः क्षत्रिये । ६ । १ । १०१ ।

अस्मात्
क्षत्रिये
अपत्ये
ञ्यः स्यात् ।
साम्राज्यः-क्षत्रियः ॥१०१॥

सेनान्त-कारु-लक्ष्मणाद् इञ् च । ६ । १ । १०२ ।

सेनान्तात्
कारु-अर्थात्
लक्ष्मणात् च
अपत्ये
इञ् ञ्यश्च
स्यात् ।
हारिषेणिः-हारिषेण्यः,
तान्तुवायिः-तान्तुवाय्यः,
लाक्ष्मणिः-लाक्ष्मण्यः ॥१०२॥

सुयाम्नः सौवीरेष्वायनिञ् । ६ । १ । १०३ ।

सुयाम्नः
सौवीरेषु यः अर्थः
तद्वृत्तेः अपत्ये
आयनिञ् स्यात् ।
सौयामायनिः ॥१०३॥

पाण्टाहृति-मिमतात् णश्च । ६ । १ । १०४।

आभ्यां
सौवीरेषु योऽर्थः
तद्वृत्तिभ्यां
अपत्ये
अण् आयनिञ् च
स्यात् ।
पाण्टाहृतः पाण्टाहृतायनिः-सौवीरगोत्रः ।
एवं मैमतः-मैमतायनिः वा ॥१०४॥

भागवित्ति-तार्णविन्दवाऽऽकशापेयात् निन्दायामिकण् वा । ६ । १ । १०५ ।

एभ्यः
सौवीरेषु यो वृद्धः

तद्वृत्तिभ्यो

यूनि

इकण्

वा स्यात्,

निन्दायां गम्यायाम् ।

भागवित्तिकः-भागवित्तायनो वा जाल्मः ।

तार्णविन्दविकः-तार्णविन्दविःवा ।

आकशापेयिकः-आकशापेयिः वा ॥१०५॥

सौयामायनि-यामुन्दायनि--वार्ष्यायणेरी-यश्च वा । ६ । १ । १०६ ।

एभ्यः

सौवीरवृद्धवृत्तिभ्यः

यूनि

ईय-इकणौ वा स्याताम्,

निन्दायाम् ।

सौयामायनीयः-सौयामायनिकः-सौयामायनिः वा, निन्द्यो युवा ।

एवं

यामुन्दायनीयः-यामुन्दायनिकः-यामुन्दायनिर्वा ।
वार्ष्यायणीयः-वार्ष्यायणिकः-वार्ष्यायणिर्वा ॥१०६॥

तिकादेरायनिञ् । ६ । १ । १०७ ।

एभ्यः
अपत्ये
आयनिञ् स्यात् ।
तैकायनिः, कैतवायनिः ॥१०७॥

दगु-कोशल-कर्मार-च्छाग-वृषाद् यादिः । ६ । १ । १०८ ।

एभ्यः
अपत्ये
यादिः
आयनिञ्
स्यात् ।
दागव्यायनिः, कौशल्यायनिः,
कार्मार्यायणिः,
छाग्यायनिः,
वार्ष्यायणिः ॥१०८॥

द्विस्वरादणः । ६ । १ । १०९ ।

द्विस्वरादणन्तात्
अपत्ये
आयनिञ् स्यात् ।
कार्त्तायणिः ॥१०९॥

अवृद्धाद् दोर्नवा । ६ । १ । ११० ।

वृद्धार्थाद् दोः
अपत्ये
आयनिञ्
वा स्यात् ।
आम्रगुप्तायनिः–आम्रगुप्तिः ॥११०॥

पुत्रान्तात् । ६ । १ । १११ ।

पुत्रान्ताद् दोः
अपत्ये
आयनिञ्
वा स्यात् ।
गार्गीपुत्रायणिः–गार्गीपुत्रिः ॥१११॥

कश्चान्तोऽन्त्यस्वरात् । ६ । १ । ११२ ।

एभ्यः पुत्रान्तात् च द्रोः अपत्ये आयनिञ् वा स्यात्, तद्योगे कश्चान्तः अन्त्यस्वरात् । चार्मिकायणिः—चार्मिणः । वार्मिकायणिः—वार्मिणः । गारेटकायनिः—गारेटिः । कार्कटयकायनिः—कार्कटयायनः । काककायनिः—काकिः । लाङ्कुकायनिः—लाङ्कुयः । वाकिनकायनिः—वाकिनिः । गार्गीपुत्रकायणिः—गार्गीपुत्रिः ॥११२॥

अ-द्रोरायनिः प्रायः । ६ । १ । ११३ ।

अपत्ये
आयनिः
स्यात्,
प्रायः ।
ग्लुचुकायनिः-ग्लौचुकिः ।
प्रायः किम् ?
दाक्षिः ॥११३॥

राष्ट्र-क्षत्रियात् सरूपाद् राजाऽपत्ये द्रिरञ् । ६ । १ । ११४ ।

राष्ट्रक्षत्रियाभ्यां स-रूपाभ्यां
यथासङ्ख्यं
राजाऽपत्ययोः
अञ् स्यात्,
स च द्रिः ।
विदेहाः राजानः-अपत्यानि वा ।
सरूपादिति किम् ?
सौराष्ट्रको राजा ॥११४॥

गान्धारि-साल्वेयाभ्याम् । ६ । १ । ११५ ।

आभ्यां

राष्ट्र-क्षत्रियार्थाभ्यां स-रूपाभ्यां

यथासङ्ख्यं

राजा-पत्ये च

द्रिः अञ् स्यात् ।

गान्धारयः-साल्वेयाः-राजानोऽपत्यानि वा ॥११५॥

पुरु-मगध-कलिङ्ग-सूरमस-द्विस्वरादण्

। ६ । १ । ११६ ।

एभ्यः

द्विस्वरेभ्यश्च

राष्ट्रक्षत्रियार्थेभ्यः स-रूपेभ्यः

यथासङ्ख्यं

राजा-ऽपत्ये च

द्रिः अण् स्यात् ।

पुरोःअपत्यं पौरवः,

मागधो-राजाऽपत्यं वा,

एवं-

कालिङ्गः,

सौरमसः,

[illegible] ११६

हैमी यष्टिः,
राजतः ॥४५॥

अ-भक्ष्याऽऽच्छादने वा मयट् । ६ । २ ।४६।

षष्ठ्यन्ताद्
भक्ष्या–ऽऽच्छादनवर्जे
यथायोगं
विकारेऽवयवे च
मयड् वा स्यात् ।
भस्ममयम् भास्मनम् ।
अभक्ष्याच्छादन इति किम् ?
मौद्गः सूपः,
कार्पासः पटः, ॥४६॥

शर-दर्भ-कूदी-तृण-सोम-वल्वजात् ।६।२।४७।

एभ्यः
अभक्ष्या–ऽऽच्छादने
विकारेऽवयवे च ।
नित्यं मयट् स्यात् ।
शरमयम् , दर्भमयम् , कूदीमयम् ,
तृणमयम् , सोममयम् , वल्वजमयम् ॥४७॥

एकस्वरात् । ६ । २ । ४८ ।

अस्माद्

भक्ष्याच्छादनवर्जे

विकारेऽवयवे च

नित्यं मयट् स्यात् । वाङ्मयम् ॥४८॥

दोरप्राणिनः । ६ । २ । ४९ ।

अ-प्राण्यर्थाद् दोः

अ-भक्ष्याच्छादने

विकारेऽवयवे च

मयट् स्यात् ।

आम्रमयम् ।

अ-प्राणिन इति किम् ?

चाषम् , चाषमयम् ॥४९॥

गोः पुरीषे । ६ । २ । ५० ।

गोः

पुरीषेऽर्थे

मयट् स्यात् ।

गोमयम् ।

पयस्तु गव्यम् ॥५०॥

व्रीहेः पुरोडाशे । ६ । २ । ५१ ।

व्रीहेः
पुरोडाशे विकारे
नित्यं मयट् स्यात् ।
व्रीहिमयः पुरोडाशः ।
पुरोडाश इति किम् ?
व्रैह ओदनः,
व्रैहं भस्म ॥५१॥

तिल-यवाद् अ-नाम्नि । ६ । २ । ५२ ।

आभ्यां
विकारेऽवयवे च
अ-नाम्नि
मयट् स्यात् ।
तिलमयम् , यवमयम् ।
अ-नाम्नीति किम् ?
तैलम् , यावः ॥५२॥

पिष्टात् । ६ । २ । ५३ ।

पिष्टाद्

विकारे
अ-नाम्नि
मयट् स्यात् ।
पिष्टमयम् ॥५३॥

नाम्नि कः । ६ । २ । ५४ ।

पिष्टाद्
विकारे
नाम्नि
कः स्यात् ।
पिष्टिका ॥५४॥

ह्योगोदोहाद् ईनञ् हियङ्गुश्चास्य । ६ । २ । ५५ ।

अस्माद्
विकारे
नाम्नि इनञ् स्यात्,
तद्योगे च प्रकृतेः
हियङ्गुः ।

हैयङ्गवीनं नवनीतं घृतं वा ।

नाम्नीत्येव ? ह्रौगोदोहं तक्रम् ॥५५॥

अपो यञ् वा । ६ । २ । ५६ ।

अपो

विकारे

यञ् वा स्यात् ।

आप्यम् , अम्मयम् ॥५६॥

लुप् बहुलं पुष्पमूले । ६ । २ । ५७ ।

विकारे

अवयवार्थस्य पुष्पे मूले चार्थे

प्रत्ययस्य बहुलं लुप् स्यात् ।

मल्लिका पुष्पम् ,

विदारी मूलम् ।

बहुलमिति किम् ?

वारणं पुष्पम् , ऐरण्डं मूलम् ॥५७॥

फले । ६ । २ । ५८ ।

विकारेऽवयवे चार्थे

प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ।

आमलकम् ॥५८॥

प्लक्षाऽऽदेरण् । ६ । २ । ५९ ।

एभ्यो
विकारेऽवयवे
वा फले
अण् स्यात् ।
प्लाक्षम् , आश्वत्थम् ॥५९॥

जम्ब्वा वा । ६ । २ । ६० ।

जम्ब्वा
विकारेऽवयवे वा
फले अण् वा स्यात् ।
जाम्बवम् जम्बु जम्बूः ॥६०॥

न द्विरद्रुवय-गोमय-फलात् । ६ । २ । ६१ ।

द्रुवय-गोमयौ
फलार्थं च मुक्त्वा
अन्यस्माद् विकारावयवयोः
द्विः प्रत्ययो न स्यात्,
कापोतस्य विकारोऽवयवो वेति मयट् न स्यात् ।
अ-द्रुवयेत्यादीति किम् ?
द्रौवयं खण्डम्,

गौमयं भस्म,

कापित्थो रसः ॥ ६१ ॥

पितृ-मातुर्व्य-डुलं भ्रातरि । ६ । २ । ६२ ।

आभ्यां

भ्रातरि अर्थे

यथासङ्ख्यं व्य-डुलौ स्याताम् ।

पितृव्यः, मातुलः ॥६२॥

पित्रोर्डामहट् । ६ । २ । ६३ ।

पितृ-मातृभ्यां

माता-पित्रोः

डामहट् स्यात् ।

पितामहः, पितामही,

मातामहः, मातामही ॥६३॥

अवेर्दुग्धे सोढ-दूस-मरीसम् । ६ । २ । ६४ ।

अवेः

दुग्धेऽथ

एते स्युः ।

अविसोढम्, अविदूसम्, अविमरीसम् ॥६४॥

राष्ट्रेऽनङ्गाऽऽदिभ्यः । ६ । २ । ६५ ।

अङ्गादिवर्जात्

षष्ठ्यन्ताद्

राष्ट्रेऽर्थे

अण् स्यात् ।

शैवम् ।

अङ्गादिवर्जनं किम् ?

अङ्गानां वङ्गानां वा राष्ट्रमिति वाक्यमेव ॥६५॥

राजन्याऽऽदिभ्योऽकञ् । ६ । २ । ६६ ।

एभ्यो

राष्ट्रे

अकञ् स्यात् ।

राजन्यकम् , दैवयातवकम् ॥६६॥

वसातेर्वा । ६ । २ । ६७ ।

अस्माद्

राष्ट्रे

अकञ् वा स्यात् ।

वासातकम् वासातं राष्ट्रम् ॥६७॥

भौरिक्यैषुकार्यादेर्विध-भक्तम् ।६।२।६८।

भौरिक्यादेः
राष्ट्रे
विधः,
ऐषुकार्यादेश्च
भक्तः स्यात् ।
भौरिकिविधम् भौलिकिविधम् ।
ऐषुकारिभक्तम् , सारस्यायनभक्तम् ॥६८॥

निवासाऽदूरभवे इति देशे नाम्नि ।६।२।६९।

षष्ठ्यन्तात्
निवासाऽदूरभवयोः
यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् ,
तदन्तं चेद् रूढम् देशनाम
शैवम्, वैदिशं पुरम् ॥६९॥

तदत्राऽस्ति ।६।२।७०।

तदिति प्रथमान्ताद् ,
अत्रेति सप्तम्यर्थे
यथाविहितं

प्रत्ययः स्यात् ,

प्रथमान्तं चेदस्तीति, प्रत्ययान्तं चेद् देशनाम ।

औदुम्बरं पुरम् ॥७०॥

तेन निर्वृत्ते च । ६ । २ । ७१ ।

तेनेति तृतीयान्तात्

निर्वृत्तेऽर्थे

यथाविहितं

प्रत्ययः स्यात् ,

देशनाम्नि ।

कौशाम्बी ॥७१॥

नद्यां मतुः । ६ । २ । ७२ ।

निवासाद्यर्थचतुष्के

यथायोगं

मतुः स्यात् ,

नद्यां देशनाम्नि ।

उदुम्बरावती ॥७२॥

मध्वादेः । ६ । २ । ७३ ।

एभ्यः

चातुर्थिको

देशनाम्नि
मतुः स्यात् ।
मधुमान् , विसवान् ॥७३॥

नड-कुमुद-वेतस-महिषात् डित् । ६ । २।७४।

एभ्यो
डित् मतुश्चातुरर्थिको
देशनाम्नि स्यात् ।
नड्वान् , कुमुद्वान्
वेतस्वान् , महिष्मान् ॥७४॥

नड-शादाद् वलः । ६ । २ । ७५ ।

आभ्यां
चातुरर्थिको
डिद् वलो
देशनाम्नि स्यात् ।
नड्वलम् , शाद्वलम् ॥७५॥

शिखायाः । ६ । २ । ७६ ।

अस्मात्
चातुरर्थिको
देशनाम्नि

वलः स्यात् ।

शिखावलं पुरम् ॥७६॥

शिरीषादिक-कणौ । ६ । २ । । ७७ ।

अस्माद्

देशनाम्नि

चातुरर्थिकौ

इक-कणौ स्याताम्

शिरीषिकः शैरीषकः ॥७७॥

शर्कराया इकण्-ईयाऽण् च । ६ । २ । ७८ ।

अस्मात् चातुरर्थिकाद्

देशनाम्नि इकण्-ईय-अण्,

चकारात् इक·कण् इत्येते स्युः ।

शार्करिकः, शर्करीयः, शार्करः,

शर्करिकः, शार्करकः ॥७८॥

रोऽश्माऽऽदेः । ६ । २ । ७९ ।

चातुरर्थिको

देशनाम्नि

रः स्यात् ।

अश्मरः, यूषरः ॥७९॥

प्रेक्षाऽऽदेरिन् । ६ । २ । ८० ।

चातुरर्थिको
देशनाम्नि
इन् स्यात् ।
प्रेक्षी, फलकी ॥८०॥

तृणाऽऽदेः सल् । ६ । २ । ८१ ।

चातुरर्थिको
देशनाम्नि
सल् स्यात् ।
तृणसा, नद्सा ॥८१॥

काशाऽऽदेरिलः । ६ । २ । ८२ ।

अस्मात्
चातुरर्थिको
देशनाम्नि
इलः स्यात् ।
काशिलम्, वाशिलम् ॥८२॥

अरीहणाऽऽदेरकण् । ६ । २ । ८३ ।

चातुरर्थिको
देशनाम्नि
अकण् स्यात् ।
आरीहणकम् , खाण्डवकम् ॥८३॥

सुपन्थ्यादेर्ञ्यः । ६ । २ । ८४ ।

चातुरर्थिको
देशनाम्नि
ञ्यः स्यात् ।
सौपन्थ्यम् , सौवन्थ्यम् ॥८४॥

सुतङ्गमाऽऽदेरिञ् । ६ । २ । ८५ ।

चातुरर्थिको
देशनाम्नि
इञ् स्यात् ।
सौतङ्गमिः,
मौनिवित्तिः ॥८५॥

बलाऽऽदेर्यः । ६ । २ । ८६ ।

चातुरर्थिको
देशनाम्नि
यः स्यात् ।

बल्यम् , चुल्यम् ॥८६॥

अहरादिभ्योऽञ् । ६ । २ । ८७ ।

चातुर्थिको

देशनाम्नि

अञ् स्यात् ।

आह्नम् , लौमम् ॥८७॥

सख्यादेरेयण् । ६ । २ । ८८ ।

चातुर्थिको

देशनाम्नि

एयण् स्यात् ।

साखेयः, साखिदत्तेयः ॥८८॥

पन्थ्यादेरायनण् । ६ । २ । ८९ ।

चातुर्थिको

देशनाम्नि

आयनण् स्यात् ।

पान्थायनः,

पाक्षायणः ॥८९॥

कर्णाऽऽदेरायनिञ् । ६ । २ । ९० ।

चातुरर्थिको
देशनाम्नि
आयनिञ् स्यात् ।
कार्णायनिः, वाशिष्ठायनिः ॥९०॥

उत्कराऽऽदेरीयः । ६ । २ । ९१ ।

चातुरर्थिको
देशनाम्नि
ईयः स्यात् ।
उत्करीयः सङ्करीयः ॥९१॥

नडाऽऽदेः कीयः । ६ । २ । ९२ ।

चातुरर्थिको
देशनाम्नि
कीयः स्यात् ।
नडकीयः, प्लक्षकीयः ॥९२॥

कृशाश्वाऽऽदेरीयण् । ६ । २ । ९३ ।

चातुरर्थिको
देशनाम्नि
ईयण् स्यात् ।

॥ द्वितीयः पादः ॥

रागाट् टो रक्ते । ६ । २ । १ ।

रज्यते
येन=कुसुम्भादिना
तदर्थात् तृतीयान्ताद्
रक्तमित्यर्थे
यथाविहितं
प्रत्ययः स्यात् ।
कौसुम्भं वासः ॥१॥

लाक्षा-रोचनाद् इकण् । ६ । २ । २ ।

आभ्यां टान्ताभ्यां
रक्तमित्यर्थे
इकण् स्यात् ।
लाक्षिकम्, रौचनिकम् ॥२॥

शकल-कर्दमाद् वा । ६ । २ । ३ ।

आभ्यां टान्ताभ्यां
रक्तमित्यर्थे
इकण् वा स्यात् ।

शाकलिकम्-शाकलम् ।

कार्दमिकम् कार्दमम् ॥३॥

नील-पीताद् अ-कम् । ६ । २ । ४ ।

आभ्यां टान्ताभ्यां

रक्तमित्यर्थे

यथासङ्ख्यं

अ-कौ स्याताम् ।

नीलम्, पीतकम् ॥४॥

उदितगुरोर्भाद् युक्तेऽब्दे । ६ । २ । ५ ।

उदितो बृहस्पतिर्यत्र नक्षत्रे

तदर्थात् तृतीयान्ताद्

युक्तेऽब्दे

यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् ।

पौषं वर्षम् ॥५॥

चन्द्रयुक्तात् काले, लुप् त्वप्रयुक्ते । ६ । २ । ६ ।

चन्द्रेण युक्तं यन्नक्षत्रं

तदर्थात् टान्ताद्

युक्ते कालेऽर्थे
यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्,
अ-प्रयुक्ते तु कालार्थे
लुप् स्यात् ।
पौषमहः, अद्य पुष्यः ॥६॥

द्वन्द्वाद् ईयः । ६ । २ । ७ ।

चन्द्रयुक्तं यन्नक्षत्रं
तदर्थाद् द्वन्द्वात्
टान्ताद्
युक्ते कालेऽर्थे
ईयः स्यात् ।
राधानुराधीयमहः ॥७॥

श्रवणाऽश्वत्थात् नाम्न्यः । ६ । २ । ८ ।

चन्द्रयुक्तार्थात्
श्रवण-
अश्वत्थात् च
टान्ताद्
युक्ते कालेऽर्थे
संज्ञायाम्: अः स्यात् ।

श्रवणा रात्रिः,

अश्वत्था पौर्णमासी ।

नाम्नीति किम् ?

श्रावणमहः, आश्वत्थमहः ॥८॥

षष्ठ्याः समूहे । ६ । २ । ९ ।

षष्ठ्यन्तात्

समूहेऽर्थे

यथाविहितं

प्रत्ययाः स्युः ।

चाषम् , स्त्रैणम् ॥९॥

भिक्षाऽऽदेः । ६ । २ । १० ।

एभ्यः

षष्ठ्यन्तेभ्यः

समूहे

यथाविहितं

प्रत्ययः स्यात् ।

भैक्षम् , गार्भिणम् ॥१०॥

क्षुद्रकमालवात् सेनानाम्नि । ६ । २ । ११ ।

अस्मात्
षष्ठ्यन्तात्
समूहे
अण् स्यात्,
सेनासंज्ञायाम् ।
क्षौद्रकमालवी सेना ॥११॥

गोत्रोक्ष-वत्सोष्ट्र-वृद्धाऽजोरभ्र-मनुष्य-राज-राजन्य-राजपुत्रादकञ् । ६ । २ । १२ ।

गोत्रप्रत्ययान्ताद्
उक्षादेश्च
समूहेऽकञ् स्यात् ।
गार्गकम्,
औक्षकम्, वात्सकम्, औष्ट्रकम्,
वार्द्धकम्, आजकम्, औरभ्रकम्,
मानुष्यकम्, राजकम्, राजन्यकम्,
राजपुत्रकम् ॥१२॥

केदारात् ण्यश्च । ६ । २ । १३ ।

त्केदारा

समूहे
ण्योऽकञ् च स्यात् ।
कैदार्यम् कैदारकम् ॥१३॥

कवचि-हस्त्यचित्ताच्चेकण् । ६ । २ । १४ ।

कवचि-हस्तिभ्यां
अचित्तार्थात्
केदारात् च
समूहे
इकण् स्यात् ।
कावचिकम् , हास्तिकम् ,
आपूपिकम्, कैदारिकम् ॥१४॥

धेनोरनञः । ६ । २ । १५ ।

धेनोः
अनञ्पूर्वात्
समूहे
इकण् स्यात् ।
धैनुकम् ।
अ-नञ इति किम् ?
आधैनवम् ॥१५॥

ब्राह्मण-माणव-वाडवाद् यः । ६ । २ । १६ ।

एभ्यः

समूहे

यः स्यात् ।

ब्राह्मण्यम्, माणव्यम्, वाडव्यम् ॥१६॥

गणिकाया ण्यः । ६ । २ । १७ ।

अस्मात्

समूहे

ण्यः स्यात् ।

गाणिक्यम् ॥१७॥

केशाद् वा । । ६ । २ । १८ ।

केशात्

समूहे

ण्यो

वा स्यात् ।

कैश्यम्-कैशिकम् ॥१८॥

वाऽश्वादीयः । ६ । २ । १९ ।

अश्वात्

समूहे
ईयो
वा स्यात्
अश्वीयम्-आश्वम् ॥१९॥

पर्श्वा ड्वण् । ६ । २ । २० ।

पर्श्वाः
समूहे
ड्वण् स्यात् ।
पार्श्वम् ॥२०॥

ईनोऽह्नः क्रतौ । ६ । २ । २१ ।

अह्नः
समूहे क्रतौ
ईनः स्यात् ।
अहीनः क्रतुः, आह्नमन्यत् ॥२१॥

पृष्ठाद् यः । ६ । २ । २२ ।

पृष्ठात्
समूहे
क्रतौ

यः स्यात् ।

पृष्ठ्यः क्रतुः ॥२२॥

चरणाद् धर्म्मवत् । ६ । २ । २३ ।

कठादेः

धर्मे इव

समूहे

प्रत्ययाः स्युः ।

यथा कठानां धर्म्मः काठकं,

तथा समूहेऽपि ॥२३॥

गो-रथ-वातात् त्रल्-कट्यल् ऊलम्

। ६ । । २ । २४ ।

एभ्यः

समूहे

यथासङ्ख्यम् एते स्युः ।

गोत्रा, रथकट्या, वातूलः ॥२४॥

पाशाऽऽदेश्च ल्यः । ६ । २ । २५ ।

अस्माद्

गवादेश्च

समूहे

ल्यः स्यात् ।

पाश्या, तृण्या, गव्या, रथ्या, वात्या ॥२५॥

श्वादिभ्योऽञ् । ६ । २ । २६ ।

एभ्यः

समूहे

अञ् स्यात् ।

शौवम्, आह्नम् ॥२६॥

खलाऽऽदिभ्यो लिन् । ६ । २ । २७ ।

एभ्यः

समूहे

लिन् स्यात् ।

खलिनी, ऊकिनी ॥२७॥

ग्राम-जन-बन्धु-गज-सहायात् तल् । ६ । २ । २८ ।

एभ्यः

समूहे

तल् स्यात् ।

ग्रामता, जनता, बन्धुता,
गजता, सहायता ॥२८॥

पुरुषात् कृत-हित-वध-विकारे चैयञ् ।६।२।२९।

एषु समूहे च पुरुषात् एयञ् स्यात् । पौरुषेयो ग्रन्थः, पौरुषेयं पथ्यम्, पौरुषेयो वधो-विकारो वा, पौरुषेयः समूहः ॥२९॥

विकारे ।६।२।३०।

षष्ठ्यन्ताद् विकारे यथाविहितं *प्रत्ययाः स्युः ।* आश्मनः, आश्मः ॥३०॥

प्राण्यौषधि-वृक्षेभ्योऽवयवे च । ६ । २ । ३१ ।

एभ्यः
षष्ठ्यन्तेभ्यो
विकारेऽवयवे च
यथाविहितं
प्रत्ययाः स्युः ।
कापोतं सक्थि-मांसं वा,
दौर्वं काण्डं-भस्म वा,
एवं बैल्वम् ॥३१॥

तालाद् धनुषि । ६ । २ । ३२ ।

तालाद्
धनुषि विकारे
अण् स्यात् ।
तालं धनुः ।
धनुषीति किम् ?
तालमयं काण्डम् ॥३२॥

त्रपु-जतोः षोन्तश्च । ६ । २ । ३३ ।

आभ्यां

विकारे

अण् स्यात् , षोऽन्तः ।

त्रापुषम् , जातुषम् ॥३३॥

शम्या लः । ६ । २ । ३४ ।

शम्याः

विकारेऽवयवे च

अण् स्यात् ,

तद्योगे लोऽन्तः ।

शामीलं भस्म,

शामीली शाखा ॥३४॥

पयो-द्रोर्यः । ६ । २ । ३५ ।

आभ्यां

विकारे

यः स्यात् ।

पयस्यम्, द्रव्यम् ॥३५॥

उष्ट्रादकञ् । ६ । २ । ३६ ।

उष्ट्राद्

विकारेऽवयवे च

अकञ् स्यात् ।
औष्ट्रकं मांसं-अङ्गं वा ॥२६॥

उमोर्णाद् वा । ६ । २ । ३७ ।

आभ्यां
विकारे अवयवे च
अकञ् वा स्यात् ।
औमकम्-औमम् ।
और्णकम्-और्णः कम्बलः ॥३७॥

एण्या एयञ् । ६ । २ । ३८ ।

एण्याः
विकारेऽवयवे च
एयञ् स्यात् ।
ऐणेयं मांसम्-अङ्गं वा ॥३८॥

कौशेयम् । ६ । २ । ३९ ।

कोशाद्
विकारे
एयञ् स्यात् ।
कौशेयं वस्त्रं सूत्रं वा ॥३९॥

परशव्याद् यलुक् च । ६ । २ । ४० ।

अस्माद्
विकारे
अण् स्यात्,
यस्य लुक् च ।
पारशवम् ॥४०॥

कंसीयाञ्ञ्यः । ६ । २ । ४१ ।

अस्माद्
विकारे
ञ्यः स्यात् ,
तद्योगे य-लुक् च ।
कांस्यम् ॥४१॥

हेमार्थात् माने । ६ । २ । ४२ ।

अस्मात्
माने विकारे
अण् स्यात् ।
हाटको निष्कः ।
मान इति किम् ?
हाटकमयी यष्टिः ॥४२॥

द्रोर्वयः । ६ । २ । ४३ ।

द्रोः

माने विकारे

वयः स्यात् ।

द्रुवयं मानम् ॥४३॥

मानात् क्रीतवत् । ६ । २ । ४४ ।

मानं सङ्ख्यादि ।

तदर्थाद्

विकारे

क्रीते इव

प्रत्ययाः स्युः ।

यथा शतेन क्रीतः-शत्यः, शतिको वा,

तथा तद्विकारेऽपि ॥४४॥

हेमाऽऽदिभ्योऽञ् । ६ । २ । ४५ ।

एभ्यः

यथायोगं

विकारेऽवयवे च

अञ् स्यात् ।

हैमी यष्टिः,

राजतः ॥४५॥

अ-भक्ष्याऽऽच्छादने वा मयट् । ६ । २ ।४६।

षष्ठ्यन्ताद्

भक्ष्या–ऽऽच्छादनवर्जे

यथायोगं

विकारेऽवयवे च

मयड् वा स्यात् ।

भस्ममयम् भास्मनम् ।

अभक्ष्याच्छादन इति किम् ?

मौद्गः सूपः,

कार्पासः पटः, ॥४६॥

शर-दर्भ-कूदी-तृण-सोम-वल्वजात् ।६।२।४७।

एभ्यः

अभक्ष्या–ऽऽच्छादने

विकारेऽवयवे च ।

नित्यं मयट् स्यात् ।

शरमयम्, दर्भमयम्, कूदीमयम्,

तृणमयम्, सोममयम्, वल्वजमयम् ॥४७॥

एकस्वरात् । ६ । २ । ४८ ।

अस्माद्

भक्ष्याच्छादनवर्जे

विकारेऽवयवे च

नित्यं मयट् स्यात् । वाङ्मयम् ॥४८॥

दोरप्राणिनः । ६ । २ । ४९ ।

अ-प्राण्यर्थाद् दोः

अ-भक्ष्याच्छादने

विकारेऽवयवे च

मयट् स्यात् ।

आम्रमयम् ।

अ-प्राणिन इति किम् ?

चाषम् , चाषमयम् ॥४९॥

गोः पुरीषे । ६ । २ । ५० ।

गोः

पुरीषेऽर्थे

मयट् स्यात् ।

गोमयम् ।

पयस्तु गव्यम् ॥५०॥

व्रीहेः पुरोडाशे । ६ । २ । ५१ ।

व्रीहेः

पुरोडाशे विकारे

नित्यं मयट् स्यात् ।

व्रीहिमयः पुरोडाशः ।

पुरोडाश इति किम् ?

व्रैह ओदनः,

व्रैहं भस्म ॥५१॥

तिल-यवाद् अ-नाम्नि । ६ । २ । ५२ ।

आभ्यां

विकारेऽवयवे च

अ-नाम्नि

मयट् स्यात् ।

तिलमयम्, यवमयम् ।

अ-नाम्नीति किम् ?

तैलम्, यावः ॥५२॥

पिष्टात् । ६ । २ । ५३ ।

पिष्टाद्

विकारे
अ-नाम्नि
मयट् स्यात् ।
पिष्टमयम् ॥५३॥

नाम्नि कः । ६ । २ । ५४ ।

पिष्टाद्
विकारे
नाम्नि
कः स्यात् ।
पिष्टिका ॥५४॥

ह्योगोदोहाद् ईनञ् हियङ्गुश्चास्य । ६ । २ । ५५ ।

अस्माद्
विकारे
नाम्नि इनञ् स्यात्,
तद्योगे च प्रकृतेः
हियङ्गुः ।
हैयङ्गवीनं नवनीतं घृतं वा ।

नाम्नीत्येव ? ह्योगोदोहं तक्रम् ॥५५॥

अपो यञ् वा । ६ । २ । ५६ ।

अपो विकारे यञ् वा स्यात् । आप्यम्, अम्मयम् ॥५६॥

लुप् बहुलं पुष्पमूले । ६ । २ । ५७ ।

विकारे अवयवार्थस्य पुष्पे मूले चार्थे प्रत्ययस्य बहुलं लुप् स्यात् । मल्लिका पुष्पम्, विदारी मूलम् ।

बहुलमिति किम् ? वारणं पुष्पम्, ऐरण्डं मूलम् ॥५७॥

फले । ६ । २ । ५८ ।

विकारेऽवयवे चार्थे प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । आमलकम् ॥५८॥

प्लक्षाऽऽदेरण् । ६ । २ । ५९ ।

एभ्यो
विकारेऽवयवे
वा फले
अण् स्यात् ।
प्लाक्षम्, आश्वत्थम् ॥५९॥

जम्ब्वा वा । ६ । २ । ६० ।

जम्ब्वा
विकारेऽवयवे वा
फले अण् वा स्यात् ।
जाम्बवम् जम्बु जम्बूः ॥६०॥

न द्विरद्रुवय-गोमय-फलात् । ६ । २ । ६१ ।

द्रुवय–गोमयौ
फलार्थं च मुक्त्वा
अन्यस्माद् विकारावयवयोः
द्विः प्रत्ययो न स्यात्,
कापोतस्य विकारोऽवयवो वेति मयट् न स्यात् ।
अ–द्रुवयेत्यादीति किम् ?
द्रौवयं खण्डम्,

गौमयं भस्म,

काపित्थो रसः ॥ ६१ ॥

पितृ-मातुर्व्य-डुलं भ्रातरि । ६ । २ । ६२ ।

आभ्यां

भ्रातरि अर्थे

यथासङ्ख्यं व्य-डुलौ स्याताम् ।

पितृव्यः, मातुलः ॥६२॥

पित्रोर्डामहट् । ६ । २ । ६३ ।

पितृ-मातृभ्यां

माता-पित्रोः

डामहट् स्यात् ।

पितामहः, पितामही,

मातामहः, मातामही ॥६३॥

अवेर्दुग्धे सोढ-दूस-मरीसम् । ६ । २ । ६४ ।

अवेः

दुग्धेऽर्थे

एते स्युः ।

अविसोढम्, अविदूसम्, अविमरीसम् ॥६४॥

राष्ट्रेऽनङ्गाऽऽदिभ्यः । ६ । २ । ६५ ।

अङ्गादिवर्जात्

षष्ठ्यन्ताद्

राष्ट्रेऽर्थे

अण् स्यात् ।

शैवम् ।

अङ्गादिवर्जनं किम् ?

अङ्गानां वङ्गानां वा राष्ट्रमिति वाक्यमेव ॥६५॥

राजन्याऽऽदिभ्योऽकञ् । ६ । २ । ६६ ।

एभ्यो

राष्ट्रे

अकञ् स्यात् ।

राजन्यकम्, दैवयातवकम् ॥६६॥

वसातेर्वा । ६ । २ । ६७ ।

अस्माद्

राष्ट्रे

अकञ् वा स्यात् ।

वासातकम् वासातं राष्ट्रम् ॥६७॥

भौरिक्यैषुकार्यादेर्विध-भक्तम् ।६।२।६८।

भौरिक्यादेः
राष्ट्रे
विधः,
ऐषुकार्यादेश्च
भक्तः स्यात् ।

भौरिकिविधम् भौलिकिविधम् ।
ऐषुकारिभक्तम् , सारस्यायनभक्तम् ॥६८॥

निवासाऽदूरभवे इति देशे नाम्नि ।६।२।६९।

षष्ठ्यन्तात्
निवासाऽदूरभवयोः
यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् ,
तदन्तं चेद् रूढम् देशनाम
शैवम्, वैदिशं पुरम् ॥६९॥

तदत्राऽस्ति ।६।२।७०।

तदिति प्रथमान्ताद् ,
अत्रेति सप्तम्यर्थे
यथाविहितं

प्रत्ययः स्यात्,

प्रथमान्तं चेदस्तीति, प्रत्ययान्तं चेद् देशनाम ।

औदुम्बरं पुरम् ॥७०॥

तेन निर्वृत्ते च । ६ । २ । ७१ ।

तेनेति तृतीयान्तात्

निर्वृत्तेऽर्थे

यथाविहितं

प्रत्ययः स्यात्,

देशनाम्नि ।

कौशाम्बी ॥७१॥

नद्यां मतुः । ६ । २ । ७२ ।

निवासाद्यर्थचतुष्के

यथायोगं

मतुः स्यात्,

नद्यां देशनाम्नि ।

उदुम्बरावती ॥७२॥

मध्वादेः । ६ । २ । ७३ ।

एभ्यः

चातुरर्थिको

देशनाम्नि
मतुः स्यात् ।
मधुमान् , विसवान् ॥७३॥

नड-कुमुद-वेतस-महिषात् डित् । ६ । २।७४।

एभ्यो
डित् मतुश्चातुरर्थिको
देशनाम्नि स्यात् ।
नड्वान् , कुमुद्वान्
वेतस्वान् , महिष्मान् ॥७४॥

नड-शादाद् वलः । ६ । २ । ७५ ।

आभ्यां
चातुरर्थिको
डिद् वलो
देशनाम्नि स्यात् ।
नड्वलम् , शाद्वलम् ॥७५॥

शिखायाः । ६ । २ । ७६ ।

अस्मात्
चातुरर्थिको
देशनाम्नि

वलः स्यात् ।

शिखावलं पुरम् ॥७६॥

शिरीषादिक-कणौ । ६ । २ । । ७७ ।

अस्माद्

देशनाम्नि

चातुर्थिकौ

इक-कणौ स्याताम्

शिरीषिकः शैरीषकः ॥७७॥

शर्कराया इकण्-ईयाऽण् च । ६ । २ । ७८।

अस्मात् चातुर्थिकाद्

देशनाम्नि इकण्-ईय-अण्,

चकारात् इक-कण् इत्येते स्युः ।

शार्करिकः, शर्करीयः, शार्करः,

शर्करिकः, शार्करकः ॥७८॥

रोऽश्माऽऽदेः । ६ । २ । ७९ ।

चातुर्थिको

देशनाम्नि

रः स्यात् ।

अश्मरः, यूषरः ॥७९॥

प्रेक्षाऽऽदेरिन् । ६ । २ । ८० ।

चातुरर्थिको

देशनाम्नि

इन् स्यात् ।

प्रेक्षी, फलकी ॥८०॥

तृणाऽऽदेः सल् । ६ । २ । ८१ ।

चातुरर्थिको

देशनाम्नि

सल् स्यात् ।

तृणसा, नदसा ॥८१॥

काशाऽऽदेरिलः । ६ । २ । ८२ ।

अस्मात्

चातुरर्थिको

देशनाम्नि

इलः स्यात् ।

काशिलम्, वाशिलम् ॥८२॥

अरीहणाऽऽदेरकण् । ६ । २ । ८३ ।

चातुरर्थिको

देशनाम्नि

अकण् स्यात् ।

आरीहणकम् , खाण्डवकम् ॥८३॥

सुपन्थ्यादेर्ञ्यः । ६ । २ । ८४ ।

चातुरर्थिको

देशनाम्नि

ञ्यः स्यात् ।

सौपन्थ्यम् , सौवन्थ्यम् ॥८४॥

सुतङ्गमाऽऽदेरिञ् । ६ । २ । ८५ ।

चातुरर्थिको

देशनाम्नि

इञ् स्यात् ।

सौतङ्गमिः,

मौनिचित्तिः ॥८५॥

बलाऽऽदेर्यः । ६ । २ । ८६ ।

चातुरर्थिको

देशनाम्नि

यः स्यात् ।

बल्यम् , चुल्यम् ॥८६॥

अहरादिभ्योऽञ् । ६ । २ । ८७ ।

चातुरर्थिको

देशनाम्नि

अञ् स्यात् ।

आह्नम् , लौमम् ॥८७॥

सख्यादेरेयण् । ६ । २ । ८८ ।

चातुरर्थिको

देशनाम्नि

एयण् स्यात् ।

साखेयः, साखिदत्तेयः ॥८८॥

पन्थ्यादेरायनण् । ६ । २ । ८९ ।

चातुरर्थिको

देशनाम्नि

आयनण् स्यात् ।

पान्थायनः,

पाक्षायणः ॥८९॥

कर्णाऽऽदेरायनिञ् । ६ । २ । ९० ।

चातुरर्थिको
देशनाम्नि
आयनिञ् स्यात् ।
कार्णायनिः, वाशिष्ठायनिः ॥९०॥

उत्कराऽऽदेरीयः । ६ । २ । ९१ ।

चातुरर्थिको
देशनाम्नि
ईयः स्यात् ।
उत्करीयः सङ्करीयः ॥९१॥

नडाऽऽदेः कीयः । ६ । २ । ९२ ।

चातुरर्थिको
देशनाम्नि
कीयः स्यात् ।
नडकीयः, प्लक्षकीयः ॥९२॥

कृशाश्वाऽऽदेरीयण् । ६ । २ । ९३ ।

चातुरर्थिको
देशनाम्नि
ईयण् स्यात् ।

कार्शाश्वीयः,
आरिष्टीयः ॥ ९३ ॥

ऋश्यादेः कः । ६ । २ । ९४ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि कः स्यात् । ऋश्यकः, न्यग्रोधकः ॥९४॥

वाराहाऽऽदेः कण् । ६ । २ । ९५ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि कण् स्यात् । वाराहकम्, पालाशकम् ॥ ९५ ॥

कुमुदाऽऽदेरिकः । ६ । २ । ९६ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि इकः स्यात् । कुमुदिकम्, इक्कटिकम् ॥ ९६ ॥

अश्वत्थाऽऽदेरिकण् । ६ । २ । १७ ।

चातुरर्थिको देशनाम्नि इकः स्यात् । आश्वत्थिकम्, कौमुदिकम् ॥ १७ ॥

साऽस्य पौर्णमासी । ६ । २ । १८ ।

सेति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं नाम्नि प्रत्ययः स्यात्, प्रथमान्तं चेत् पौर्णमासी । पौषो मासः अर्द्धमासो वा ॥१८॥

आग्रहायण्यश्वत्थाद् इकण् । ६ ।२ । १९ ।

आभ्यां प्रथमान्ताभ्यां षष्ठ्यर्थे इकण् स्यात्, तच्चेत् पौर्णमासी नाम्नि । आग्रहायणिको मासः अर्द्धमासो वा, एवमाश्वत्थिकः ॥१९॥

चैत्री-कार्त्तिकी-फाल्गुनी-श्रवणाद् वा

। ६ । २ । १०० ।

एभ्यः

साऽस्य पौर्णमासीतिविषये

नाम्नि

इकण् वा, स्यात् ।

चैत्रिकः चैत्रो मासः, अर्द्धमासो वा ।

एवं कार्त्तिकिकः कार्त्तिकः ।

फाल्गुनिकः फाल्गुनः ।

श्रावणिकः श्रावणः ॥ १०० ॥

देवता । ६ । २ । १०१ ।

देवताऽर्थात्

प्रथमान्तात्

षष्ठ्यर्थे

यथाविहितं

प्रत्ययः स्यात् ।

जैनः, आग्नेयः, आदित्यः ॥ १०१ ॥

पैङ्गाक्षीपुत्राऽऽदेरीयः । ६ । २ । १०२ ।

एभ्यः
'साऽस्य देवता' इतिविषये
ईयः स्यात् ।
पैङ्गाक्षीपुत्रीयम्
तार्णविन्दवीयं हविः ॥ १०२ ॥

शुक्राद् इयः । ६ । २ । १०३ ।

शुक्रात्
साऽस्य देवतेतिविषये
इयः स्यात् ।
शुक्रियं हवि ॥ १०३ ॥

शतरुद्रात् तौ । ६ । २ । १०४ ।

अस्मात्
साऽस्य देवतेतिविषये
ईयः इयश्च स्यात् ।
शतरुद्रीयम् शतरुद्रियम् ॥ १०४ ॥

अपोनपात्-अपान्नपातस्तृचातः । ६ । २ । १०५ ।

आभ्यां

साऽस्य देवतेतिविषये
तौ स्याताम् ।
तद्योगे चाऽऽतस्तृच् ।
अपोनप्त्रीयम् अपोनप्त्रियम्
अपान्नप्त्रीयम्
अपान्नप्त्रियम् ॥ १०५ ॥

महेन्द्राद् वा । ६ । २ । १०६ ।

अस्मात्
साऽस्य देवतेतिविषये
तौ वा स्याताम् ।
महेन्द्रीयम् महेन्द्रियम्
माहेन्द्रं वा हविः ॥ १०६ ॥

क-सोमात् ट्यण् । ६ । २ । १०७ ।

आभ्यां
साऽस्य देवतेतिविषये
ट्यण् स्यात् ।
कायम्, सौम्यं हविः ॥ १०७ ॥

द्यावापृथिवी-शुनासीराऽग्नीषोम-मरुत्वत्-वास्तोष्पति-गृहमेधाद् ईय-यौ ।६।२।१०८।

एभ्यः

साऽस्य देवतेतिविषये

ईय-यौ स्याताम् ।

द्यावापृथिवीयम्-द्यावापृथिव्यम् ।

शुनासीरीयम्-शुनासीर्यम् ।

अग्नीषोमीयम्-अग्नीषोम्यम् ।

मरुत्वतीयम्-मरुत्वत्यम् ।

वास्तोष्पतीयम्-वास्तोष्पत्यम् ।

गृहमेधीयम्-गृहमेध्यम् ॥ १०८ ॥

वायु-ऋतु-पितृ-उषसो यः । ६ । २ । १०९ ।

एभ्यः

साऽस्य देवतेतिविषये

यः स्यात् ।

वायव्यम्, ऋतव्यम्, पित्र्यम्, उषस्यम् ॥

महाराज-प्रोष्ठपदाद् इकण् । ६ । २ । ११० ।

आभ्यां

साऽस्य देवतेतिविषये
इकण् स्यात् ।
माहाराजिकः, प्रौष्ठपदिकः ॥११०॥

कालाद् भववत् । ६ । २ । १११ ।

कालविशेषार्थेभ्यो
यथा भवे प्रत्ययाः वक्ष्यन्ते
तथा
साऽस्य देवतेतिविषयेऽपि
स्युः ।
यथा
मासे भवं मासिकम्,
प्रावृषि प्रावृषेण्यम्,
तथा
मासप्रावृटदेवताकमपि ॥ १११ ॥

आदेः छन्दसः प्रगाथे । ६ । २ । ११२ ।

प्रथमान्तात् छन्दसः अस्येति षष्ठ्यर्थे
यथाविहितं प्रत्ययः स्यात्,
प्रगाथे वाच्ये ।
पाङ्क्तः प्रगाथः ।

आदेरिति किम् ?

अनुष्टुब् मध्यमस्य प्रगाथस्य ॥

योद्धृ-प्रयोजनाद् युद्धे । ६ । २ । ११३ ।

प्रथमान्ताद्

योद्धर्थात् प्रयोजनार्थात् च

षष्ठ्यर्थे

युद्धे

यथाविहितं

प्रत्ययः स्यात् ।

वैद्याधरं युद्धम् , सौभद्रं युद्धम् ॥ ११३ ॥

भावघञोऽस्यां णः । ६ । २ । ११४ ।

भावे घञन्तात्

प्रथमान्ताद्

अस्यामित्यर्थे णः स्यात् ।

प्रापाता तिथिः ।

भावेति किम् ?

प्राकारोऽस्याम् ॥ ११४ ॥

श्यैनम्पाता-तैलम्पाता । ६ । २ । ११५ ।

श्येन-तिलयोः
भावे घञन्ते पाते परे
मोऽन्तः स्यात् ।
श्यैनम्पाता-तैलम्पाता तिथिः-
क्रियाभूमिः-क्रीडा वा ॥११५॥

प्रहरणात् क्रीडायां णः । ६ । २ । ११६ ।

प्रहरणार्थात् प्रथमान्ताद्
अस्यामिति क्रीडायां
णः स्यात् ।
दाण्डा क्रीडा ।
क्रीडायामिति किम् ?
खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम् ॥ ११६ ॥

तद् वेत्त्यधीते । ६ । २ । ११७ ।

तदिति द्वितीयान्ताद्
वेत्ति अधीते वा इत्यर्थयोः
यथाविहितं
प्रत्ययः स्यात् ।
मौहूर्त्तः, छान्दसः ॥ ११७ ॥

न्यायादेरिकण् । ६ । २ । ११८ ।

एभ्यो
वेत्त्यधीते वेत्यर्थे
इकण् स्यात् ।
नैयायिकः, नैयासिकः ॥ ११८ ॥

पद-कल्प-लक्षणान्त-क्रत्वाख्याना ऽऽख्यायि-कात् । ६ । २ । ११९ ।

पद–कल्प–लक्षणान्तेभ्यः
क्रत्वादेश्च
वेत्त्यधीते वेत्यर्थे
इकण् स्यात् ।
पौर्वपदिकः, मातृकल्पिकः, गौलक्षणिकः,
आग्निष्टोमिकः, याज्ञक्रीतिकः, वासवदत्तिकः ॥

अकल्पात् सूत्रात् । ६ । २ । १२० ।

कल्पवर्जात् परो यः सूत्रः
तदन्ताद्
वेत्त्यधीते वेत्यर्थे
इकण् स्यात् ।
वार्त्तिकसूत्रिकः ।

अ-कल्यादिति किम् ?

सौत्रः, काल्पसौत्रः ॥१२०॥

अधर्म-क्षत्र-त्रि-संसर्गाङ्गाद् विद्यायाः

। ६ । २ । १२१ ।

धर्मादिवर्जात्
परो यो विद्याशब्दः
तदन्ताद्
वेत्त्यधीते वेत्यर्थे
इकण् स्यात् ।
वायसविद्यिकः ।

अ-धर्मादेरिति किम् ?
वैद्यः, धार्म्मविद्यः,
क्षात्रविद्यः, त्रैविद्यः,
सांसर्गविद्यः, आङ्गविद्यः ॥१२१॥

याज्ञिकौक्थिक-लौकायितिकम्

। ६ । २ । १२२ ।

एते
वेत्त्यधीते वेत्यर्थे

इकणन्ता निपात्यन्ते ।

याज्ञिकः, औकत्थिकः, लौकायतिकः ॥

अनुब्राह्मणादिन् । ६ । २ । १२३ ।

अस्माद्

वेत्त्यधीते वेत्यर्थे

इन् स्यात् ।

अनुब्राह्मणी ॥ १२३ ॥

शत-षष्टेः-पथ इकट् । ६ । २ । १२४ ।

आभ्यां परो

यः पन्थाः

तदन्ताद्

वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकट् स्यात् ।

शतपथिकी, षष्टिपथिकः ॥ १२४ ॥

पदोत्तरपदेभ्य इकः । ६ । २ । १२५ ।

पदशब्द उत्तरपदं यस्य

तस्मात् पदात्

पदोत्तरपदाच्च

वेत्त्यधीते वेत्यर्थे

इकः स्यात् ,।

पूर्वपदिकः, पदिकः, पदोत्तरपदिकः ॥१२५॥

पद-क्रम-शिक्षा-मीमांसा-साम्नोऽकः ।६।२।१२६।

एभ्यो वेत्त्यधीते वेत्यर्थे

अकः स्यात् ।

पदकः, क्रमकः, शिक्षकः,

मीमांसकः सामकः ॥ १२६ ॥

स-सर्वपूर्वात् लुप् । ६ । २ । १२७ ।

स–पूर्वात्

सर्व–पूर्वाच्च

वेत्त्यधीते वेत्यर्थे

प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ।

स–वार्त्तिकः, सर्ववेदः ॥ १२७ ॥

सङ्ख्याकात् सूत्रे । ६ । २ । १२८ ।

सङ्ख्यायाः परो यः कः,

तदन्तात्

सूत्रार्थाद्

वेत्त्यधीते वेत्यर्थे

प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ।

अष्टकाः पाणिनीयाः ॥ १२८ ॥

प्रोक्तात् । ६ । २ । १२९ ।

प्रोक्तार्थप्रत्ययान्ताद्

वेत्त्यधीते वेत्यर्थे

प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ।

गोतमेन प्रोक्तं गौतमम् ,

तद्वेत्त्यधीते वा गौतमः ॥१२९ ॥

वेदेन्ब्राह्मणमत्रैव । ६ । २ । १३० ।

प्रोक्तप्रत्ययान्तं वेदवाचि

इन्नन्तं ब्राह्मणवाचि च

अत्रैव

वेत्त्यधीते वेति विषये एव

प्रयुज्यते ।

कठेन प्रोक्तं वेदं विदन्त्यधीयते वा कठाः

ताण्ड्येन प्रोक्तं ब्राह्मणं विदन्त्यधीयते वा ताण्डिनः॥

तेन च्छन्ने रथे । ६ । २ । १३१ ।

तेनेति तृतीयान्तात्
छन्नेऽर्थे
यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् ।
वास्त्रो रथः ॥ १३१ ॥

पाण्डुकम्बलाद् इन् । ६ । २ । १३२ ।

अस्मात् टान्तात्
छन्ने रथे
इन् स्यात् ।
पाण्डुकम्बली रथः ॥ १३२ ॥

दृष्टे साम्नि नाम्नि । ६ । २ । १३३ ।

तेनेति टान्तात्,
दृष्टं सामेत्यर्थे
यथाविहितं
प्रत्ययः स्यात्
संज्ञायाम् ।
क्रौञ्चं साम, काल्धेयम् ॥ १३३ ॥

गोत्राद् अङ्कवत् । ६ । २ । १३४ ।

गोत्रवाचिनः टान्ताद्

दृष्टं सामेत्यर्थे
अङ्क इव
प्रत्ययः स्यात् ।
औपगवकं साम ॥ १३४ ॥

वामदेवाद् यः । ६ । २ । १३५ ।

अस्मात् टान्ताद्
दृष्टे साम्नि
यः स्यात् ।
वामदेव्यं साम ॥ १३५ ॥

डिद् वाऽण् । ६ । २ । १३६ ।

दृष्टं साम इत्यर्थे
अण् डिद्
वा स्यात् ।
औशनम्–औशनसम् ॥ १३६ ॥

वा जाते द्विः । ६ । २ । १३७ ।

जातेऽर्थे योऽणादिर्विहितः
स डिद्
वा स्यात् ।

शातभिषः—शातभिषजः
द्विरिति किम् ? हैमवतः ॥१३७॥

तत्रोद्धृते पात्रेभ्यः । ६ । २ । १३८ ।

तत्रेति सप्तम्यन्तात् पात्रार्थाद् उद्धृतेऽर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । शारावः ओदनः ॥ १३८ ॥

स्थण्डिलात् शेते व्रती । ६ । २ । १३९ ।

स्थण्डिलात् सप्तम्यन्तात् शेते व्रतीत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । स्थाण्डिलो भिक्षुः ॥ १३९ ॥

संस्कृते भक्ष्ये । ६ । २ । १४० ।

सप्तम्यन्तात् संस्कृते भक्ष्ये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । भ्राष्ट्रा अपूपाः ॥ १४० ॥

शूलोखाद् यः । ६ । २ । १४१ ।

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां
संस्कृते भक्ष्ये
यः स्यात् ।
शूल्यम् , उख्यं मांसम् ॥१४१॥

क्षीरादेयण् । ६ । २ । १४२ ।

क्षीरात् सप्तम्यन्तात्
संस्कृते भक्ष्ये
एयण् स्यात् ।
क्षैरेयी यवागूः ॥ १४२ ॥

दध्न इकण् । ६ । २ । १४३ ।

दध्नः सप्तम्यन्तात्
संस्कृते भक्ष्ये
इकण् स्यात् ।
दाधिकम् ॥ १४३ ॥

वोदश्वितः । ६ । २ । १४४ ।

अस्मात् सप्तम्यन्तात्
संस्कृते भक्ष्येऽर्थे

इकण् वा स्यात् ।

औदश्वित्कम् औदश्वितम् ॥ १४४ ॥

क्वचित् । ६ । २ । १४५ ।

अपत्यादिभ्यःऽन्यत्रार्थे

क्वचिद्

यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् ।

चाक्षुषं रूपम् , आश्वो रथः ॥१४५॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां
सिद्धहेमचन्द्राभिधान-
स्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ
षष्ठस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः
समाप्तः

अर्हम्

॥ तृतीयः पादः ॥

शेषे । ६ । ३ । १ ।

अपत्यादिभ्योऽन्यस्मिन्
प्राग्जितीयेऽर्थे
इतोऽनुक्रम्यमाणं वेदितव्यम् ॥ १ ॥

नद्यादेरेयण् । ६ । ३ । २ ।

एभ्यः
प्राग्जितीये शेषेऽर्थे
एयण् स्यात् ।
नादेयः, वानेयः ।
शेषे इत्येव ? समूहे नादिकम् ॥२॥

राष्ट्राद् इयः । ६ । ३ । ३ ।

राष्ट्रशब्दात्
शेषे प्राग्जितीयेऽर्थे
इयः स्यात् ।
राष्ट्रियः ॥ ३ ॥

दूराद् एत्यः । ६ । ३ । ४ ।

दूरात्
शेषेऽर्थे

एत्यः स्यात् ।

दूरेत्यः ॥ ४ ॥

उत्तराद् आहञ् । ६ । ३ । ५ ।

उत्तर-शब्दात्

शेषेऽर्थे

आहञ् स्यात् ।

औत्तराहः ॥ ५ ॥

पारावाराद् ईनः । ६ । ३ । ६ ।

पारावारशब्दात्

शेषेऽर्थे

ईनः स्यात् ।

पारावारीणः ॥ ६ ॥

व्यस्त-व्यत्यस्तात् । ६ । ३ । ७ ।

पारावारात्

शेषे

ईनः स्यात् ।

पारीणः, अवारीणः, अवारपारीणः ॥७॥

द्यु-प्राग्-अपाग् उदक्-प्रतीचो यः ।६।३।८।

दिव्शब्दात्
प्राच्-अपाच्-उदच् प्रत्यच् इत्येतेभ्यश्च
अव्ययाऽनव्ययेभ्यः
शेषेऽर्थे
यः स्यात् ।
दिव्यम्, प्राच्यम्, अपाच्यम्,
उदीच्यम्, प्रतीच्यम् ॥ ८ ॥

ग्रामाद् ईनञ् च । ६ । ३ । ९ ।

ग्रामात्
शेषेऽर्थे
ईनञ् यश्च
स्यात् ।
ग्रामीणः, ग्राम्यः ॥

कत्र्यादेश्चैयकञ् । ६ । ३ । १० ।

कत्र्यादिभ्यो
ग्रामात् च
शेषे
एयकञ् स्यात् ।
कात्रेयकः, पौष्करेयकः ग्रामेयकः ॥

कुण्ड्यादिभ्यो यलुक् च । ६ । ३ । ११ ।

कुण्ड्यादिभ्यः
शेषेऽर्थे
एयकञ् स्यात्
तद्योगे च यो लुक् ।
कौण्डेयकः, कौणेयकः ॥ ११ ॥

कुल-कुक्षि-ग्रीवाद् श्वाऽस्यलङ्कारे । ६ । ३ । १२ ।

एभ्यः
शेषेऽर्थे
यथासङ्ख्यं
एयकञ् स्यात् ।
कौलेयकः श्वा,
कौक्षेयकोऽसिः,
ग्रैवेयकोऽलङ्कारः ॥ १२ ॥

दक्षिणा-पश्चात्-पुरसस्त्यण् । ६ । ३ । १३ ।

एभ्यः
शेषेऽर्थे

त्यण् स्याद् ।

दाक्षिणात्यः, पाश्चात्यः, पौरस्त्यः ॥

वह्लि-ऊर्दि-पर्दि-कापिश्याः टायनण् । ६ । ३ । १४ ।

एभ्यः

शेषेऽर्थे

टायनण् स्यात् ।

वाह्लायनः, और्दायनः पार्दायनः,

कापिशायनी द्राक्षा ॥ १४ ॥

रङ्कोः प्राणिनि वा । ६ । ३ । १५ ।

रङ्कुशब्दात्

प्राणिनि विशिष्टे

शेषेऽर्थे

टायनण् वा स्यात् ।

राङ्कवायणः राङ्कवो गौः ।

कम्बलस्तु

राङ्कवः ॥ १५ ॥

क्वेहाऽमा-त्र-तसः त्यच् । ६ । ३ । १६ ।

क्व-इह-अमा
इत्येतेभ्यः
त्र-तस्प्रत्ययान्तेभ्यश्च
शेषेऽर्थे
त्यच् स्यात् ।
क्वत्यः, इहत्यः,
अमात्यः,
तत्रत्यः कुतस्त्यः ॥१६॥

नेर्ध्रुवे । ६ । ३ । १७ ।

निशब्दाद्
ध्रुवेऽर्थे
त्यच् स्यात् ।
नित्यं ध्रुवम् ॥

निसो गते । ६ । ३ । १८ ।

निस्शब्दाद्
गतेऽर्थे
त्यच् स्यात् ।
निष्ट्यश्चण्डालः ॥ १८ ॥

ऐषमस्-ह्यस्-श्वसो वा । ६ । ३ । १९ ।

एभ्यः
शेषेऽर्थे
त्यच्
वा स्यात् ।
ऐषमस्त्यम्-ऐषमस्तनम् ।
ह्यस्त्यम्-ह्यस्तनम् ।
श्वस्त्यम्-श्वस्तनम् ॥ १९ ॥

कन्थाया इकण् । ६ । ३ । २० ।

कन्था ग्रामविशेषः ।
कन्थाशब्दात्
शेषेऽर्थे
इकण् स्यात् ।
कान्थिकः ॥ २० ॥

वर्णाविकञ् । ६ । ३ । २१ ।

वर्णुदेशे या कन्था
ततः
शेषेऽर्थे
अकञ् स्यात् ।
कान्थकः ॥ २१ ॥

रूप्योत्तरपदाऽरण्यात् णः । ६ । ३ । २२ ।

रूप्योत्तरपदाद्

अरण्याच्च

शेषेऽर्थे

णः स्यात् ।

वार्करूप्यः,

आरण्याः सुमनसः ॥ २२ ॥

दिक्पूर्वाद् अ-नाम्नः । ६ । ३ । २३ ।

दिक्पूर्वपदात्

अ-नाम्नः=अ-संज्ञाविषयात्

शेषेऽर्थे

णः स्यात् ।

पौर्वशालः ।

अ-नाम्न इति किम् ?

पूर्वकार्ष्णमृत्तिका ॥ २३ ॥

मद्रादञ् । ६ । ३ । २४ ।

मद्रान्ताद्

दिक्पूर्वपदात्

शेषेऽर्थे
अञ् स्यात् ।
पौर्वमद्री ॥ २४ ॥

उदग्ग्रामाद् यकृल्लोम्नः । ६ । ३ । २५ ।

उदग्ग्रामवाचिनो
यकृल्लोमन्शब्दात्
शेषेऽर्थे
अञ् स्यात् ।
याकृल्लोमः ।
उदग्ग्रामादिति किम् ?
अन्यस्मादण्–याकृल्लोमनः ॥

गोष्ठी-तैकी-नैकेती-गोमती-शूरसेन-वाहीक-रोमक पटच्चरात् । ६ । ३ । २६ ।

एभ्यः
शेषेऽर्थे
अञ् स्यात् ।
गौष्ठः, तैकः,
नैकेतः, गौमतः,

शौरसेनः, वाहीकः,
रौमकः, पाटच्चरः ॥२६॥

शकलादेर्यञः । ६ । ३ । २७ ।

अस्माद्
यञन्तात्
शेषेऽर्थे
अञ् स्यात् ।
शाकलाः, काण्वाः ॥ २७ ॥

वृद्धेञः । ६ । ३ । २८ ।

वृद्धञन्तात्
शेषेऽर्थे
अञ् स्यात्
दाक्षाः ।
वृद्धेति किम् ?
सौतङ्गमीयः ॥ २८ ॥

न द्विस्वरात् प्राग्-भरतात् । ६ । ३ । २९ ।

प्राग्गोत्रार्थाद्
भरतगोत्रार्थात् च

द्विस्वराद्

वृद्धेऽन्तात्

अञ्

न स्यात् ।

चैकीयाः, काशीयाः ।

द्वि-स्वरादिति किम् ? पान्नागाराः ॥२९॥

भवतोरिकणीयसौ । ६ । ३ । ३० ।

भवत्-शब्दात्

शेषेऽर्थे

इकण्-ईयसौ स्याताम् ।

भावत्कम् ,

भवदीयम् ॥ ३० ॥

पर-जन-राज्ञोऽकीयः । ६ । ३ । ३१ ।

एभ्यः

शेषेऽर्थे

अ-कीयः स्यात् ।

परकीयः, जमकीयः,

राजकीयः ॥ ३१ ॥

दोरीयः । ६ । ३ । ३२ ।

दुसंज्ञकात्
शेषेऽर्थे
ईयः स्यात् ।
देवदत्तीयः, तदीयः ॥ ३२ ॥

उष्णाऽऽदिभ्यः कालात् । ६ । ३ । ३३ ।

उष्णादिपूर्वपदात्
कालान्तात्
शेषेऽर्थे
ईयः स्यात् ।
उष्णकालीयम् ॥ ३३ ॥

व्यादिभ्यो णिकेकणौ । ६ । ३ । ३४ ।

एभ्यो यः कालः
तदन्तात्
शेषेऽर्थे
णिक इकण् च स्यात्
वैकालिका, वैकालिकी,
आनुकालिका, आनुकालिकी ॥

काश्यादेः । ६ । ३ । ३५ ।

एभ्यो दुभ्यः
शेषेऽर्थे
णिक-इकणौ स्याताम् ।
काशिका, काशिकी,
चैदिका, चैदिकी ॥ ३५ ॥

वाहीकेषु ग्रामात् । ६ । ३ । ३६ ।

एषु
ग्रामाद्
दोः
शेषेऽर्थे
णिक-इकणौ स्याताम्
कारन्तपिका, कारन्तपिकी ॥३६॥

वोशीनरेषु । ६ । ३ । ३७ ।

एषु
ग्रामार्थाद्
दोः
शेषेऽर्थे
णिकेकणौ

वा स्यातामू ।

आह्वजालिका-आह्वजालिकी-आह्वजालीयः ॥

वृजि-मद्राद् देशात् कः । ६ । ३ । ३८ ।

वृजि-मद्रशब्दाभ्यां

देशवाचिभ्यां

शेषेऽर्थे

कः स्यात् ।

वृजिकः, मद्रकः ॥ ३८ ॥

उवर्णाद् इकण् । ६ । २ । ३९ ।

उवर्णान्ताद्

देशार्थात्

शेषेऽर्थे

इकण् स्यात् ।

शाबरजम्बुकः ॥ ३९ ॥

दोरेव प्राचः । ६ । ३ । ४० ।

प्राग्देशार्थात्

उवर्णान्ताद्

दोरेव

इकण् स्यात् ।

आषाढजम्बुकः ॥ ४० ॥

ईतोऽकञ् । ६ । ३ । ४१ ।

ईदन्तात्

प्रागदेशार्थाद्

दोः

शेषे

अकञ् स्यात् ।

काकन्दकः ॥ ४१ ॥

रोपान्त्यात् । ६ । ३ । ४२ ।

रोपान्त्यात्

प्राचो

दोः

शेषे

अकञ् स्यात् ।

पाटलिपुत्रकः ॥ ४२ ॥

प्रस्थ-पुर-वहान्त-योपान्त्य-धन्वार्थात् । ६ । ३ । ४३ ।

प्रस्थ-पुर-वहान्तेभ्यः
योपान्त्याद्
धन्वार्थाच्च देशवृत्तेर्दोः
शेषेऽकञ् स्यात् ।
मालाप्रस्थकः, नान्दीपुरकः, पैलुवहकः,
साङ्काश्यकः, पारेधन्वकः ॥ ४३ ॥

राष्ट्रेभ्यः । ६ । ३ । ४४ ।

राष्ट्राऽर्थेभ्यो
दुभ्यः
शेषे
अकञ् स्यात् ।
आभिसारकः ॥ ४४ ॥

बहुविषयेभ्यः । ६ । ३ । ४५ ।

राष्ट्रेभ्यो
बहुविषयेभ्यः
शेषे
अकञ् स्यात् ।
आङ्गकः ॥ ४५ ॥

धूमाऽऽदेः । ६ । ३ । ४६ ।

अस्माद्
देशवृत्तेः
शेषे
अकञ् स्यात् ।
धौमकः, षाडण्डकः ॥ ४६ ॥

सौवीरेषु कूलात् । ६ । ३ । ४७ ।

सौवीरदेशार्थात्
कूलात्
शेषे
अकञ् स्यात् ।
कौलकः ॥ ४७ ॥

समुद्रात् नृ-नावोः । ६ । ३ । ४८ ।

समुद्राद्
देशार्थात्
शेषे
अकञ् स्यात्
नरि नावि चार्थे ।
सामुद्रको ना, सामुद्रिका नौः ।
सामुद्रमन्य ॥ ४८ ॥

नगरात् कुत्सा-दाक्ष्ये । ६ । ३ । ४९ ।

नगराद्
देशार्थात्
शेषे
अकञ् स्यात्
कुत्सायां दाक्ष्ये च गम्ये ।
चौरा हि नागरकाः,
दक्षा हि नागरकाः ॥ ४९॥

कच्छाऽग्नि-वक्त्र-वर्त्तोत्तरपदात् ।६।३।५०।

कच्छाद्युत्तरपदाद्
देशार्थात्
शेषे
अकञ् स्यात् ।
भारुकच्छकः काण्ठाग्नकः,
ऐन्दुवक्त्रकः, बाहुवर्त्तकः ॥५०॥

अरण्यात् पथि-न्यायाऽध्यायेभ-नर-वि-हारे । ६ । ३ । ५१ ।

अरण्याद्

देशार्थात्
पथ्यादौ
शेषे
अकञ् स्यात् ।
आरण्यकः=
पन्थाः
न्यायः
अध्यायः
इभो
नरो
विहारो वा ॥ ५१ ॥

गोमये वा । ६ । ३ । ५२ ।

अरण्याद् देशात्
शेषे गोमयेऽर्थे
अकञ्
वा स्यात् ।
आरण्यका गोमयाः, आरण्या वा ॥

कुरु-युगन्धराद् वा । ६ । ३ । ५३ ।

आभ्यां देशार्थाभ्यां

शेषे
अकञ्
वा स्यात् ।
कौरवकः कौरवः ।
यौगन्धरकः यौगन्धरः ॥ ५३ ॥

साल्वाद् गो-यवाग्वपत्तौ । ६ । ३ । ५४ ।

साल्वाद् देशार्थाद्
गवि,
यवाग्वां
पत्तिवर्जे च मनुष्ये
शेषेऽर्थे
अकञ् स्यात् ।
साल्वको गौः,
साल्विका यवागूः,
साल्वको ना ॥ ५४ ॥

कच्छाऽऽदेर्नृ-नृस्थे । ६ । ३ । ५५ ।

देशार्थात्
नरि नृस्थे च
शेषेऽर्थे

अकञ् स्यात् ।

काच्छको ना, काच्छकमस्य स्मितम् ॥

कोपान्त्यात् चाऽण् । ६ । ३ । ५६ ।

कोपान्त्यात्

कच्छादेश्च

देशार्थात्

शेषे

अण्

स्यात् ।

आर्षिकः काच्छः, सैन्धवः ॥ ५६ ॥

गर्त्तोत्तरपदाद् ईयः । ६ । ३ । ५७ ।

अस्मात् देशार्थात्

शेषे

ईयः स्यात् ।

श्वाविद्गर्त्तीयः ॥

कटपूर्वात् प्राचः । ६ । ३ । ५८ ।

कटपूर्वपदात्

प्राग्देशार्थात्

शेषे

ईयः स्यात् ।

कटग्रामीयः ॥ ५८ ॥

क-खोपान्त्य-कन्था-पलद-नगर-ग्राम-
ह्रदोत्तर-पदाद् दोः । ६ । ३ । ५९ ।

कोपान्त्यात्
खोपान्त्यात्
कन्थाद्युत्तरपदाच्च
देशार्थाद्
दोः
शेषेऽर्थे
ईयः स्यात् ।

आरीहणकीयः,
कौटशिखीयः,
दाक्षिकन्थीयः, दाक्षिपलदीयः, दाक्षिनगरीयः,
माहकिग्रामीयः, दाक्षिह्रदीयः ॥ ५९ ॥

पर्वतात् । ६ । ३ । ६० ।

अस्माद् देशार्थात्
शेषे
ईयः स्यात् ।
पर्वतीयो राजा ॥ ६० ॥

अ-नरे वा । ६ । ३ । ६१ ।

पर्वताद् देशार्थात्

नृवर्जे

ईयो वा स्यात् ।

पर्वतीयानि–पार्वतानि फलानि ॥ ६१ ॥

पर्ण-कृकणाद् भारद्वाजात् । ६ । ३ । ६२ ।

आभ्यां

भारद्वाजदेशार्थाभ्यां

शेषे

ईयः स्यात् ।

पर्णीयः, कृकणीयः ॥ ६२ ॥

गहाऽऽदिभ्यः । ६ । ३ । ६३ ।

एभ्यः

यथासम्भवं

देशार्थेभ्यः

शेषे ईयः स्यात्

गहीयः, अन्तस्थीयः ॥ ६३ ॥

पृथिवीमध्याद् मध्यमश्चास्य । ६ । ३ । ६४ ।

अस्मात् देशार्थात्
शेषे ईयः स्यात्
प्रकृतेश्च मध्यमादेशः ।
मध्यमीयः ॥ ६४ ॥

निवासात् चरणेऽण् । ६ । ३ । ६५ ।

पृथिवीमध्यात्
निवासदेशार्थात्
चरणे निवस्तरि
शेषेऽर्थे
अण् स्यात्
मध्यमश्चाऽस्य ।
माध्यमाश्चरणाः ॥ ६५ ॥

वेणुकाऽऽदिभ्य ईयण् । ६ । ३ । ६६ ।

एभ्यः
यथायोगं
देशार्थेभ्यः
शेषेऽर्थे ईयण् स्यात् ।
वैणुकीयः, वैत्रकीयः ॥ ६६ ॥

वा युष्मदस्मदोऽञ्-ईनञौ युष्माकाऽस्माकं चाऽस्य, एकत्वे तु तवक-ममकम् ।६।३।६७।

आभ्यां शेषेऽर्थे अञ्-ईनञौ वा स्याताम्, तद्योगे च यथासङ्ख्यं युष्माक-अस्माकौ एकार्थयोस्तु तवक-ममकौ। यौष्माकी-यौष्माकीणः, आस्माकी-आस्माकीनः। युष्मदीयः-अस्मदीयः। तावकः-तावकीनः मामकः-मामकीनः। त्वदीयः-मदीयः ॥ ६७ ॥

द्वीपादनुसमुद्रं ण्यः । ६ । ३ । ६८ ।

समुद्रसमीपे यो द्वीपः

तदर्थात्

शेषेऽर्थे ण्यः स्यात् ।

द्वैप्यो ना, तद्वासो वा ॥ ६८ ॥

अर्द्धाद् यः । ६ । ३ । ६९ ।

अर्द्धशब्दात्

शेषे यः स्यात् ।

अर्द्ध्यम् ॥ ६९ ॥

स-पूर्वाद् इकण् । ६ । ३ । ७० ।

स-पूर्वपदाद्

अर्द्धात्

शेषेऽर्थे इकण् स्यात् ।

पौष्करार्द्धिकः ॥ ७० ॥

दिक्पूर्वात् तौ । ६ । ३ । ७१ ।

दिक्पूर्वपदात्

शेषेऽर्थे य-इकणौ स्याताम् ।

पूर्वार्ध्यम्, पौर्वार्द्धिकम् ॥ ७१ ॥

ग्राम-राष्ट्रांऽशाद् अण्-इकणौ । ६ । ३ । ७२ ।

ग्राम-राष्ट्रयोः

भागार्थात्
अर्द्धाद् दिक्पूर्वात्
शेषे
अणिकणौ स्याताम् ।
ग्रामस्य राष्ट्रस्य वा-पौर्वार्द्धः पौर्वार्द्धिकः ॥

परावराऽधमोत्तमादेर्यः । ६ । ३ । ७३ ।

परादिपूर्वात्
अर्द्धात्
शेषेऽर्थे यः स्यात् ।
परार्ध्यम्, अवरार्ध्यम्
अधमार्ध्यम् उत्तमार्ध्यम् ॥ ७३ ॥

अमोऽन्ताऽवोऽधसः । ६ । ३ । ७४ ।

अन्तादेः
शेषेऽर्थे
अमः स्यात् ।
अन्तमः, अवमः, अधमः ॥ ७४ ॥

पश्चादाद्यन्ताग्राद् इमः । ६ । ३ । ७५ ।

एभ्यः

शेषेऽर्थे

इमः स्यात् ।

पश्चिमः, आदिमः,

अन्तिमः, अग्रिमः ॥ ७५ ॥

मध्यात् मः । ६ । ३ । ७६ ।

मध्यशब्दात्

शेषेऽर्थे मः स्यात् ।

मध्ये जातो मध्यमः ॥

मध्ये उत्कर्षाऽपकर्षयोरः । ६ । ३ । ७७ ।

अनयोः

मध्यार्थयोः

मध्यात्

शेषेऽर्थे अः स्यात् ।

नात्युत्कृष्टो नात्यपकृष्टो–मध्यपरिणामो–

मध्यो विद्वान् ॥ ७७ ॥

अध्यात्माऽऽदिभ्य इकण् । ६ २ । ७८ ।

एभ्यः

शेषेऽर्थे

इकण् स्यात् ।

आध्यात्मिकम् ,
आधिदैविकम् ॥ ७८ ॥

समानपूर्व-लोकोत्तरपदात् । ६ । ३ । ७९ ।

समानशब्दपूर्वपदेभ्यो
लोकशब्दोत्तरपदेभ्यश्च
शेषेऽर्थे इकण् स्यात् ।
सामानग्रामिकः ऐहलौकिकः ॥ ७९ ॥

वर्षा-कालेभ्यः । ६ । ३ । ८० ।

वर्षायाः
कालविशेषार्थाच्च
शेषेऽर्थे इकण् स्यात् ।
वार्षिकः, मासिकः ॥ ८० ॥

शरदः श्राद्धे कर्म्मणि । ६ । ३ । ८१ ।

अस्मात्
पितृकार्थे
शेषेऽर्थे इकण् स्यात् ।
शारदिकं श्राद्धम् ॥ ८१ ॥

नवा रोगाऽऽतपे । ६ । ३ । ८२ ।

शरदः

रोगे आतपे च

शेषेऽर्थे इकण्

वा स्यात् ।

शारदिकः-शारदः

रोगः आतपो वा ॥ ८२ ॥

निशा-प्रदोषात् । ६ । ३ । ८३ ।

आभ्यां

शेषेऽर्थे

इकण्

वा स्यात् ।

नैशिकः-नैशः ।

प्रादोषिकः-प्रादोषः ॥ ८३ ॥

श्वसस्ताऽऽदिः । ६ । ३ । ८४ ।

श्वसः

कालार्थात्

शेषेऽर्थे

वादिरिकण्
वा स्यात् ।
शौवस्तिकः-श्वस्त्यः ॥ ८४ ॥

चिर-परुत्-परारेः त्नः । ६ । ३ । ८५ ।

एभ्यः
शेषेऽर्थे
त्नो वा स्यात् ।
चिरत्नम्-चिरंतनम् , परुत्नम्-परुतनम्
परारित्नम्-परारितनम् ॥ ८५ ॥

पुरो नः । ६ । ३ । ८६ ।

पुराशब्दात्
कालार्थात्
शेषेऽर्थे
नो वा स्यात् ।
पुराणम्-पुरातनम् ॥ ८६ ॥

पूर्वाह्णाऽपराह्णात् तनट् । ६ । ३ । ८७ ।

आभ्यां
शेषेऽर्थे
तनट् वा स्यात् ।

पूर्वाह्णेतनः–पौर्वाह्णिकः ।
अपराह्णेतनः
आपराह्णिकः ॥ ८७ ॥

सायं-चिरं-प्राह्णे-प्रगेऽव्ययात् ।६।३।८८।

एभ्यः
अव्ययात् च
कालार्थात्
शेषेऽर्थे
तनड् नित्यं स्यात् ।
सायंतनम् , चिरन्तनम् ।
प्राह्णेतनम् , प्रगेतनम् ,
दिवातनम् ॥ ८८ ॥

भ-ऋतु-सन्ध्याऽऽदेरण् । ६ । ३ । ८९ ।

भं नक्षत्रम्
तदर्थाद् ,
ऋत्वर्थात्
सन्ध्याऽऽदेश्च
कालार्थात्

शेषेऽर्थे

अण् स्यात् ।

पौषः, ग्रैष्मः,

सान्ध्यः, आमावास्यः ॥८९॥

संवत्सरात् फल-पर्वणोः । ६ । ३ । ९० ।

अस्मात्

फले पर्वणि च

शेषेऽर्थे

अण् स्यात् ।

सांवत्सरं-फलं पर्व वा ॥ ९० ॥

हेमन्ताद् वा, तलुक् च । ६ । ३ । ९१ ।

अस्मात्

शेषेऽर्थे

अण् वा स्यात्

तद्योगे च तो वा लुक् ।

हैमनम्-हैमन्तम्-हैमन्तिकम् ॥९१॥

प्रावृष एण्यः । ६ । ३ । ९२ ।

अस्मात्

शेषेऽर्थे
एण्यः स्यात् ।
प्रावृषेण्यः ॥ १२ ॥

स्थामाऽजिनान्तात् लुप् । ६ । ३ । १३ ।

स्थामान्तात्
अजिनान्ताच्च परस्य
शैषिकस्य
लुप् स्यात् ।
अश्वत्थामा
सिंहाऽजिनः ॥ १३ ॥

तत्र कृत-लब्ध-क्रीत-सम्भूते । ६ । ३ १५ ।

तत्र इति सप्तम्यन्तात्
एषु अर्थेषु
यथायोगं
अणादयः
एयणादयश्च
स्युः ।
स्रौघ्नः, औत्सः,

बाह्यः, नादेयः,

राष्ट्रियः ॥ ९४ ॥

कुशले । ६ । ३ । ९५ ।

सप्तम्यन्तात्

कुशलेऽर्थे

यथाविहितं

अण्-एयणादयः

स्युः ।

माथुरः, नादेयः ॥ ९५ ॥

पथोऽकः । ६ । ३ । ९६ ।

सप्तम्यन्तात्

पथः

कुशले

अकः स्यात् ।

पथकः ॥ ९६ ॥

कोऽश्मादेः । ६ । ३ । ९७ ।

अस्मात्

सप्तम्यन्तात्

कुशले
कः स्यात् ।
अश्मकः,
अशनिकः ॥ ९७ ॥

जाते । ६ । ३ । ९८ ।

सप्तम्यन्तात्
जातेऽर्थे
यथाविहितं
अण्-एयणादयः स्युः ।
माथुरः, औत्सः,
बाह्यः, नादेयः,
राष्ट्रियः ॥ ९८ ॥

प्रावृष इकः । ६ । ३ । ९९ ।

अस्मात्
सप्तम्यन्तात्
जाते
इकः स्यात् ।
प्रावृषिकः ॥ ९९ ॥

नाम्नि शरदोऽकञ् । ६ । ३ । १०० ।

शरदः

सप्तम्यन्तात्

जाते

अकञ् स्यात्

नाम्नि ।

शारदकाः दर्भाः ।

नाम्नीति किम् ?

शारदं जलम् ॥१००॥

सिन्ध्वपकरात् क्राऽणौ । ६ । ३ । १०१ ।

आभ्यां

सप्तम्यन्ताभ्यां

जाते

कोऽण् च स्यात्

नाम्नि ।

सिन्धुकः, सैन्धवः,

अपकरकः, आपकरः ॥१०१॥

पूर्वाह्णाऽपराह्णाऽऽर्द्रा-मूल-प्रदोषाऽवस्क-

राद् अकः । [illegible] । ३ । १०२ ।

एभ्यः

सप्तम्यन्तेभ्यो

जाते अकः

नाम्नि स्यात् ।

पूर्वाह्णकः, अपराह्णकः,

आर्द्रकः, मूलकः,

प्रदोषकः अवस्करकः ॥१०२॥

पथः पन्थ च । ६ । ३ । १०३ ।

पथः सप्तम्यन्तात्

जाते अकः

नाम्नि स्यात्

तद्योगे पन्थः ।

पन्थकः ॥ १०३ ॥

अश्च वाऽमावास्यायाः । ६ । ३ । १०४ ।

अस्मात् सप्तम्यन्तात्

जाते

अः, अकश्च

नाम्नि वा स्यात् ।

अमावास्यः–अमावास्यकः–अमावास्यः ॥

श्रविष्ठाऽषाढाद् ईयण् च । ६ । ३ । १०५ ।

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां
जाते
ईयण् अश्च
नाम्नि स्यात् ।
श्राविष्ठीयः-श्रविष्ठः
आषाढीयः-अषाढः ॥ १०५ ॥

फल्गुन्याष्टः । ६ । ३ । १०६ ।

अस्मात्
सप्तम्यन्तात्
जाते
टः नाम्नि स्यात् ।
फल्गुनः ॥ १०६ ॥

बहुलाऽनुराधा-पुष्यार्थ-पुनर्वसु-हस्त-विशाखास्वातेर्लुप् । ६ । ३ । १०७ ।

एभ्यः
सप्तम्यन्तेभ्यः परस्य
जातार्थे

जातेऽर्थे
लुप् स्यात्
नाम्नि ।
बहुलः अनुराधः,
पुष्यः, पुनर्वसुः,
हस्तः, विशाखः,
स्वातिः
=शिशुः ॥ १०७ ॥

चित्रा-रेवती-रोहिण्याः स्त्रियाम्

। ६ । ३ । १०८ ।

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः
भाऽणः
जाते
स्त्रियां
नाम्नि
लुप् स्यात ।
चित्रा-स्त्री,
रेवती, रोहिणी (स्त्री) ॥

बहुलमन्येभ्यः । ६ । ३ । १०९ ।

श्रविष्ठादिभ्यः
अन्येभ्यो भाऽर्थेभ्यः
सप्तम्यन्तेभ्यः
भाऽणः
जातेऽर्थे
लुब्
बहुलं
नास्ति स्यात् ।

अभिजित्—आभिजितः
अश्वयुक्—आश्वयुजः ।
क्वचिन्नित्यम्
अश्विनः ।
क्वचिन्न स्यात्, माघः ॥ १०९ ॥

स्थानान्त-गोशाल-खरशालात्
। ६ । ३ । ११० ।

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः [illegible]स्य
[illegible]ाते

प्रत्ययस्य

नाम्नि

लुप् स्यात् ।

गोस्थानः, गोशालः,

खरशालः

=शिशुः ॥ ११० ॥

वत्सशालाद्वा । ६ । ३ । १११ ।

अस्मात् सप्तम्यन्तात्

जाते

प्रत्ययस्य

नाम्नि

लुब् वा स्यात् ।

वत्सशालः–वात्सशालः ॥१११॥

सोदर्य-समानोदर्यौ । ६ । ३ । ११२ ।

एतौ

जातेऽर्थे

यान्तौ

निपात्येते ।

सोदर्यः–समानोदर्यः भ्राता ॥११२॥

कालाद् देये ऋणे । ६ । ३ । ११३ ।

सप्तम्यन्तात्
कालार्थाद्
देये ऋणेऽर्थे
यथाविहितं
प्रत्ययः स्यात् ।
मासिकं ऋणम् ॥ ११३ ॥

कलाप्यश्वत्थ-यवबुसोमाव्यासैषमसोऽकः
। ६ । ३ । ११४ ।

एभ्यः
सप्तम्यन्तेभ्यः
देये ऋणे
अकः स्यात् ।
कलापकम् , अश्वत्थकम्
यवबुसकम् , उमाव्यासकम् ।
ऐषमकं
=ऋणम् ॥ ११४ ॥

ग्रीष्माऽवरसमादकञ् । ६ । ३ । ११५ ।

आभ्यां कालार्थाभ्यां
सप्तम्यन्ताभ्यां
देये ऋणे
अकञ् स्यात् ।
ग्रैष्मकम्-आवरसमकं ऋणम् ॥११५॥

संवत्सराऽऽग्रहायण्या इकण् च ।६।३।११६।

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां
देये ऋणे
इकण्, अकञ् च स्यात् ।
सांवत्सरिकम्-सांवत्सरकं
फलं पर्व वा,
आग्रहायणिकम्-आग्रहायणकम् ॥

साधु-पुष्यत्-पच्यमाने ।६।३।११७।

सप्तम्यन्तात्
कालविशेषार्थाद्
एषु
यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ।

हैमनं-हैमन्तम् अनुलेपनम्,
वासन्त्यः कुन्दलताः,
शारदाः शालयः ॥ ११७ ॥

उप्ते । ६ । ३ । ११८ ।

सप्तम्यन्तात्
कालार्थात्
उप्तेऽर्थे
यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ।
शारदा यवाः,
हैमनाः ॥ ११८ ॥

आश्वयुज्या अकञ् । ६ । ३ । ११९ ।

अस्मात् सप्तम्यन्तात्
उप्तेऽर्थे
अकञ् स्यात् ।
आश्वयुजका माषाः ॥ ११९ ॥

ग्रीष्म-वसन्ताद् वा । ६ । ३ । १२० ।

आभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यां
उप्तेऽर्थे ।

अकञ् वा स्यात् ।

ग्रैष्मकम् ग्रैष्मम्–सस्यम्

वासन्तकम् वासन्तम्

व्याहरति मृगे । ६ । ३ । १२१ ।

सप्तम्यन्तात्

कालार्थाद्

'व्याहरति मृगे' अर्थे

यथाविहितम्

प्रत्ययः स्यात् ।

नैशिको नैशो वा शृगालः

प्रादोषिकः प्रादोषो वा ।

मृग इति किम् ?

वसन्ते व्याहरति कोकिलः ॥१२१॥

जयिनि च । ६ । ३ । १२२ ।

सप्तम्यन्तात्

कालार्थात्

'जयिनि' अर्थे

यथाविहितम्

प्रत्ययः स्यात् ।

निशा-भवम् अध्ययनम्=निशा,
तत्र जयी नैशिकः, नैशः,
प्रादोषिकः प्रादोषः,
वार्षिकः ॥१२२॥

भवे । ६ । ३ । १२३ ।

सप्तम्यन्तात्
'भवे' अर्थे
यथाविहितम्
'अण्-एयणादयः'
स्युः ।
स्रौघ्नः, औत्सः
नादेयः ग्राम्यः ॥१२३॥

दिगादि-देहांशात् यः । ६ । ३ । १२४ ।

दिगादेः
देहावयवार्थात् च
सप्तम्यन्तात्
'भवे' यः स्यात् ।

दिश्यः,

अप्सव्यः,

मूर्धन्यः

नाम्न्युदकात् । ६ । ३ । १२५ ।

उदकात्

सप्तम्यन्ताद्

भवेऽर्थे

यः स्यात्

उदक्या रजस्वला ॥१२५॥

मध्याद् दिनण्-णेया मोऽन्तश्च ।६।३।१२६।

मध्याद्

सप्तम्यन्ताद्

'भवे'

एते स्युः

तद्योगे च

'मोन्तः'।

माध्यन्दिनाः, माध्यमः, मध्यमीयः ॥१२६॥

जिह्वामूलाऽङ्गुलेश्चेयः । ६ । ३ । १२७ ।

आभ्यां
सप्तम्यन्ताभ्यां
मध्याच्च
भवे
ईयः स्यात् ।
जिह्वामूलीयः, मध्यीयः ॥१२७॥

वर्गान्तात् । ६ । ३ १२८ ।

अस्मात्
सप्तम्यन्ताद्
भवे
ईयः स्यात् ।
कवर्गीयो वर्णः ॥१२८॥

ईन-यौ चाऽशब्दे । ६ । ३ । १२९ ।

वर्गान्तात्
सप्तम्यन्ताद्
भवे

एतौ ईयश्च स्युः,
न तु शब्दे।
भरतवर्गीणः-भरतवर्ग्यः।
शब्दे तु
कवर्गीयः ॥१२९॥

दृति-कुक्षि-कलशि-वस्त्यहेरेयण् ।६।३।१३०।

एभ्यः
सप्तम्यन्तेभ्यो
भवे
एयण् स्यात्।
दार्त्तेयं जलम्,
कौक्षेयो व्याधिः,
कालशेयं तक्रम्,
वास्तेयं पुरीषम्,
आहेयं विषम् ॥१३०॥

आस्तेयम् ।६।३।१३१।

अस्तेः
धन-विद्यमानार्थात्

तत्र भवे
एयण् स्यात्,
असृजो वा अस्त्यादेशश्च ।
आस्तेयम् ॥१३१॥

ग्रीवातोऽण् च । ६ । ३ । १३२ ।

अतो भवे
अण्-एयणौ स्याताम् ।
ग्रैवम्, ग्रैवेयम् ॥१३२॥

चतुर्मासात् नाम्नि । ६ । ३ । १३३ ।

अस्मात्
तत्र भवे
अण् स्यात्,
नाम्नि ।
चातुर्मासी-
आषाढ्यादिपौर्णमासी ॥१३३॥

यज्ञे ञ्यः । ६ । ३ । १३४ ।

चतुर्मासात्
तत्र भवे

यज्ञे

ञ्यः स्यात् ।

चातुर्मास्या यज्ञाः ॥१३४॥

गम्भीर-पञ्चजन-बहिस्-देवात् ।६।३।१३५।

एभ्यः

तत्र भवे

ञ्यः स्यात् ।

गाम्भीर्यः, पाञ्चजन्यः,

बाह्यः, दैव्यः ॥१३५॥

परिमुखाऽऽदेरव्ययीभावात् ।६।३।१३६।

अस्मात्

तत्र भवे

ञ्यः स्यात् ।

पारिमुख्यः

पारिहनव्यः ॥१३६॥

अन्तःपूर्वाद् इकण् ।६।३।१३७।

अन्तः पूर्वपदात्

अव्ययीभावात्
तत्र भवे
इकण् स्यात् ।
आन्तरगारिकः ॥१३७॥

पर्यनोर्ग्रामात् । ६ । ३ । १३८ ।

आभ्यां परो
यो ग्रामः,
तदन्तात्
अव्ययीभावात्
भवे
इकण् स्यात् ।
पारिग्रामिकः, आनुग्रामिकः ॥१३८॥

उपात् जानु-नीवि-कर्णात् प्रायेण । ६ । ३ । १३९ ।

उपाद्
ये जान्वादयः
तदन्तात्
अव्ययीभावात्

इकण् स्यात् ।
प्रायेण तत्र भवे ।
औपजानुकः सेवकः,
औपनीविकं ग्रीवादाम,
औपकर्णिकः सूचकः ॥१३९॥

रूढावन्तःपुराद् इकः । ६ । ३ । १४० ।

अस्मात्
तत्र भवे
इकः स्यात्,
रूढौ गम्यायाम् ।
अन्तःपुरिका ।
रूढौ इति किम् ?
आन्तःपुरः ॥१४०॥

कर्ण-ललाटात् कल् । ६ । ३ । १४१ ।

आभ्यां
तत्र भवे
कल् स्यात्,
तदन्तस्य रूढौ ।

कर्णिका-कर्णाऽऽभरणम्
ललाटिका-ललाटमण्डनम् ॥१४१॥

तस्य व्याख्याने च ग्रन्थात्

। ६ । ३ । १४२ ।

तस्येति षष्ठ्यन्ताद्
व्याख्यानेऽर्थे,
सप्तम्यन्ताच्च
भवे
ग्रन्थार्थाद्
यथाविहितं
प्रत्ययः स्यात् ।

कार्त्तम्-प्रातिपदिकीयं=
व्याख्यानं भवं वा ॥१४२॥

प्रायो बहुस्वराद् इकण् । ६ । ३ । १४३ ।

बहुस्वराद्
ग्रन्थार्थात्
तस्य व्याख्याने
तत्र भवे च
प्राय इकण् स्यात् ।

षात्व-णत्विकम् ।
प्रायोग्रहणात्
सांहितम् ॥१४३॥

ऋच्-ऋद्-द्विस्वर-यागेभ्यः । ६ । ३ । १४४।

ऋचन्ताद्
ऋदन्ताद्
द्विस्वराद्
यागार्थेभ्यश्च
ग्रन्थवृत्तिभ्यः
तस्य व्याख्याने
तत्र भवे च
इकण् स्यात् ।

आर्चिकम्,
चातुर्होतृकम्
आह्निकम् राजसूयिकम् ॥१४४॥

ऋषेरध्याये । ६ । ३ । १४५ ।

ऋष्यर्थाद्
ग्रन्थवृत्तेः

तस्य व्याख्याने
तत्र भवे च
अध्याये
इकण् स्यात् ।
वाशिष्ठिकोऽध्यायः ।
अध्याय इति किम् ?
वाशिष्ठी ऋक् ॥१४५॥

पुरोडाश-पौरोडाशाद् इकेकटौ ।६।३।१४६।

आभ्यां ग्रन्थार्थाभ्यां
तस्य व्याख्याने
तत्र भवे
इक् इकट् च स्यात् ।
पुरोडाशिका, पुरोडाशिकी
पौरोडाशिका पौरोडाशिकी ॥

छन्दसो यः ।६।३।१४७।

अस्माद्
ग्रन्थार्थात्

तस्य व्याख्याने
तत्र भवे च
यः स्यात् ।
छन्दस्यः ॥१४७॥

शिक्षाऽऽदेश्चाण् । ६ । ३ । १४८ ।

एभ्यो ग्रन्थार्थेभ्यः
छन्दसश्च
तस्य व्याख्याने
तत्र भवे च
अण् स्यात् ।
शैक्षः, आर्गयनः, छान्दसः ॥

तत आगते । ६ । ३ । १४९ ।

तत इति पञ्चम्यन्ताद्
आगतेऽर्थे
यथाविहितं अण् एयणादयः स्युः ।
स्रौघ्नः, गव्यः
नादेयः, ग्राम्यः ॥१४९॥

विद्या-योनिसम्बन्धादकञ् । ६ । ३ । १५० ।

विद्यायोनिकृतश्च सम्बन्धो येषां
तदर्थात्
पञ्चम्यन्तात्
आगतेऽर्थे
अकञ् स्यात् ।
आचार्यकम्
पैतामहकम् ॥१५०॥

पितुर्यो वा । ६ । ३ । १५१ ।

पितुः
योनिसम्बन्धाऽर्थात्
पञ्चम्यन्तादागते
यो वा स्यात् ।
पित्र्यम्-पैतृकम् ॥१५१॥

ऋत इकण् । ६ । ३ । १५२ ।

ऋदन्ताद्
विद्यायोनिसम्बन्धार्थात्
तत आगते
इकण् स्यात् ।
हौतृकम्, मातृकम् ॥१५२॥

आयस्थानात् । ६ । ३ । १५३ ।

स्वामिग्राह्यो भागो यत्रोत्पद्यते
तदर्थात्
तत आगते
इकण् स्यात् ।
आतरिकम् ॥१५३॥

शुण्डिकाऽऽदेरण् । ६ । ३ । १५४ ।

एभ्यः
तत आगते
अण् स्यात् ।
शौण्डिकम्
औदपानम् ॥१५४॥

गोत्रादङ्कवत् । ६ । ३ । ११५ ।

गोत्रार्थात्
तत आगते
अङ्के इव
प्रत्ययः स्यात् ।
वैदम्, औपगवकम् ॥१५५॥

नृ-हेतुभ्यो रूप्य-मयटौ वा । ६ । ३ । १५६ ।

पुमर्थाद्

हेत्वर्थाच्च

तत आगते

एतौ वा स्याताम् ।

चैत्ररूप्यम्, चैत्रमयम्, चैत्रीयम् ।

समरूप्यम्, सममयम्, समीयम् ॥१५६॥

प्रभवति । ६ । ३ । १५७ ।

पञ्चम्यन्तात्

प्रागुपलभ्ये

यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ।

हैमवती गङ्गा ॥१५७॥

वैडूर्यः । ६ । ३ । १५८ ।

विडूरात्

ततः प्रभवति

ञ्यः स्यात् ।

वैडूर्यो मणिः ॥१५८॥

त्यदादेर्मयट् । ६ । ३ । १५९ ।

एभ्यः

ततः प्रभवति

मयट् स्यात् ।

तन्मयम्, भवन्मयी ॥१५९॥

तस्येदम् । ६ । ३ । १६० ।

तस्येति षष्ठ्यन्ताद्

इदम् इत्यर्थे

यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ।

माथुरम्, दैत्यम्

कालेयम्, नादेयम्,

पारीणः भानवीयः ॥१६०॥

हल-सीराद् इकण् । ६ । ३ । १६१ ।

आभ्यां

तस्य इदम्-अर्थे

इकण् स्यात्

हालिकम्, सैरिकम् ॥१६१॥

समिध आधाने टेन्यण् । ६ । ३ । १६२ ।

समिधः

तस्येदं आधानमित्यर्थे

टेन्यण् स्यात् ।

सामिधेन्यो मन्त्राः ॥१६२॥

विवाहे द्वन्द्वाद् अकल् । ६ । ३ । १६३ ।

द्वन्द्वात्

तस्येदं अर्थे

विवाहे

अकल् स्यात् ।

अत्रि-भरद्वाजिका ॥१६३॥

अदेवासुराऽऽदिभ्यो वैरे । ६ । ३ । १६४ ।

देवासुरादिवर्जाद् द्वन्द्वात्

तस्य इदं अर्थे

वैरे

अकल् स्यात् ।

बाभ्रव-शालङ्कायनिका ।

अ- देवादीति किम् ?

दैवाऽसुरम्, राक्षोऽसुरम् ॥

नटात् नृत्ते ञ्यः । ६ । ३ । १६५ ।

नटात्
तस्य इदं अर्थे
नृत्ते
ञ्यः स्यात् ।
नाट्यम् ॥१६५॥

छन्दोगौक्थिक-याज्ञिकबह्वृचाच्च धर्माऽऽम्नाय-संघे । ६ । ३ । १६६ ।

एभ्यो
नटाच्च
तस्य इदम्-अर्थे
धर्माऽऽदौ
ञ्यः स्यात् ।
छान्दोग्यं धर्मादि,
औक्थिक्यम्
याज्ञिक्यम्
बाह्वृच्यम्, नाट्यम् ॥ १६६ ॥

आथर्वणिकाद् अण्, इकलुक् च ।६।३।१६७।

अस्मात् तस्य इदम्-अर्थे

धर्मादौ
अण् स्यात् ,
इकलुक् च ।
आथर्वणः ॥ १६७ ॥

चरणादकञ् । ६ । ३ । १६८ ।

चरणः कठादिः ।
तदर्थात् तस्य इदम्-अर्थे
धर्मादौ अकञ् स्यात् ।
काठको धर्मादिः,
चारकक: ॥ १६८ ॥

गोत्राद् अदण्डमाणव-शिष्ये ।६।३।१६९।

गोत्रार्थात्
तस्य इदम्-अर्थे
दण्डमाणवशिष्यवर्जे अकञ् स्यात् ।
औपगवकम् ।
अदण्डेत्यादीति किम् ?
काण्वा दण्डमाणवाः शिष्याः वा ॥

रैवतिकाऽऽदेरीयः । ६ । ३ । १७० ।

एभ्यः
गोत्राऽर्थेभ्यः
तस्य इदं अर्थे
ईयः स्यात्।
रैवतिकीयाः शिष्याः,
गौरग्रीवीयं शकटम् ॥ १७० ॥

कौपिञ्जल-हास्तिपदादण् ।६।३।१७१।

आभ्यां
गोत्रार्थाभ्यां
तस्य इदं इत्यर्थे अण् स्यात्।
कौपिञ्जलाः शिष्याः,
हास्तिपदाः ॥ १७१ ॥

सङ्घ-घोषाऽङ्क-लक्षणेऽञ्-यञ्-इञः ।६।३।१७२।

एतदन्तात्
गोत्रार्थात्
तस्य इदं अर्थे
सङ्घादौ

अण् स्यात् ।

बैदः सङ्घादिः,

बैदं लक्षणम् ,

एवं-गार्गः, गार्गम् , दाक्षः,-दाक्षम् ॥

शाकलादकञ् च । ६ । ३ । १७३ ।

अस्मात् तस्य इदं अर्थे

सङ्घादौ अकञ् अण् च स्यात् ।

शाकलकः-शाकलः सङ्घादिः,

शाकलकम्-शाकलं लक्षणम् ॥ १७३ ॥

गृहेऽग्नीधो रण् धश्च । ६ । ३ । १७४ ।

अग्नीधः

तस्य इदं अर्थे

गृहे

रण् स्यात्

धश्च ।

आग्नीध्रम् ॥ १७४ ॥

रथात् साऽऽदेश्च वोढ्रङ्गे । ६ । ३ । १७५ ।

रथात् केवलात्

स-पूर्वाच्च
तस्य इदं अर्थे
रथस्य वोढरि
अङ्गे एव च
प्रत्ययः स्यात् ।
रथ्योऽश्वः,
रथ्यं चक्रम्,
द्विरथोऽश्वः,
आश्वरथं चक्रम् ॥ १७५ ॥

यः । ६ । ३ । १७६ ।

रथात् केवलात्
सादेश्च
तस्य इदं अर्थे
यः स्यात् ।
रथ्यः, द्विरथ्यः ॥ १७६ ॥

पत्रपूर्वादञ् । ६ । ३ । १७७ ।

वाहनपूर्वाद् रथात्
तस्य इदं अर्थे अञ् स्यात् ।
आश्वरथं चक्रम् ॥ १७७ ॥

वाहनात् । ६ । ३ । १७८ ।

वाहनार्थात्

तस्य इदं अर्थे अञ् स्यात् ।

औष्ट्रो रथः,

हास्तः ॥ १७८ ॥

वाह्य-पथ्युपकरणे । ६ । ३ । १७९ ।

वाहनादुक्तः प्रत्ययो

वाह्यादौ एव स्यात् ।

आश्वो रथः पन्था वा,

आश्वं पल्ययनम्

आश्वी कशा ।

अन्यत्र तु वाक्यमेव,

अश्वानां घासः ॥ १७९ ॥

वहेः तुरिश्चाऽऽदिः । ६ । ३ । १८० ।

वहेः

यः

तृशब्दः

तदन्तात्

तस्य इदं अर्थे
अञ् स्यात्,
तुः आदिः इश्च ।
सांवहित्रम् ॥ १८० ॥

तेन प्रोक्ते । ६ । ३ । १८१ ।

तेनेति टान्तात्
प्रोक्ते
यथाविहितं प्रत्ययाः स्युः ।
भाद्रबाहवं शास्त्रम्,
पाणिनीयम्,
बार्हस्पत्यम् ॥ १८१ ॥

मौदाऽऽदिभ्यः । ६ । ३ । १८२ ।

एभ्यः
तेन प्रोक्ते
यथाविहितं
अण् स्यात् ।
मौदेन प्रोक्तं वेदं
विदन्ति अधीयते वा
मौदाः,
पैप्पलादाः ॥ १८२ ॥

कठादिभ्यो वेदे लुप् । ६ । ३ । १८३ ।

एभ्यः
प्रोक्ते
वेदे
प्रत्ययस्य
लुप् स्यात् ।
कठाः,
चरकाः ॥ १८३ ॥

तित्तिरि-वरतन्तु-खण्डिकोखाद् ईयण् । ६ । ३ । १८४ ।

एभ्यः
तेन प्रोक्ते
वेदे
ईयण् स्यात् ।
तैत्तिरीयाः,
वारतन्तवीयाः,
खाण्डिकीयाः,
औखीयाः ॥ १८४ ॥

छगलिनो णेयिन् । ६ । ३ । १८५ ।

तेन प्रोक्ते वेदे णेयिन् स्यात् । छागलेयिनः ॥ १८५ ॥

शौनकाऽऽदिभ्यो णिन् । ६ । ३ । १८६ ।

तेन प्रोक्ते वेदे णिन् स्यात् । शौनकिनः, शाङ्गरविणः ॥ १८६ ॥

पुराणे कल्पे । ६ । ३ । १८७ ।

टान्तात् प्रोक्ते पुराणे कल्पे णिन् स्यात् । पैङ्गी कल्पः ॥ १८७ ॥

काश्यप-कौशिकाद् वेदवच्च । ६ । ३ । १८८ ।

आभ्यां
तेन प्रोक्ते
पुराणे कल्पे
णिन् स्यात्
वेदवच्च कार्यमस्मिन्।

काश्यपिनः,
कौशिकिनः,
काश्यपको
धर्मः ॥ १८८॥

शिलालि-पाराशर्यात् नट-भिक्षुसूत्रे
।६।३।१८९।

आभ्यां
तेन प्रोक्ते
यथासङ्ख्यं
नटसूत्रे
भिक्षुसूत्रे च
णिन् स्यात्
वेदवच्च कार्यमस्मिन्।

शैलालिनो नटाः,
पाराशरिणो भिक्षवः ॥ १८९ ॥

कृशाश्व-कर्मन्दाद् इन् । ६ । ३ । १९० ।

आभ्यां
तेन प्रोक्ते
यथासङ्ख्यं
नटसूत्रे
भिक्षुसूत्रे च
इन् स्यात्
वेदवच्च कार्यमस्मिन् ।
कृशाश्विनो नटाः
कर्मन्दिनो भिक्षवः ॥ १९० ॥

उपज्ञाते । ६ । ३ । १९१ ।

प्रागुपदेशाद्
विना ज्ञाते
टान्ताद्
यथाविहितं
प्रत्ययः स्यात् ।

पाणिनीयं शास्त्रम् ॥ १९१ ॥

कृते । ६ । ३ । १९२ ।

टान्तात्
कृतेऽर्थे
यथाविहितं
प्रत्ययाः स्युः ।
शैवो ग्रन्थः,
सिद्धसेनीयः स्तवः ॥ १९२ ॥

नाम्नि मक्षिकाऽऽदिभ्यः। ६ । ३ । १९३ ।

एभ्यः
टान्तेभ्यो
यथाविहितं
कृते
प्रत्ययः स्यात् ।
माक्षिकं मधु,
सारघम् ॥ १९३ ॥

कुलालाऽऽदेरकञ् । ६ । ३ । १९४ ।

एभ्यः

तेन कृते

अकञ् स्यात्,

नाम्नि ।

कौलालकं घटादि भाण्डम्

वारुटकं शूर्पपिटकादि ॥ १९४ ॥

सर्वचर्मण ईन-ईनञौ । ६ । ३ । १९५ ।

तेन कृते

नाम्नि

स्याताम् ।

सर्वचर्मीणः,

सार्वचर्मीणः ॥ १९५ ॥

उरसो याऽणौ । ६ । ३ । १९६ ।

तेन कृते

स्याताम्

नाम्नि ।

उरस्यः, औरसः ॥ १९६ ॥

छन्दस्यः । ६ । ३ । १९७ ।

छन्दसः

तेन कृते

योो नाम्नि

निपात्यः ॥ १९७ ॥

अमोऽधिकृत्य ग्रन्थे । ६ । ३ । १९८ ।

द्वितीयान्ताद्

अधिकृत्य कृते

ग्रन्थे

यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् ।

भाद्रः ॥ १९८ ॥

ज्योतिषम् । ६ । ३ । १९९ ।

ज्योतिषः अमः

अधिकृत्य कृते

ग्रन्थे

अण्,

वृद्ध्यभावश्च निपात्यः ॥ १९९ ॥

शिशुक्रन्दाऽऽदिभ्य ईयः । ६ । ३ । २०० ।

एभ्यः

अमः

अधिकृत्य कृते
ग्रन्थे
ईयः स्यात् ।
शिशुक्रन्दीयः-यमसभीयो ग्रन्थः ॥

द्वन्द्वात् प्रायः । ६ । ३ । २०१ ।

द्वन्द्वात्
अमः अधिकृत्य कृते
ग्रन्थे
प्राय ईयः स्यात् ।
वाक्यपदीयम् ।
प्राय इति किम् ? दैवासुरम् ॥

अभिनिष्क्रामति द्वारे । ६ । ३ । २०२ ।

अमन्ताद्
द्वारे
निर्गच्छत्यर्थे
यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् ।
माथुरम् , नादेयम्
राष्ट्रियं द्वारम् ॥ २०२ ॥

गच्छति पथि दूते । ६ । ३ । २०३ ।

अमन्तात्
पथि दूते च
गच्छति अर्थे
यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् ।
स्रौघ्नः पन्था दूतो वा
ग्राम्यः ॥ २०३ ॥

भजति । ६ । ३ । २०४ ।

अमो
भजत्यर्थे
यथोक्तं
प्रत्ययः स्यात् ।
स्रौघ्नः,
राष्ट्रियः ॥ २०४ ॥

महाराजाद् इकण् । ६ । २०५ ।

अतः
अमः
भजति

इकण् स्यात् ।

माहाराजिकः ॥ २०५ ॥

अचित्ताद् अदेशकालात् । ६ । ३ । २०६ ।

देश-कालवर्जं

यद्

अचेतनं

तदर्थाद्

अमः

भजति

इकण् स्यात् ।

आपूपिकः ।

अ-चित्तादिति किम् ?

दैवदत्तः ।

अ-देशेत्यादि किम् ?

स्रौघ्नः, हैमनः ॥ २०६ ॥

वासुदेवाऽर्जुनाद् अकः । ६ । ३ । २०७ ।

आभ्याम्

अमन्ताभ्यां

भजत्यर्थे

अकः स्यात् ।

वासुदेवकः, अर्जुनकः ॥ २०७ ॥

गोत्र-क्षत्रियेभ्योऽकञ् प्रायः ।६।३।२०८।

गोत्रार्थात्

क्षत्रियार्थात् च

अमन्ताद्

भजति अकञ्

प्रायः स्यात् ।

औपगवकः, नाकुलकः ।

प्रायः किम् ?

पाणिनीयः ॥

सरूपाद् द्रेः सर्वं राष्ट्रवत् । ६ । ३ । २०९।

राष्ट्रक्षत्रियार्थात्

स-रूपाद्

यो द्रिरुक्तः

तदन्तस्य

अमः

भजत्यर्थे
सर्वं प्रकृतिः प्रत्ययश्च
राष्ट्रस्य इव स्यात् ।
वार्ज्यं, माद्रं, पाण्ड्यं वा भजति
वृजिकः मद्रकः पाण्डवकः ।
स-रूपादिति किम् ?
पौरवीयम् ॥ २०९ ॥

टस्तुल्यदिशि । ६ । ३ । २१० ।

ट इति तृतीयान्तात्
तुल्यदिश्यर्थे
यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् ।
सौदामनी विद्युत् ॥ २१० ॥

तसिः । ६ । ३ । २११ ।

टाऽन्तात्
तुल्यदिक्के
तसिः स्यात् ।
सुदामतो विद्युत् ॥ २११ ॥

यश्चोरसः । ६ । ३ । २१२ ।

अतः
टाऽन्तात्
तुल्यदिक्के
य-तसी स्याताम् ।
उरस्यः, उरस्तः ॥ २१२ ॥

सेर्निवासादस्य । ६ । ३ । २१३ ।

सेरिति प्रथमान्तात्
निवासार्थाद्
अस्येति षष्ठ्यर्थे
यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् ।
स्रौघ्नः, वादेयः ॥ २१३ ॥

आभिजनात् । ६ । ३ । २१४ ।

आभिजना-पूर्वबान्धवाः ।
तन्निवासार्थात्
स्यन्तात्
षष्ठ्यर्थे
यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् ।
स्रौघ्नः, राष्ट्रियः ॥ २१४ ॥

शण्डिकाऽऽदेर्ण्यः । ६ । ३ । २१५ ।

अस्मात् स्यन्ताद्
आभिजननिवासार्थाद्
अस्येत्यर्थे
ण्यः स्यात् ।
शाण्डिक्यः, ।
कौचवार्यः ॥ २१५ ॥

सिन्ध्वादेरञ् । ६ । ३ । २१६ ।

अस्मात् स्यन्ताद्
आभिजननिवासार्थात्
षष्ठ्यर्थे अञ् स्यात् ।
सैन्धवः, कार्णवः ॥ २१६ ॥

सलातुराद् ईयण् । ६ । ३ । २१७ ।

अस्मात् स्यन्ताद्
आभिजन-निवासार्थात्
षष्ठ्यर्थे
ईयण् स्यात् ।
सालातुरीयः पाणिनिः ॥ २१७ ॥

तूदी-वर्मत्या एयण् । ६ । ३ । २१८ ।

आभ्यां स्यन्ताभ्यां
आभिजन-निवासार्थाभ्यां
षष्ठ्यर्थे एयण् स्यात् ।
तौदेयः, वार्मतेयः ॥ २१८ ॥

गिरेरीयोऽस्त्राऽऽजीवे । ६ । ३ । २१९ ।

गिरेर्यः
आभिजनो निवासः,
तदर्थात् स्यन्तात्
षष्ठ्यर्थे
अस्त्राऽऽजीवे
ईयः स्यात् ।
हृद्गोलीयः ॥ २१९ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञ-
शब्दानुशासनलघुवृत्तौ
षष्ठस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः
समाप्तः

'अर्हम्'

॥ चतुर्थः पादः ॥

इकण् । ६ । ४ । १ ।

आ-पादान्ताद् यद्

अनुक्तं स्यात्

तत्र

अयम्

अधिकृतो ज्ञेयः ॥

तेन जित-जयद्-दीव्य-खनत्सु । ६ । ४ । २ ।

तेनेति

टाऽन्तात्

एष्वर्थेषु इकण् स्यात् ।

आक्षिकम् , आक्षिकः, आभ्रिकः ॥२॥

संस्कृते । ६ । ४ । ३ ।

टाऽन्तात्

संस्कृते

इकण् स्यात् ।

दाक्षिकम् , वैधिकम् ॥ ३ ॥

कुलत्थ-कोपान्त्यादण् । ६ । ४ । ४ ।

कुलत्थात्

कोपान्त्याच्च

तेन संस्कृते

अण् स्यात् ।

कौलत्थम्, तैत्तिडीकम् ॥ ४ ॥

संसृष्टे । ६ । ४ । ५ ।

टाऽन्तात्

संसृष्टेऽर्थे

इकण् स्यात् ।

दाधिकम् ॥ ५ ॥

लवणादः । ६ । ४ । ६ ।

अस्मात्

तेन संसृष्टेऽर्थे

अः स्यात् ।

लवणः सूपः ॥ ६ ॥

चूर्ण-मुद्गाभ्यामिनणौ । ६ । ४ । ७ ।

आभ्यां

तेन संसृष्टे
यथासङ्ख्यम्
इन्-अणौ स्याताम् ।
चूर्णिनोऽपूपाः, मौद्गी यवागूः ॥

व्यञ्जनेभ्य उपसिक्ते । ६ । ४ । ८ ।

व्यञ्जनं सूपादि
तदर्थात्
टान्तात्
उपसिक्ते इकण् स्यात् ।
तैलिकं शाकम् ॥ ८ ॥

तरति । ६ । ४ । ९ ।

टान्तात्
तरत्यर्थे
इकण् स्यात् ।
औडुपिकः ॥ ९ ॥

नौ-द्विस्वराद् इकः । ६ । ४ । १० ।

नावो
द्विस्वराच्च

टान्तात्
तरत्यर्थे
इकः स्यात् ।
नाविका, बाहुका ॥ १० ॥

चरति । ६ । ४ । ११ ।

टान्तात्
चरति
इकण् स्यात् ।
हास्तिकः, दाधिकः ॥ ११ ॥

पर्पाऽऽदेरिकट् । ६ । ४ । १२ ।

अस्मात्
टान्तात्
चरति
इकट् स्यात् ।
पर्पिकी, अश्विकी ॥

पदिकः । ६ । ४ । १३ ।

पादात् चरति
इकट् स्यात्,

पद् चाऽस्य।

पदिकः ॥ १३ ॥

श्वगणाद् वा । ६ । ४ । १४ ।

यस्मात्

चरति

इकट् वा स्यात् ।

श्वगणिकी-श्वागणिकः ॥ १४ ॥

वेतनाऽऽदेर्जीवति । ६ । ४ । १५ ।

अस्मात्

टान्तात्

जीवति

इकण् स्यात् ।

वैतनिकः, वाहिकः ॥ १५ ॥

व्यस्ताच्च क्रय-विक्रयाद् इकः । ६ ।४।१६।

अस्मात्

समस्ताद्

व्यस्ताच्च

तेन जीवति

इकः स्यात् ।

क्रयविक्रयिकः, क्रयिकः, विक्रयिकः ॥ १६ ॥

वस्नात् । ६ । ४ । १७ ।

वस्नात्

तेन जीवति

इकः स्यात् । वस्निकः ॥ १७ ॥

आयुधात् ईयश्च । ६ । ४ । १८ ।

अस्मात्

तेन जीवति

ईय इकश्च स्यात् ।

आयुधीयः, आयुधिकः ॥ १८ ॥

व्रातात् ईनञ् । ६ । ४ । १९ ।

व्रातात्

तेन जीवति

ईनञ् स्यात् ।

व्रातीनः व्रातीनाभार्यः ॥

निर्वृत्तेऽक्ष-द्यूताऽऽदेः । ६ । ४ । २० ।

अस्मात्

टान्तात्
निर्वृत्ते
इकण् स्यात् ।
आक्षद्युतिकम्
जाङ्घाप्रहतिकम्-
वैरम् ॥ २० ॥

भावाद् इमः । ६ । ४ । २१ ।

भावार्थात्
तेन निर्वृत्ते
इमः स्यात् ।
पाक्रिमम् ॥ २१ ॥

याचिताऽपमित्यात् कण् । ६ । ४ । २२ ।

आभ्यां
तेन निर्वृत्ते
कण् स्यात् ।
याचितकम्, आपमित्यकम् ॥ २२ ॥

हरत्युत्सङ्गाऽऽदेः । ६ । ४ । २३ ।

अस्मात् टान्तात्

हरति इकण् स्यात् ।

औत्सङ्गिकः औत्तुपिकः ॥ २३ ॥

भस्त्राऽऽदेरिकट् । ६ । ४ । २४ ।

अस्मात्

टान्ताद्

हरति

इकट् स्यात् ।

भस्त्रिकी,

भरटिकी, ॥ २४ ॥

विवध-वीवधाद् वा । ६ । ४ । २५ ।

आभ्यां

तेन हरति

इकट् वा स्यात् ।

विवधिकी, वीवधिकी

वैवधिकः ॥ २५ ॥

कुटिलिकाया अण् । ६ । ४ । २६ ।

अस्मात्

टानतद्

हरति

अण् स्यात् ।

कौटिलिकः

कर्मारादिः ॥ २६ ॥

ओजस्-सहोऽम्भसो वर्त्तते । ६ । ४ । २७ ।

एभ्यः

टान्तेभ्यो

वर्त्तते इत्यर्थे

इकण् स्यात् ।

औजसिकः

साहसिकः,

आम्भसिकः ॥ २७ ॥

तं प्रत्यनोर्लोमेप-कूलात् । ६ । ४ । २८ ।

तद् इति द्वितीयान्तात्

प्रति

अनुपूर्वलोमन्-ईपकूलान्ताद्

वर्त्तते इत्यर्थे

इकण् स्यात् ।

प्रातिलोमिकः,
आनुलोमिकः,
प्रातीपिकः,
आन्वीपिकः,
प्रातिकूलिकः,
आनुकूलिकः ॥२८॥

परेर्मुख-पार्श्वात् । ६ । ४ । २९ ।

परिपूर्व-मुखपार्श्वान्ताद्
द्वितीयान्ताद्
वर्त्तते इत्यर्थे
इकण् स्यात्
पारिमुखिकः, पारिपार्श्विकः ॥२९॥

रक्षदुञ्छतोः । ६ । ४ । ३० ।

द्वितीयान्तात्
अनयोः
इकण् स्यात् ।
नागरिकः, बादरिकः ॥ ३० ॥

पक्षि-मत्स्य-मृगार्थाद् घ्नति । ६ । ४ । ३१ ।

पक्ष्याद्यर्थात् द्वितीयान्ताद् घ्नत्यर्थे इकण् स्यात् । पाक्षिकः, मात्स्यिकः, मार्गिकः ॥ ३१ ॥

परिपन्थात् तिष्ठति च । ६ । ४ । ३२ ।

अस्माद् द्वितीयान्तात् तिष्ठति घ्नति च इकण् स्यात् । पारिपन्थिकश्चौरः ॥ ३२ ॥

परिपथात् । ६ । ४ । ३३ ।

अस्माद् द्वितीयान्तात्

तिष्ठत्यर्थे

इकण् स्यात् ।

पारिपथिकः ॥ ३३ ॥

अ-वृद्धेर्गृह्णति गर्ह्ये । ६ । ४ । ३४ ।

द्वितीयान्ताद्

वृद्धिवर्जात्

निन्द्ये

गृह्णति

इकण् स्यात्,

द्वैगुणिकः ॥ ३४ ॥

कुसीदाद् इकट् । ६ । ४ । ३५ ।

अस्माद्

द्वितीयान्तात्

निन्द्ये

गृह्णति

इकट् स्यात् ।

कुसीदिकी ॥ ३५ ॥

दशैकादशाद् इकश्च । ६ । ४ । ३६ ।

अस्माद्
द्वितीयान्तात्
निन्द्ये गृह्णति
इक इकट् च स्यात्
दशैकादशिका
दशैकादशिकी ॥ ३६ ॥

अर्थ-पद-पदोत्तर-ललाम-प्रतिकण्ठात्
।६।४।३७।

अर्थात्
पदात्
पदशब्द उत्तरपदं यस्य तस्मात्
ललाम-प्रतिकण्ठाभ्यां च
द्वितीयान्ताभ्यां
गृह्णति
इकण् स्यात् ।

आर्थिकः
पादिकः
पौर्वपदिकः

लालामिकः

प्रातिकण्ठिकः ॥ ३७ ॥

परदाराऽऽदिभ्यो गच्छति । ६ । ४ । ३८ ।

एभ्यो

द्वितीयान्तेभ्यो

गच्छत्यर्थे

इकण् स्यात् ।

पारदारिकः,

गौरुदारिकः ॥ ३८ ॥

प्रतिपथाद् इकश्च । ६ । ४ । ३९ ।

अस्माद्

द्वितीयान्ताद्

गच्छति

इक

इकण् च स्यात् ।

प्रतिपथिकः-प्रातिपथिकः ॥ ३९ ॥

माथोत्तरपद-पद-व्याक्रन्दाद् धावति । ६ । ४ । ४० ।

माथ उत्तरपदं यस्य तस्मात्
पद-व्याक्रन्दाभ्यां च
द्वितीयान्ताभ्यां च
धावत्यर्थे
इकण् स्यात् ।
दाण्डमाथिकः,
पादविकः,
आक्रन्दिकः ॥ ४० ॥

पश्चात्यनुपदात् । ६ । ४ । ४१ ।

पश्चादर्थाद्
अनुपदाद्
द्वितीयान्ताद्
धावति
इकण् स्यात् ।
आनुपदिकः ॥ ४१ ॥

सुस्नाताऽऽदिभ्यः पृच्छति । ६ । ४ । ४२ ।

एभ्यो
द्वितीयान्तेभ्यः

पृच्छत्यर्थे

इकण् स्यात् ।

सौस्नातिकः

सौखरात्रिकः ॥ ४२ ॥

प्रभूताऽऽदिभ्यो ब्रुवति । ६ । ४ । ४३ ।

एभ्यो

द्वितीयान्तेभ्यो

ब्रुवत्यर्थे

इकण् स्यात् ।

प्राभूतिकः

पार्याप्तिकः ॥ ४३ ॥

माशब्द इत्यादिभ्यः । ६ । ४ । ४४ ।

एभ्यो

ब्रुवति

इकण् स्यात् ।

माशब्दिकः,

कार्यशब्दिकः ॥ ४४ ॥

शाब्दिक-दार्दरिक-लालाटिक-कौक्कुटिकम् । ६ । ४ । ४५ ।

एते

इकणन्ताः

निपात्यन्ते ।

शाब्दिको-वैयाकरणः,

दार्दरिको-वादित्रकृत्

लालाटिकः-प्रमत्तः सेवाकृत्

कौक्कुटिको-भिक्षुः ॥४५॥

समूहार्थात् समवेते । ६ । ४ । ४६ ।

अस्माद्

द्वितीयान्तात्

समवेतेऽर्थे

इकण् स्यात् ।

सामूहिकः

सामाजिकः ॥ ४६ ॥

पर्षदो ण्यः । ६ । ४ । ४७ ।

अस्माद्

द्वितीयान्तात्
समवेते
ण्यः स्यात् । पार्षद्यः ॥ ४७ ॥

सेनाया वा । ६ । ४ । ४८ ।

अस्माद्
द्वितीयान्तात्
समवेते
ण्यो वा स्यात्
सैन्यः,-सैनिकः ॥ ४८ ॥

धर्माऽधर्मात् चरति । ६ । ४ । ४९ ।

आभ्यां
द्वितीयान्ताभ्यां
चरत्यर्थे
इकण् स्यात् ।
धार्मिकः-आधर्मिकः ॥ ४९ ॥

षष्ठ्या धर्म्ये । ६ । ४ । ५० ।

षष्ठ्यन्ताद्
धर्मादनपेते

इकण् स्यात् ।
शौल्कशालिकम् ॥ ५० ॥

ऋत्-नराऽऽदेरण् । ६ । ४ । ५१ ।

ऋदन्ताद्
नराऽऽदेश्च
षष्ठ्यन्ताद्
धर्म्ये
अण् स्यात् ।
नारं,
नरस्य धर्म्यम्
नारं माहिषम् ॥ ५१ ॥

विभाजयितृ-विशसितुर्णि-इड्लुक् च । ६ । ४ । ५२ ।

आभ्यां
षष्ठ्यन्ताभ्यां
धर्म्ये
अण् स्यात्,
तद्योगे
विभाजयितुः

णिलुक्

विशसितुश्च

इड्लुक् च ।

वैभाजित्रम्,

वैशस्त्रम् ॥ ५२ ॥

अवक्रये । ६ । ४ । ५३ ।

षष्ठ्यन्तात्

अवक्रये

भाटकेऽर्थे

इकण् स्यात् ।

आपणिकः ॥ ५३ ॥

तदस्य पण्यम् । ६ । ४ । ५४ ।

तदिति प्रथमान्ताद्

विक्रेयार्थाद्

अस्येति षष्ठ्यर्थे

इकण् स्यात्

तत्प्रथमान्तं

पण्यं चेत् ।

आपूपिकः ॥ ५४ ॥

किशराऽऽदेरिकट् । ६ । ४ । ५५ ।

एभ्यः
तदस्य पण्यमिति विषये
इकट् स्यात् ।
किशरिकी
तगरिकः ॥ ५५ ॥

शलालुनो वा । ६ । ४ । ५६ ।

अस्मात्
तदस्य पण्यमिति विषये
इकट् वा स्यात् ।
शलालुकी-शालालुकी ॥ ५६ ॥

शिल्पम् । ६ । ४ । ५७ ।

प्रथमान्तात्
अस्येत्यर्थे
इकण् स्यात्
तत् शिल्पं चेत् ।
नार्तिकः ॥ ६७ ॥

मड्डुक-झर्झराद् वाऽण् । ६ । ४ । ५८ ।

आभ्यां

तदस्य शिल्पमितिविषये

अण् वा स्यात् ।

माड्डुकः-माड्डुकिकः ।

झार्झरः-झार्झरिकः ॥ ५८ ॥

शीलम् । ६ । ४ । ५९ ।

प्रथमान्तात्

शीलार्थात्

षष्ठ्यर्थे

इकण् स्यात् ।

आपूपिकः ॥ ५९ ॥

अङ्स्था-च्छत्राऽऽदेरञ् । ६ । ४ । ६० ।

अङन्तात् स्थः

छत्रादेश्च

तदस्य शीलं इतिविषये

अण् स्यात् ।

आस्थः, छात्रः, तापसः ॥ ६० ॥

तूष्णीकः । ६ । ४ । ६१ ।

तूष्णीमः

तदस्य शीलमितिविषये

कः-मलुक् च स्यात् ।

तूष्णीकः ॥ ६१ ॥

प्रहरणम् । ६ । ४ । ६२ ।

प्रथमान्तात्

षष्ठ्यर्थे

इकण् स्यात्

तत् प्रहरणं चेत् ।

आसिकः ॥ ६२ ॥

परश्वधाद् वाऽण् । ६ । ४ । ६३ ।

अस्मात्

तदस्य प्रहरणमितिविषये

अण् वा स्यात् ।

पारश्वधः-पारश्वधिकः ॥ ६३ ॥

शक्ति-यष्टेः टीकम् । ६ । ४ । ६४ ।

आभ्यां
तदस्य
प्रहरणमितिविषये
टीकण् स्यात् ।
शाक्तीकी, याष्टीकी ॥ ६४ ॥

वेष्ट्यादिभ्यः । ६ । ४ । ६५ ।

एभ्यः
तदस्य प्रहरणमित्यर्थे
टीकण् वा स्यात् ।
ऐष्टीकी-ऐष्टिकी
ऐषीकः, ऐषिकः ॥ ६५ ॥

नास्तिकाऽऽस्तिक-दैष्टिकम् । ६ । ४ । ६६ ।

एते
तदस्येत्यर्थे
इकणन्ताः
निपात्यन्ते ।
नास्तिकः,
आस्तिकः,
दैष्टिकः ॥ ६६ ॥

वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे । ६ । ४ । ६७ ।

प्रथमान्तात्
षष्ठ्यर्थे
इकण् स्यात्,
तत् चेत्
अनुयोगविषये
वृत्तः
अपपाठः ।
ऐकान्यिकः ॥ ६७ ॥

बहुस्वरपूर्वाद् इकः । ६ । ४ । ६८ ।

बहुस्वरं पूर्वपदं यस्य तस्मात्
प्रथमान्तात्
षष्ठ्यर्थे
इकः स्यात्,
तच्चेत्
परीक्षायां
वृत्तः
अपपाठः ।
एकादशान्यिकः ॥ ६८ ॥

भक्ष्यं हितमस्मै । ६ । ४ । ६९ ।

प्रथमान्ताद्
अस्मै इति चतुर्थ्यर्थे
इकण् स्यात्
तच्चेत्
भक्ष्यं हितम् ।
आपूपिकः ॥ ६९ ॥

नियुक्तं दीयते । ६ । ४ । ७० ।

प्रथमान्तात्
चतुर्थ्यर्थे
इकण् स्यात्
तच्चेत्
नियुक्तं=
अव्यभिचारेण
नित्यं वा दीयते ।
आग्रभोजनिकः ॥७०॥

श्राणा-मांसौदनाद् इको वा । ६ । ४ । ७१ ।

आभ्यां

तदस्मै नियुक्तं दीयते इतिविषये
इकः प्रत्ययो वा स्यात् ।
आणिका
आणिकी ।
मांसौदनिका
मांसौदनिकी ॥ ७१ ॥

भक्तौदनाद्वाऽणिकट् । ६ । ४ । ७२ ।

आभ्यां
यथासङ्ख्यं
अण्-इकटौ वा स्याताम्
तदस्मै नियुक्तं दीयते
इतिविषये ।
भाक्तः
भाक्तिकः
ओदनिकी औदनिकः ॥

नवयज्ञाऽऽद्योऽस्मिन् वर्त्तन्ते ।६।४।७३।

एभ्यः प्रथमान्तेभ्यो
वर्त्तन्ते इत्युपाधिभ्यः

अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे
इकण् स्यात् ।
नावयज्ञिकः,
पाकयज्ञिकः ॥ ७३ ॥

तत्र नियुक्ते । ६ । ४ । ७४ ।

तत्रेति सप्तम्यन्ताद्
नियुक्तेऽर्थे
इकण् स्यात् ।
शौल्कशालिकः ॥ ७४ ॥

अगारान्ताद् इकः । ६ । ४ । ७५ ।

अस्मात्
तत्र नियुक्ते
इकः स्यात् ।
देवागारिकः ॥ ७५ ॥

अदेश-कालादध्यायिनि । ६ । ४ । ७६ ।

अध्ययनस्य यौ प्रतिषिद्धौ देशकालौ
तदर्थात्
सप्तम्यन्ताद्

अध्यायिन्यर्थे
इकण् स्यात् ।
आशुचिकः
सान्ध्यकः ॥ ७६ ॥

निकटाऽऽदिषु वसति । ६ । ४ । ७७ ।

एभ्यः
सप्तम्यन्तेभ्यो
वसत्यर्थे
इकण् स्यात् ।
नैकटिकः-आरण्यको
भिक्षुः,
वार्क्षमूलिकः ॥ ७७ ॥

सतीर्थ्यः । ६ । ४ । ७८ ।

समानतीर्थात्
तत्र वसत्यर्थे
यो निपात्यते,
समानस्य च स-भावः ।
सतीर्थ्यः ॥ ७८ ॥

प्रस्तार-संस्थान-तदन्त-कठिनान्तेभ्यो व्यवहरति । ६ । ४ । ७९ ।

प्रस्तार-संस्थानाभ्यां तदन्तेभ्यः, कठिनान्ताच्च व्यवहरत्यर्थे इकण् स्यात् । प्रास्तारिकः, सांस्थानिकः, कांस्यप्रस्तारिकः, गौसंस्थानिकः वांशकठिनिकः ॥ ७९ ॥

सङ्ख्याऽऽदेश्चार्हदलुचः । ६ । ४ । ८० ।

अर्हदर्थमभिव्याप्य या प्रकृतिः वक्ष्यते तस्याः केवलायाः सङ्ख्यापूर्वायाश्च वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात

इति ज्ञेयम्,
न चेत् सा लुगन्ता।

चान्द्रायणिकः,
द्वैचन्द्रायणिकः।
अ-लुच इति किम्?
द्विशूर्पेण क्रीतेन क्रीतं
द्विशौर्पिकम् ॥ ८० ॥

गोदानाऽऽदीनां ब्रह्मचर्ये। ६। ४। ८१।

एभ्यः
षष्ठ्यन्तेभ्यो
ब्रह्मचर्येऽर्थे
इकण् स्यात्।
गौदानिकम्,
आदित्यव्रतिकम् ॥ ८१ ॥

चन्द्रायणं च चरति। ६। ४। ८२।

अस्माद्
द्वितीयान्ताद्
गोदानाऽऽदेश्च

चरत्यर्थे
इकण् स्यात् ।
चान्द्रायणिकः
गौदानिकः ॥ ८२ ॥

देवव्रताऽऽदीन् डिन् । ६ । ४ । ८३ ।

एभ्यो
निर्देशादेव
द्वितीयान्तेभ्यः
चरत्यर्थे
डिन् स्यात् ।
देवव्रती,
महाव्रती ॥ ८३ ॥

डकश्चाऽष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणाम् ।६।४।८४।

वर्षाणामष्टाचत्वारिंशतो
द्वितीयान्तात्
चरत्यर्थे
डको डिन् च स्यात् ।
अष्टाचत्वारिंशकः,
अष्टाचत्वारिंशी ॥ ८४ ॥

चातुर्मास्यं तौ यलुक् च । ६ । ४ । ८५ ।

अस्माद्
द्वितीयान्तात्
चरत्यर्थे
डक-डिनौ स्यातास्,
य-लुक् च ।
चातुर्मासकः, चातुर्मासी ॥८५॥

क्रोश-योजनपूर्वात् शताद् योजनाच्चाऽभिगमार्हे । ६ । ४ । ८६ ।

क्रोशपूर्वाद्
योजनपूर्वाच्च
शताद्
योजनाच्च
पञ्चम्यन्तात्
अभिगमार्हेऽर्थे
इकण् स्यात् ।
क्रौशशतिको मुनिः,
यौजनशतिकः

यौजनिकः ॥ ८६ ॥

तद् यात्येभ्यः । ६ । ४ । ८७ ।

तदिति द्वितीयान्तेभ्य एभ्यः कोशशत-योजनशत-योजनेभ्यः याति गच्छत्यर्थे इकण् स्यात् । कौशशतिकः, यौजनशतिकः यौजनिको दूतः ॥ ८७ ॥

पथ इकट् । ६ । ४ । ८८ ।

पथो द्वितीयान्ताद् यात्यर्थे इकट् स्यात् । पथिकी ॥ ८८ ॥

नित्यं णः पन्थश्च । ६ । ४ । ८९ ।

पथो
द्वितीयान्ताद्
नित्यं यात्यर्थे
णः स्यात्
पन्थश्चास्य ।
पान्थः ॥ ८९ ॥

शङ्कूत्तर-कान्ताराऽज-वारि-स्थल-जङ्गला-ऽऽदेस्तेनाऽऽहृते च । ६ । ४ । ९० ।

शंक्वादिपूर्वपदात्
पथिन्-अन्तात्
तेनेति तृतीयान्तात्
आहृते-याति च अर्थे
इकण् स्यात् ।
शाङ्कुपथिकः
औत्तरपथिकः,
कान्तारपथिकः,
आजपथिकः,

वारिपथिकः,
स्थालपथिकः,
जाङ्गलपथिकः ॥ १० ॥

स्थलाऽऽदेर्मधुक-मरिचेऽण् । ६ । ४ । ११ ।

स्थलपूर्वपदात्
पथिनन्तात्
आहृते
मधुके मरिंचे चार्थे
अण् स्यात् ।
स्थालपथं
मधुकम्-मरिचं वा ॥ ११ ॥

तुरायण-पारायणं यजमानाऽधीयाने । ६ । ४ । १२ ।

आभ्यां
द्वितीयान्ताभ्यां
यथासङ्ख्यं
यजमाना-धीयानयोः
इकण् स्यात् ।

तौरायणिकः,
पारायणिकः ॥ ९२ ॥

संशयं प्राप्ते ज्ञेये । ६ । ४ । ९३ ।

संशयमिति द्वितीयान्तात्
प्राप्ते ज्ञेयेऽर्थे
इकण् स्यात् ।
सांशयिकोऽर्थः ॥ ९३ ॥

तस्मै योगाऽऽदेः शक्ते । ६ । ४ । ९४ ।

एभ्यः
तस्मै इति चतुर्थ्यन्तेभ्यः
शक्तेऽर्थे
इकण् स्यात् ।
यौगिकः,
सान्तापिकः ॥ ९४ ॥

योग-कर्मभ्यां योकञौ । ६ । ४ । ९५ ।

आभ्यां
चतुर्थ्यन्ताभ्यां
शक्तेऽर्थे

यथासङ्ख्यं
य-उकञौ स्यातामू ।
योग्यः, कार्मुकम् ॥ ९५ ॥

यज्ञानां दक्षिणायाम् । ६ । ४ । ९६ ।

एभ्यः
षष्ठ्यन्तेभ्यो
दक्षिणायामर्थे
इकण् स्यात् ।
आग्निष्टोमिकी ॥ ९६ ॥

तेषु देये । ६ । ४ । ९७ ।

यज्ञार्थेभ्यः
सप्तम्यन्तेभ्यो
देयेऽर्थे
इकण् स्यात् ।
वाजपेयिकं भक्तम् ॥ ९७ ॥

काले कार्ये च भववत् । ६ । ४ । ९८ ।

कालार्थात्
सप्तम्यन्ताद्

देये कार्ये च

अर्थे

भवे इव

प्रत्ययाः स्युः ।

यथा वर्षासु भवं-वार्षिकम्,

तथा कार्यं देयं च ॥९८॥

व्युष्टाऽऽदिष्वण् । ६ । ४ । ९९ ।

एभ्यः

सप्तम्यन्तेभ्यो

देये कार्ये च

अण् स्यात् ।

वैयुष्टम्,

नैत्यम् ॥ ९९ ॥

यथाकथाचात् णः । ६ । ४ । १०० ।

अस्माद्

देये कार्ये च

णः स्यात् ।

याथाकथाचम् ॥ १०० ॥

तेन हस्ताद् यः । ६ । ४ । १०१ ।

तेनेति
तृतीयान्ताद्
हस्ताद्
देये कार्ये च
यः स्यात् ।
हस्त्यम् ॥ १०१ ॥

शोभमाने । ६ । ४ । १०२ ।

टान्तात्
शोभमाने
इकण् स्यात् ।
कार्णवेष्टकिकं मुखम् ॥ १०२ ॥

कर्म-वेषाद् यः । ६ । ४ । १०३ ।

आभ्यां
टान्ताभ्यां
शोभमानेऽर्थे
यः स्यात् ।
कर्मण्यं शौर्यम्,
वेष्यो नटः ॥ १०३ ॥

कालात् परिजय्य-लभ्य-कार्य-सुकरे । ६ । ४ । १०४ ।

कालविशेषार्थात् टान्तात् परिजय्याऽऽदौ अर्थे इकण् स्यात् । मासिको व्याधिः=पटः, चान्द्रायणं=प्रासादो वा ॥ १०४ ॥

निर्वृत्ते । ६ । ४ । १०५ ।

कालार्थात् टान्तात् निर्वृत्तेऽर्थे इकण् स्यात् । आह्निकम् ॥ १०५ ॥

तं भावि-भूते । ६ । ४ । १०६ ।

तमिति द्वितीयान्तात्
कालार्थाद्
भाविनि
भूते च
अर्थे
इकण् स्यात् ।
मासिक उत्सवः ॥ १०६ ॥

तस्मै भृताऽधीष्टे च । ६ । ४ । १०७ ।

तस्मै इति
चतुर्थ्यन्तात्
कालार्थाद्
भृते अधीष्टे च
अर्थे
इकण् स्यात् ।
मासिकः
कर्मकरः
उपाध्यायो वा ॥ १०७ ॥

षण्मासादवयसि ण्येकौ । ६ । ४ । १०८ ।

अस्मात्
कालार्थात्
तेन निर्वृत्ते,
तं
भाविनिभूते,
तस्मै
भृताऽधीष्टे चेतिविषये
ण्य-इकश्च स्यात्,
अ-वयसि गम्यमाने ।
षाण्मास्यः
षण्मासिकः ॥ १०८ ॥

समाया ईनः । ६ । ४ । १०९ ।

अस्मात्
तेन निर्वृत्ते
इत्यादिपञ्चकविषये
ईनः स्यात् ।
समीनः ॥ १०९ ॥

रात्र्यहः-संवत्सराच्च द्विगोर्वा ।६।४।११०।

रात्र्याद्यन्तात्
समान्ताच्च
द्विगोः
तेन निर्वृत्ते
इत्यादि पञ्चकविषये ।
ईनो वा स्यात् ।
द्विरात्रीणः-द्वैरात्रिकः
द्व्यहीनः-द्व्याह्निकः ।
द्विसंवत्सरीणः-द्विसांवत्सरिकः ।
द्विसमीनः-द्वैसमिकः ॥ ११० ॥

वर्षादश्च वा । ६ । ४ । १११ ।

कालवाचिवर्षान्ताद्
द्विगोः
तेन निर्वृत्ते
इत्यादिपञ्चक-विषये
ईनः अश्च वा स्यात् ।
द्विवर्षः
द्विवर्षीणः,
द्विवार्षिकः ॥ १११ ॥

प्राणिनि भूते । ६ । ४ । ११२ ।

कालार्थवर्षान्ताद्
द्विगोः
भूते प्राणिन्यर्थे
अः स्यात् ।
द्विवर्षो वत्सः ।
प्राणिनीति किम् ?
द्विवर्षः
द्विवार्षीणः,
द्विवर्षिकः सरकः ॥ ११२ ॥

मासाद् वयसि यः । ६ । ४ । ११३ ।

मासान्ताद्
द्विगोः
भूतेऽर्थे
यः स्यात्,
वयसि गम्ये ।
द्विमास्यः शिशुः ।
वयसीति किम् ?
द्वैमासिको व्याधिः ॥ ११३ ॥

ईनञ् च । ६ । ४ । ११४ ।

मासाद्
भूतेऽर्थे
इनञ् यश्च स्यात्
वयसि गम्ये ।
मासीनः-मास्यः
शिशुः ॥ ११४ ॥

षण्मासाद् य-यण्-इकण् । ६ । ४ । ११५ ।

अस्मात्
कालार्थाद्
भूतेऽर्थे
एते स्युः,
वयसि गम्ये ।
षण्मास्यः,
षाण्मास्यः,
षाण्मासिकः
शिशुः ॥ ११५ ॥

सोऽस्य ब्रह्मचर्य-तद्वतोः । ६ । ४ । ११६ ।

स इति प्रथमान्तात्
कालार्थात्
अस्येति षष्ठ्यर्थे,
ब्रह्मचर्ये च
इकण् स्यात् ।
मासिकं ब्रह्मचर्यम्,
मासिकस्तद्वान् ॥ ११६ ॥

प्रयोजनम् । ६ । ४ । ११७ ।

प्रथमान्तात्
षष्ठ्यर्थे
इकण् स्यात्,
प्रथमान्तं चेत् प्रयोजनम् ।
जैनमहिकं देवागमनम् ॥ ११७ ॥

एकागारात् चौरे । ६ । ४ । ११८ ।

अस्मात्
तदस्य प्रयोजनमितिविषये
चौरेऽर्थे इकण् स्यात् ।
ऐकागारिकः ॥ ११८ ॥

चूडाऽऽदिभ्योऽण् । ६ । ४ । ११९ ।

एभ्यः

तदस्य

प्रयोजनमितिविषये

अण् स्यात् ।

चौडं श्राद्धम् ॥ ११९ ॥

विशाखाऽऽषाढात् मन्थ-दण्डे ।६।४।१२०।

आभ्यां

तदस्य प्रयोजनमितिविषये

यथासङ्ख्यं

मन्थे दण्डे चाऽर्थे

अण् स्यात् ।

वैशाखो मन्थः,

आषाढो दण्डः ॥१२०॥

उत्थापनाऽऽदेरीयः । ६ । ४ । १२१ ।

एभ्यः

तदस्य प्रयोजनमितिविषये

ईयः स्यात् ।

उत्थापनीयः,

उपस्थापनीयः ॥ १२१ ॥

विशि-रुहि-पदि-पूरि-समापेरनात् सपूर्वपदात् । ६ । ४ । १२२ ।

एभ्यः

अनान्तेभ्यः

स-पूर्वपदेभ्यः

तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे

ईयः स्यात् ।

गृहप्रवेशनीयम्,

आरोहणीयम्

गोप्रपदनीयम्,

प्रपापूरणीयम्,

अङ्गसमापनीयम् ॥ १२२ ॥

स्वर्ग-स्वस्तिवाचनाऽऽदिभ्यो यत्लुपौ । ६ । ४ । १२३ ।

स्वर्गादेः

स्वस्तिवाचनादेश्च

तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे

यथासंख्यं
यो लुप् च स्यात् ।

स्वर्ग्यम्,
आयुष्यम्,
स्वस्तिवाचनम्,
शान्तिवाचनम् ॥ १२३ ॥

समयात् प्राप्तः । ६ । ४ । १२४ ।

समयात्
प्रथमान्तात्
षष्ठ्यर्थे
इकण् स्यात्
चेत् समयः प्राप्तः ।
सामयिकं कार्यम् ॥ १२४ ॥

ऋत्वादिभ्योऽण् । ६ । ४ । १२५ ।

एभ्यः
प्रथमान्तेभ्यः
सोऽस्य प्राप्तः
इत्यर्थे

अण् स्यात् ।

आर्त्तवं फलम्,

औपवस्त्रम् ॥ १२५ ॥

कालाद् यः । ६ । ४ । १२६ ।

कालात्

सोऽस्य प्राप्त इत्यर्थे

यः स्यात् ।

काल्या मेघाः ॥ १२६ ॥

दीर्घः । ६ । ४ । १२७ ।

कालात्

प्रथमान्तात्

अस्येत्यर्थे

इकण् स्यात्,

प्रथमान्तश्चेद् दीर्घः ।

कालिकमृणम् ॥ १२७ ॥

आकालिकमिकश्चाऽऽद्यन्ते ।६।४।१२८।

आकालिकाद्

इक इकण् च

भवत्यर्थे स्यात्,
आदिरेव यदि अन्तः ।
आकालिकोऽनध्यायः,
पूर्वेद्युर्यस्मिन् काले प्रवृत्तः
अपरेद्युरपि
आ=तस्मात् कालाद् भवतीत्यर्थः ।
आकालिकी
आकालिका वा विद्युत्,
आ-जन्मकालमेव स्यात्,
जन्मानन्तरनाशिनीत्यर्थः ॥१२८॥

त्रिंशत्-विंशतेर्डकोऽसंज्ञायामाऽर्हदर्थे
। ६ । ४ । १२९ ।

आभ्यां
आ-अर्हदर्थाद्
योऽर्थो वक्ष्यते
तस्मिन्
डकः स्यात्,
अ-संज्ञाविषये ।

त्रिंशकम् ,
विंशकम् ,
त्रिंशकः,
विंशकः ।
अ-संज्ञायामिति किम् ?
त्रिंशत्कम्, विंशतिकम् ॥१२९॥

सङ्ख्या-डतेश्चाऽशत्-ति-ष्टेः कः ।६।४।१३०।

शदन्त-त्यन्त-ष्ट्यन्तवर्ज-
सङ्ख्यायाः
डत्यन्तात्
त्रिंशद्विंशतिभ्यां च
आर्हदर्थे
कः स्यात् ।
द्विकम् , कतिकम् ,
त्रिंशत्कम् , विंशतिकम् ।
अशत्तिष्टेरिति किम् ?
चात्वारिंशत्कम् ,
साप्ततिकम् ,

षाष्टिकम् ॥ १३० ॥

शतात् केवलादतस्मिन् येकौ । ६ । ४ । १३१ ।

शतात् केवलात्
आऽर्हदर्थे
य-इकौ स्याताम्
स चेदर्थः
प्रकृत्यर्थात् नाऽभिन्नः ।
शत्यम्, शतिकम् ।
केवलादिति किम् ?
द्विशतकम् ।
अ-तस्मिन्निति किम् ?
शतकं स्तोत्रम् ॥ १३१ ॥

वाऽतोरिकः । ६ । ४ । १३२ ।

अत्वन्तसङ्ख्यायाः
आर्हदर्थे
इको वा स्यात् ।
यावतिकम्,
यावत्कम् ॥ १३२ ॥

कार्षापणाद् इकट् प्रतिश्चास्य वा । ६ । ४ । १३३ ।

अस्माद्
आर्हदर्थे
इकट् स्यात्,
अस्य च प्रतिर्वा ।
कार्षापणिकी, प्रतिकी ॥ १३३ ॥

अर्द्धात् पल-कंस-कर्षात् । ६ । ४ । १३४ ।

अर्द्धपूर्वात्
पलाद्यन्तात्
आर्हदर्थे
इकट् स्यात् ।
अर्द्धपलिकम्,
अर्द्धकंसिकम्,
अर्द्धकर्षिकी ॥ १३४ ॥

कंसाऽर्द्धात् । ६ । ४ । १३५ ।

आभ्यां
आर्हदर्थे

इकट् स्यात् ।

कंसिकी, अर्द्धिकी ॥ १३५ ॥

सहस्र-शतमानादण् । ६ । ४ । १३६ ।

आभ्याम्

आ ईदर्थे

अण् स्यात् ।

साहस्रः, शातमानः ॥ १३६ ॥

शूर्पाद् वाऽञ् । ६ । ४ । १३७ ।

आऽर्हदर्थे वा

अञ् स्यात् ।

शौर्पम्—शौर्पिकम् ॥ १३७ ॥

वसनात् । ६ । ४ । १३८ ।

आऽर्हदर्थे

अञ् स्यात् ।

वासनम् ॥ १३८ ॥

विंशतिकात् । ६ । ४ । १३९ ।

आऽर्हदर्थे

अञ् स्यात् ।

वैंशतिकम् ॥ १३९ ॥

द्विगोरीनः । ६ । ४ । १४० ।

विंशतिकान्ताद्

द्विगोः

आर्हदर्थे

ईनः स्यात् ।

द्विविंशतिकीनम् ॥ १४० ॥

अनाम्न्यद्विः प्लुप् । ६ । ४ । १४१ ।

द्विगोः

आर्हदर्थे जातस्य प्रत्ययस्य

पित् लुप् स्यात्

न तु द्विः, अ-नाम्नि

द्विकंसम् ।

अनाम्नीति किम्

पाञ्चलोहितिकम् ।

अद्विरिति किम् ?

द्विशूर्पेण क्रीतं

द्विशौर्पिकम् ॥ १४१ ॥

नवाऽणः । ६ । ४ । १४२ ।

द्विगोः परस्य
आऽर्हदर्थे
अणः
पित् लुब् वा स्यात्,
न तु द्विः ।
द्विसहस्रम् ,
द्विसाहस्रम् ॥ १४२ ॥

सुवर्ण—कार्षापणात् । ६ । ४ । १४३ ।

एतदन्ताद् द्विगोः परस्य
आऽर्हदर्थे
प्रत्ययस्य
लुब् वा स्यात्,
न तु द्विः ।
द्विसुवर्णम् द्विसौवर्णिकम् ।
द्विकार्षापणम् द्विकार्षापणिकम् ॥१४३॥

द्वि-त्रि-बहोर्निष्क-विस्तात् ।६।४।१४४।

एभ्यः

परौ यौ निष्क-विस्तौ

तदन्ताद् द्विगोः

आऽर्हदर्थे

प्रत्ययस्य लुब् वा स्यात्,

अद्विः।

द्विनिष्कम् द्विनैष्किकम्।

त्रिनिष्कम्, त्रिनैष्किकम्।

बहुनिष्कम्, बहुनैष्किकम्।

द्विविस्तम्, द्विवैस्तिकम्।

त्रिविस्तम्, त्रिवैस्तिम्।

बहुविस्तम्, बहुवैस्तिकम् ॥१४४॥

शतात् यः । ६ । ४ । १४५ ।

शतान्ताद् द्विगोः

आऽर्हदर्थे

यो वा स्यात्।

द्विशत्यम्, द्विशतिकम् ॥१४५॥

शाणात् । ६ । ४ । १४६ ।

शाणान्ताद् द्विगोः

आऽर्हदर्थे
यो वा स्यात् ।
पञ्चशाण्यम्, पञ्चशाणम् ॥१४६॥

द्वि-त्र्यादेर्याऽण् वा । ६ । ४ । १४७ ।

द्वित्रिपूर्वो यः शाणः
तदन्ताद् द्विगोः
आऽर्हदर्थे
याऽणौ वा स्याताम् ।
द्विशाण्यम्, द्वैशाणम्, द्विशाणम्,
त्रिशाण्यम्, त्रैशाणम्, त्रिशाणम् ॥१४७॥

पण-पाद-माषाद् यः । ६ । ४ । १४८ ।

पणाऽऽद्यन्ताद्
द्विगोः
आऽर्हदर्थे
यः स्यात् ।
द्विपण्यम्,
द्विपाद्यम्,
अध्यर्द्धमाष्यम् ॥१४८॥

खारी-काकणीभ्यः कच् । ६ । ४ । १४९ ।

एतदन्ताद् द्विगोः आभ्यां च आऽर्हदर्थे कच् स्यात् । द्विखारीकम्, द्विकाकणीकम्, खारीकम्, काकणीकम् ॥१४९॥

मूल्यैः क्रीते । ६ । ४ । १५० ।

मूल्यार्थात् टान्तात् क्रीतेऽर्थे यथोक्तं प्रत्ययाः स्युः । प्रास्थिकम्, त्रिंशकम् ॥१५०॥

तस्य वापे । ६ । ४ । १५१ ।

तस्येति षष्ठ्यन्ताद् वापेऽर्थे यथोक्तं प्रत्ययाः स्युः । प्रास्थिकम्, खारीकम् ॥१५१॥

वात-पित्त-श्लेष्म-सन्निपातात् शमन-कोपने । ६ । ४ । १५२ ।

एभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्यः
शमने-कोपने चार्थे
यथोक्तं
इकण् स्यात् ।
वातिकम्, पैत्तिकम्, श्लैष्मिकम्,
सान्निपातिकम् ॥१५२॥

हेतौ संयोगोत्पाते । ६ । ४ । १५३ ।

षष्ठ्यन्ताद्
हेतौ अर्थे
यथोक्तं प्रत्ययः स्यात्,
चेद् हेतुः
संयोग-उत्पातो वा ।
शत्यः, शतिको दातृसंयोगः,
सोमग्रहणिको भूमिकम्पः ॥१५३॥

पुत्राद् येयौ । ६ । ४ । १५४ ।

पुत्रात् षष्ठ्यन्ताद्

हेतौ अर्थे

य–ईयौ स्यातान्

चेद्धेतुः संयोग–उत्पातो वा ।

पुत्र्यः, पुत्रीयः ॥१५४॥

द्विस्वर-ब्रह्मवर्चसाद् योऽसङ्ख्या-परिमाणा-
श्वाऽऽदेः । ६ । ४ । १५५ ।

सङ्ख्यापरिमाणाऽश्वादिवर्जात्

द्विस्वराद्

ब्रह्मवर्चसाच्च

षष्ठ्यन्ताद्

हेतौ

संयोगे–उत्पाते वा

यः स्यात् ।

धन्यः, ब्रह्मवर्चस्यः ।

सङ्ख्यादिवर्जनं किम् ?

पञ्चकः, प्रास्थिकः, आश्विकः ॥१५५॥

पृथिवी-सर्वभूमेरीश-ज्ञातयोश्चाञ्
। ६ । ४ । १५६ ।

आभ्यां षष्ठ्यन्ताभ्याम्
ईश-ज्ञातयोः
तस्य हेतुः
संयोग उत्पात इति विषये च
अञ् स्यात् ।

पार्थिवः,
सार्वभौमः=
ईशो ज्ञातः
संयोगोत्पातरूपो हेतुर्वा ॥१५६॥

लोक-सर्वलोकाद् ज्ञाते । ६ । ४ । १५७ ।

आभ्यां
षष्ठ्यन्ताभ्यां
ज्ञातेऽर्थे
यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् ।
लौकिकः, सार्वलौकिकः ॥१५७॥

तदत्राऽस्मै वा वृद्ध्याय-लोभोपदा-शुल्कं देयम् । ६ । ४ । १५८ ।

तदिति प्रथमान्ताद्

अत्रेति सप्तम्यर्थे

अस्मै इति चतुर्थ्यर्थे वा

यथोक्तं प्रत्ययः स्यात्,

तच्चेत् प्रथमान्तं

वृद्ध्यादि

देयं च स्यात् ।

वृद्धिः-

पञ्चकं शतम् ।

आयः-

पञ्चको ग्रामः ।

लाभः-

पञ्चकः पटः ।

उपदा=लञ्चा-

पञ्चको व्यवहारः

शुल्कं-पञ्चकं शतम्,

एवं

शत्यं, शतिकम् ॥१५८॥

पूरणाऽर्द्धाद् इकः । ६ । ४ । १५९ ।

पूरणप्रत्ययान्ताद्

अर्द्धाच्च
प्रथमान्ताद्
अस्मिन् अस्मै वा दीयते इत्यर्थयोः
इकः स्यात्,
प्रथमान्तं चेद्
वृद्ध्यादि।
द्वितीयिकः, अर्द्धिकः ॥१५९॥

भागाद् येकौ । ६ । ४ १६० ।

भागात्
तदस्मिन्नस्मै वा
वृद्ध्याद्यन्यतमं
देयमितिविषये
य-इकौ स्याताम् ।
भाग्यः, भागिकः ॥१६०॥

तं पचति द्रोणाद् वाऽञ् । ६ । ४ । १६१ ।

तमिति द्वितीयान्ताद्
द्रोणात्
पचत्यर्थे
वाऽञ् स्यात् ।
द्रौणी-द्रौणिकी स्थाली ॥१६१॥

सम्भवदवहरतोश्च । ६ । ४ । १६२ ।

द्वितीयान्तात्
पचत्-सम्भवद्-अवहरत्सु
यथोक्तं
प्रत्ययः स्यात् ।
आधेयस्य
प्रमाणानतिरेकेण धारणं
सम्भवः ।
अतिरेकेण-
अवहारः ।
प्रास्थिकी स्थाली ॥

पात्राऽऽचिताऽऽढकाद् ईनो वा । ६ । ४ । १६३ ।

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः
पचदाद्यर्थे
ईनो वा स्यात् ।
पात्रीणा-पात्रिकी,
आचितीना, आचितिकी ।
आढकीना, आढकिकी ॥१६३॥

द्विगोरीनेकटौ वा । ६ । ४ । १६४ ।

पात्राऽऽचिताऽऽढकान्ताद् द्विगोः
द्वितीयान्तात्
पचदाद्यर्थे
ईन-इकटौ वा स्याताम्,
पक्षे इकण्,
तस्य चानाम्नीत्यादिना प्लुप् न
अनयोः
विधानबलात् ।

द्विपात्रीणा, द्विपात्रिकी, द्विपात्री ।
द्व्याचितीना, द्व्याचितिकी, द्व्याचिता ।
द्व्याढकीना, द्व्याढकिकी, द्व्याढकी ॥१६४॥

कुलिजाद् वा लुप् च । ६ । ४ । १६५ ।

कुलिजान्ताद् द्विगोः
द्वितीयान्तात्
पचदाद्यर्थे
ईने-कटौ वा स्याताम्

पक्षे इकण्

तस्य च वा लुप् ।

द्विकुलिजीना-द्विकुलिजिकी,

द्विकुलिजी-द्वैकुलिजिकी ॥१६५॥

वंशाऽऽदेर्भाराद् हरद्-वहद्‌ावहत्सु ।६।४।१६६।

एभ्यः परो यो भारः

तदन्ताद् द्वितीयान्तात्

एषु

अर्थेषु

यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् ।

वांशभारिकः, कौटभारिकः ॥

द्रव्य-वस्नात् केकम् ।६।४।१६७।

आभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां

हरदाद्यर्थे

यथासङ्ख्यं

क इकश्च स्यात् ।

द्रव्यकः, वस्निकः ॥१६७॥

सोऽस्य भृति-वस्नांशम् । ६ । ४ । १६८ ।

स इति प्रथमान्ताद्
भृत्याद्यर्थाद्
अस्येति षष्ठ्यर्थे
यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् ।
पञ्चकः
कर्मकृत् पटो ग्रामो वा,
साहस्रः ॥१६८॥

मानम् । ६ । ४ । १६९ ।

प्रथमान्तात्
षष्ठ्यर्थे
यथोक्तं प्रत्ययः स्यात्
स्यन्तं चेद् मानम् ।
द्रौणिकः-खारीको-राशिः ॥१६९॥

जीवितस्य सन् । ६ । ४ । १७० ।

जीवितमानार्थात्
स्यन्तात्
षष्ठ्यर्थे

यथोक्तं प्रत्ययः स्यात्
तस्य च न लुप्
द्विषाष्टिको ना ॥१७०॥

सङ्ख्यायाः संघ-सूत्र-पाठे । ६ । ४ । १७१ ।

अस्मात्
स्यन्ताद्
अस्य मानमित्यर्थे
यथोक्तं प्रत्ययः स्यात्
षष्ठ्यर्थश्चेत्
सङ्घः, सूत्रं, पाठो वा ।
पञ्चकः सङ्घः, अष्टकं पाणिनीयं सूत्रम्,
अष्टकः पाठः ॥१७१॥

नाम्नि । ६ । ४ । १७२ ।

सङ्ख्यार्थात्
तदस्य मानमित्यर्थे
यथोक्तं प्रत्ययः स्यात्,
नाम्नि । पञ्चकाः शकुनयः ॥१७२॥

विंशत्यादयः । ६ । ४ । १७३ ।

एते
तदस्य मानमित्यर्थे
साधवः स्युः,
नाम्नि ।
द्वौ दशतौ मानमेषां=
विंशतिः,
त्रिंशत् ॥१७३॥

त्रैंश-चात्वारिंशम् । ६ । ४ । १७४ ।

त्रिंशत्चत्वारिंशद्भ्यां
तदस्य मानमित्यर्थे
डण् स्यात्
नाम्नि ।
त्रैंशानि-चात्वारिंशानि-ब्राह्मणानि ॥

पञ्चद्-दशद् वर्गे वा । ६ । ४ । १७५ ।

एतौ
तदस्य मानमितिविषये
वर्गेऽर्थे

अदन्तौ

वा

निपात्यौ ।

पञ्चत्-दशत् ,

पञ्चकः-दशको

वर्गः ॥ १७५ ॥

स्तोमे डट् । ६ । ४ । १७६ ।

सङ्ख्यार्थात्

तदस्य मानमितिविषये

स्तोमेऽर्थे

डट् स्यात् ।

विंशः स्तोमः ॥ १७६ ॥

तमर्हति । ६ । ४ । १७७ ।

तमिति द्वितीयान्ताद्

अर्हदर्थे

यथोक्तं प्रत्ययः स्यात् ।

वैषिकः, साहस्रः ॥ १७७ ॥

दण्डाऽऽदेर्यः । ६ । ४ । १७८ ।

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो
अर्हदर्थे
यः स्यात् ।
दण्ड्यः, अर्घ्यः ॥ १७८ ॥

यज्ञाद् इयः । ६ । ४ । १७९ ।

द्वितीयान्ताद् यज्ञाद्
अर्हति
इयः स्यात् ।
यज्ञियो देशः ॥ १७९ ॥

पात्रात् तौ । ६ । ४ । १८० ।

द्वितीयान्तात् पात्राद्
अर्हति
य-इयौ स्याताम् ।
पात्र्यः, पात्रियः ॥ १८० ॥

दक्षिणा-कडङ्गर-स्थालीबिलाद् ईय-यौ
। ६ । ४ । १८१ ।

एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यः
अर्हत्यर्थे
ईय-यौ स्यातान् ।
दक्षिणीयो-दक्षिण्यो गुरुः
कडङ्करीयः-कडङ्कर्यों गौः,
स्थालीबिलीयाः-स्थालीबिल्याः
तण्डुलाः ॥ १८१ ॥

छेदाऽऽदेर्नित्यम् । ६ । ४ । १८२ ।

अस्माद् द्वितीयान्तात्
नित्यमर्हति
यथोक्तं प्रत्ययः स्यात्
छैदिकः, भैदिकः ॥ १८२ ॥

विरागाद् विरङ्गश्च । ६ । ४ । १८३ ।

अस्माद्
द्वितीयान्तात्

नित्यमर्हति
यथोक्तं प्रत्ययः स्यात्
तद्योगे चास्य विरङ्गः
वैरङ्गिकः ॥ १८३ ॥

शीर्षच्छेदाद् यो वा । ६ । ४ । १८४ ।

अस्माद्
द्वितीयान्तात्
नित्यमर्हति
यो वा स्यात् ।
शीर्षच्छेद्यः-शीर्षच्छेदिकः
चौरः ॥ १८४ ॥

शालीन-कौपीनाऽऽर्त्विजीनम् । ६ । ४ । १८५ ।

एते
तमर्हतीत्यर्थे
ईनञन्ता निपात्याः ।

शालीनोऽधृष्टः,

कौपीनं पापकर्मादिः

आर्त्विजीनो यजमानः ऋत्विग्वा ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां
सिद्धहेमचन्द्राभिधान-
स्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ
षष्ठस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः
समाप्तः

॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥

अर्हम्

॥ अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

यः । ७ । १ । १ ।

यत्
इत ऊर्ध्वम्
अनुक्रमिष्यामः
तत्र
ईयादर्वाग्
य इत्यधिकृतं ज्ञेयम् ॥ १ ॥

वहति रथ-युग-प्रासङ्गात् । ७ । १ । २ ।

तमिति वर्त्तते ।
एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो
वहत्यर्थे
यः स्यात् ।
द्विरथ्यः, युग्यः ।
प्रासङ्गो=
वत्सदमनस्कन्धकाष्ठम् ।
प्रासङ्ग्यः ॥ २ ॥

धुरो यैयण् । ७ । १ । ३ ।

धुरो द्वितीयान्ताद्
वहत्यर्थे
एतौ स्याताम् ।
धुर्यः, धौरेयः ॥ ३ ॥

वामाऽऽद्यादेरीनः । ७ । १ । ४ ।

वामादिपूर्वाद् धुरन्तात्
अमन्ताद्
वहत्यर्थे
ईनः स्यात्
वामधुरीणः,
सर्वधुरीणः ॥ ४ ॥

अश्चैकाऽऽदेः । ७ । १ । ५ ।

एकपूर्वाद् धुरन्तात्
अमन्तात्
वहत्यर्थे
अ ईनश्च स्यात् ।
एकधुरः

एकधुरीणः ॥ ५ ॥

हल-सीराद् इकण् । ७ । १ । ६ ।

आभ्यां
तं वहत्यर्थे
इकण् स्यात् ।
हालिकः
सैरिकः ॥ ६ ॥

शकटादण् । ७ । १ । ७ ।

अस्मात्
तं वहत्यर्थे
अण् स्यात् ।
शाकटो गौः ॥ ७ ॥

विध्यत्यनन्येन । ७ । १ । ८ ।

द्वितीयान्ताद्
विध्यत्यर्थे
यः स्यात्
न चेत्
आत्मनोऽन्येन

करणेन विध्येत् ।
पद्याः शर्कराः ।
अनन्येनेति किम् ?
चौरं विध्यति चैत्रः ॥ ८ ॥

धनगणात् लब्धरि । ७ । १ । ९ ।

आभ्याम्
अमन्ताभ्यां
लब्धरि अर्थे
यः स्यात् ।
धन्यः,
गण्यः ॥ ९ ॥

णोऽन्नात् । ७ । १ । १० ।

अन्नाद्
अमन्तात्
लब्धरि
णः स्यात् । आन्नः ॥ १० ॥

हृद्य-पद्य-तुल्य-मूल्य-वश्य-पथ्य वयस्य-धेनुष्या-गार्हपत्य-जन्य-धर्म्यम् । ७ । १ । ११ ।

एते
अर्थविशेषेषु
यान्ता
निपात्याः ।
हृद्यं=औषधम्,
पद्यः=पङ्कः,
तुल्यं=भाण्ड सदृक्षम्
मूल्यं=धान्यं
पटादिविक्रयाल्लभ्यं च,
वश्यो=गौः,
पथ्यं=ओदनादि,
वयस्यः=सखा,
धेनुष्या=पीतदुग्धा गौः,
गार्हपत्यो=नामाग्निः,
जन्या=वरवयस्याः,
धर्म्यं=सुखम् ॥ ११ ॥

नौ-विषेण तार्य-वध्ये । ७ । १ । १२ ।

आभ्यां
निर्देशादेव तृतीयान्ताभ्यां

यथासङ्ख्यं
तार्ये वध्ये च अर्थे
यः स्यात् ।
नाव्या=नदी,
विष्यो=गजः ॥ १२ ॥

न्यायाऽर्थादनपेते । ७ । १ । १३ ।

आभ्यां पञ्चम्यन्ताभ्याम्
अनपेतेऽर्थे
यः स्यात् ।
न्याय्यम्,
अर्थ्यम् ॥ १३ ॥

मत-मदस्य करणे । ७ । १ । १४ ।

आभ्यां
षष्ठ्यन्ताभ्यां
करणे
यः स्यात् ।
मत्यम्,
मद्यम् ॥ १४ ॥

तत्र साधौ । ७ । १ । १५ ।

तत्रेति सप्तम्यन्तात्
साधौ=अर्थे
यः स्यात् ।
सभ्यः ॥ १५ ॥

पथ्य-तिथि-वसति-स्वपतेरेयण् ।७।१।१६।

एभ्यः
तत्र साधौ
एयण् स्यात् ।
पाथेयम्,
आतिथेयम्,
वासतेयम्,
स्वापतेयम् ॥ १६ ॥

भक्तात् णः । ७ । १ । १७ ।

भक्तात्
तत्र साधौ
णः स्यात् ।
भाक्तः शालिः ॥ १७ ॥

पर्षदो ण्य-णौ । ७ । १ । १८ ।

तत्र साधौ

स्याताम् ।

पार्षद्यः,

पार्षदः ॥ १८ ॥

सर्वजनात् ण्येनञौ । ७ । १ । १९ ।

तत्र साधौ

स्याताम् ।

सार्वजन्यः

सार्वजनीनः ॥ १९ ॥

प्रतिजनादेरीनञ् । ७ । १ । २० ।

तत्र साधौ

स्यात् ।

प्रातिजनीनः,

आनुजनीनः ॥ २० ॥

कथाऽदेरिकण् । ७ । १ । २१ ।

तत्र साधौ

स्यात् ।

काथिकः,

वैकथिकः ॥ २१ ॥

देवतान्तात् तदर्थे । ७ । १ । २२ ।

देवताऽन्तात्

तदर्थे

यः स्यात् ।

अग्निदेवत्यं हविः ॥

पाद्याऽर्घ्ये । ७ । १ । २३ ।

एतौ

तदर्थे

यान्तौ निपात्यौ ।

पाद्यं जलम् ,

अर्घ्यं रत्नम् ॥ २३ ॥

ण्योऽतिथेः । ७ । १ । २४ ।

तदर्थे

ण्यः स्यात् ।

आतिथ्यम् ॥ २४ ॥

साऽऽदेश्चा-तदः । ७ । १ । २५ ।

"तद्" (७-१-५०) इति सूत्रं यावत् केवलस्य साऽऽदेश्च वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः ॥ २५ ॥

हलस्य कर्षे । ७ । १ । २६ ।

हलात् षष्ठ्यन्ताद् कर्षेऽर्थे यः स्यात् । हल्या, द्विहल्या ॥ २६ ॥

सीतया संगते । ७ । १ । २७ ।

अस्मात् टाऽन्तात् सङ्गतेऽर्थे यः स्यात् । सीत्यम्, त्रिसीत्यम् ॥ २७ ॥

ेयः । ७ । १ । २८ ।

आ-तदो

वक्ष्यमाणार्थेषु
ईयः
अधिकृतो ज्ञेयः ॥ २८ ॥

हविरन्नभेदाऽपूपाऽऽदेर्यो वा ।७।१।२९।

हविर्भेदाद्,
अन्नभेदाद्
अपूपादेश्च
आ–तदः
अर्थेषु
वा योऽधिक्रियते ।
आमिक्ष्यम्, आमिक्षीयम् ।
ओदन्याः, ओदनीयाः=
तण्डुलाः ।
अपूप्यम्, अपूपीयम् ।
यवापूप्यम् यवापूपीयम् ॥२९॥

उवर्ण-युगाऽऽदेर्यः । ७ । १ । ३० ।

उवर्णान्ताद्
युगाऽऽदेश्च

आ-तदः

अर्थेषु

यः स्यात् ।

शङ्कव्यं दारु,

युग्यं,

हविष्यम् ॥ ३० ॥

नाभेर्नभ् चाऽदेहांशात् । ७ । १ । ३१ ।

अ-देहांशार्थात्

नाभेः

आतदोऽर्थेषु

यः स्यात्

नभ् चाऽस्य ।

नभ्योऽक्षः ।

अ-देहांशादिति किम् ?

नाभ्यं तैलम् ॥ ३१ ॥

न्चोधसः । ७ । १ । ३२ ।

आ-तदः

अर्थेषु

ऊधसो
य: स्यात्,
न् च अन्तस्य ।
ऊधन्यम् ॥३२॥

शुनो वश्चोदूत् । ७ । १ । ३३ ।

आ-तद:
अर्थेषु
शुनो
य: स्यात्
वश्च
उत्-ऊत्-रूप: ।
शुन्यम्,
शून्यम् ॥३३॥

कम्बलात् नाम्नि । ७ । १ । ३४ ।

अस्मात्
आतद:
अर्थेषु
नाम्नि

यः स्यात् ।

कम्बल्यम्

ऊर्णापलशतम् ।

नाम्नीति किम् ?

कम्बलीया ऊर्णा ॥३४॥

तस्मै हिते । ७ । १ । ३५ ।

तस्मै इति चतुर्थ्यन्तात्

हितेऽर्थे

यथाऽधिकृतं

प्रत्ययः स्यात् ।

वत्सीयः,

आमिक्ष्यः,

आमिक्षीयः,

युग्यः ॥३५॥

न राजाऽऽचार्य-ब्राह्मण-वृष्णः ।७।१ । ३६।

एभ्यः

चतुर्थ्यन्तेभ्यो

हिते

अधिकृतः
प्रत्ययो
न स्यात् ।

राज्ञे
आचार्याय-ब्राह्मणाय,
वृष्णे-वा
हित इति वाक्यमेव ॥३६॥

प्राण्यङ्ग-रथ-खल-तिल-यव-वृष-ब्रह्म-माषाद् यः । ७ । १ । ३७ ।

प्राण्यङ्गार्थेभ्यः
रथादिभ्यः
चतुर्थ्यन्तेभ्यः
हिते
यः स्यात् ।
दन्त्यम्,
रथ्या भूमिः,
खल्यम्,
तिल्यम्,

यव्यम्,

वृष्यं क्षीरम्,

ब्रह्मण्यो देशः,

माष्यः,

राजमाष्यः ॥३७॥

अव्यजात् थ्यप् । ७ । १ । ३८ ।

आभ्यां

तस्मै हिते

थ्यप् स्यात् ।

अविथ्यम्,

अजथ्या यूतिः ॥३८॥

चरक-माणवाद् ईनञ् । ७ । १ । ३९ ।

आभ्यां

तस्मै हिते

ईनञ् स्यात् ।

चारकीणः,

माणवीनः ॥३९॥

भोगोत्तरपदाऽऽत्मभ्यामीनः । ७ । १ । ४० ।

भोग उत्तरपदं यस्य, तस्माद्,
आत्मनश्च
तस्मै हिते
ईनः स्यात्।
मातृभोगीणः,
आत्मनीनः ॥४०॥

पञ्च-सर्व-विश्वात् जनात् कर्मधारये ।७।१।४१।

पञ्चादेः परात्
जनात्
कर्मधारयवृत्तेः
तस्मै हिते
ईनः स्यात्।
पञ्चजनीनः,
सर्वजनीनः
विश्वजनीनः।
कर्म्मधारय इति किम्?
पञ्चानां जनाय हितः

पञ्चजनीयः ॥४१॥

महत्-सर्वादिकण् । ७ । १ । ४२ ।

आभ्यां परात्
जनात्
कर्मधारयवृत्तेः
तस्मै हिते
इकण् स्यात् ।
माहाजनिकः
सार्वजनिकः ॥४२॥

सर्वात् णो वा । ७ । १ । ४३ ।

अस्मात्
तस्मै हिते
णो वा स्यात् ।
सार्वः,
सर्वीयः ॥४३॥

परिणामिनि तदर्थे । ७ । १ । ४४ ।

चतुर्थ्यन्तात्
चतुर्थ्यर्थे
परिणामिनि

हेतौ अर्थे
यथाऽधिकृतं प्रत्ययः स्यात् ।
अङ्गारीयाणि काष्ठानि,
शङ्कव्यं दारु ॥४४॥

चर्मण्यञ् । ७ । १ । ४५ ।

चतुर्थ्यन्तात्
तदर्थे परिणामिनि
चर्मणि
अर्थे
अञ् स्यात् ।
वार्ध्रं चर्म्म ॥४५॥

ऋषभोपानहात् ञ्यः । ७ । १ । ४६ ।

आभ्यां
चतुर्थ्यन्ताभ्यां
परिणामिनि तदर्थे
ञ्यः स्यात् ।
आर्षभ्यो वत्सः,
औपानह्यो मुञ्जः ॥४६॥

छदिस्-बलेरेयण् । ७ । १ । ४७ ।

आभ्यां चतुर्थ्यन्ताभ्यां परिणामिनि तदर्थे एयण् स्यात् । छादिषेयं तृणम्, बालेयाः तण्डुलाः ॥४७॥

परिखाऽस्य स्यात् । ७ । १ । ४८ ।

अस्मात् स्यन्तात् अस्येति षष्ठ्यर्थे परिणामिनि तदर्थे एयण् स्यात् सा चेत् स्यादितिसम्भाव्या । पारिखेय्य इष्टकाः ॥

अत्र च । ७ । १ । ४९ ।

परिखायाः स्यादितिसम्भाव्यायाः स्यन्तायाः, अत्रेति सप्तम्यर्थे

एयण् स्यात्।

पारिखेयी भूमिः ।४९॥

तद् । ७ । १ । ५० ।

तदिति स्यन्तात्

स्यादिति सम्भाव्यात्,

षष्ठ्यर्थे

परिणामिनि

सप्तम्यर्थे च

यथाऽधिकृतं

प्रत्ययः स्यात्।

प्राकारीया इष्टकाः

परशव्यं

अयः,

प्रासादीयो देशः ॥५०॥

तस्याऽर्हे क्रियायां वत् । ७ । १ । ५१ ।

तस्येति षष्ठ्यन्तात्

क्रियारूऽपेऽर्हेऽर्थे

वत् स्यात्।

राजवद् वृत्तं राज्ञः ।

क्रियायां इति किम् ?

राज्ञोऽर्हो मणिः ॥५१॥

स्यादेरिवे । ७ । १ । ५२ ।

स्याद्यन्ताद्

इवार्थे

सादृश्ये

क्रियाऽर्थे

वत् स्यात् ।

अश्ववद् याति चैत्रः,

देववत् पश्यन्ति मुनिम् ॥५२॥

तत्र । ७ । १ । ५३ ।

तत्रेति सप्तम्यन्ताद्

इवार्थे

वत् स्यात्

स्रुघ्नवत् साकेते परिखा ॥५३॥

तस्य । ७ । १ । ५४ ।

तस्येति षष्ठ्यन्तात्

इवार्थे
वत् स्यात् ।
चैत्रवत् मैत्रस्य भूः ॥५४॥

भावे त्व-तल् । ७ । १ । ५५ ।

षष्ठ्यन्ताद्
भावे
एतौ स्याताम् ।
शब्दस्य प्रवृत्तिहेतुः गुणो
भावः ।
गोत्वम् गोता,
शुक्लत्वम्,
शुक्लता ॥५५॥

प्राक् त्वादगडुलादेः । ७ । १ । ५६ ।

'ब्रह्मणस्त्वः' (७-१-७७) इत्यतः
अर्वाक्
त्व-तलौ
अधिकृतौ ज्ञेयौ,
न तु गडुलादेः

तत्रैवोदाहरिष्येते ।

गडुलादि वर्जनं किम् ?

गाडुल्यम्,

कामण्डलवम् ॥५६॥

नञ्तत्पुरुषादबुधाऽऽदेः । ७ । १ । ५७ ।

प्राक्त्वात्

नञ्पूर्वात् तत्पुरुषाद्

बुधाऽऽद्यन्तवर्जात्

त्व-तलौ

एव स्याताम्,

इत्यधिकृतं ज्ञेयम् ।

अ-शुक्लत्वम्,

अ-शुक्लता,

अ-पतित्वम्

अ-पतिता ।

अ-बुधादेरिति किम् ?

आबुध्यम्.

आचतुर्यम् ॥५७॥

पृथ्वादेरिमन् वा । ७ । १ । ५८ ।

एभ्यो
भावे
वा इमन् स्यात् ।
प्रथिमा-पृथुत्वम् ,
पृथुता-पार्थवम् ।
म्रदिमा-मृदुता-मार्दवम् ॥५८॥

वर्णदृढाऽऽदिभ्यः ट्यण् च वा ।७।१।५९।

वर्णविशेषार्थेभ्यो
दृढाऽऽदेश्च
तस्य भावे
ट्यण् इमन् च स्याद् वा ।
शौक्ल्यम्-शुक्लत्वम्-शुक्लता,
शैत्यम्-शितिमा,
शितित्वम्-शितिता, शैतम्,
दार्ढ्यम्-दृढिमा, दृढत्वम्-दृढता,
वैमत्यम्-विमतिमा,
विमतित्वम्-विमतिता,
वैमतम् ॥५९॥

पति-राजान्तगुणाङ्ग-राजादिभ्यः कर्मणि च ।७।१।६०।

पत्यन्तराजान्तेभ्यो
गुणोऽङ्गं प्रवृत्तौ हेतुर्येषां
तेभ्यो
राजादेश्च,
तस्य
भावे-क्रियायां च
ड्यण् स्यात् ।

आधिपत्यम्
अधिपतित्वम्,
अधिपतिता,
आधिराज्यम्,
अधिराजत्वम्,
अधिराजता,
मौढ्यम्,
मूढत्वम्,
मूढता,

राज्यम् ,
राजत्वम् ,
राजता,
काव्यम् ,
कवित्वम् ,
कविता ॥६०॥

अर्हतस्तोन्त् च । ७ । १ । ६१ ।

अस्मात्
तस्य
भावे कर्म्मणि च
टयण् स्यात्
तद्योगे च
तस्य न्तादेशः ।
आर्हन्त्यम् ,
अर्हन्त्वम् ।
अर्हन्ता ॥६१॥

सहायाद् वा । ७ । १ । ६२ ।

अस्मात्
तस्य
भावे कर्म्मणि च
ट्यण् स्याद् वा ।
साहाय्यम्,
साहायकम्,
सहायत्वम्,
सहायता ॥६२॥

सखि-वणिग्-दूताद् यः । ७ । १ । ६३ ।

एभ्यः
तस्य
भावे कर्म्मणि च
यः स्यात् ।
सख्यम्,
सखित्वम्,
सखिता,
वणिज्या,
वणिक्त्वम्,
वणिक्ता

वाणिज्यम् ,
दूत्यम् ,
दूतत्वम् ,
दूतता,
दौत्यम् ॥६३॥

स्तेनात् नलुक् च । ७ । १ । ६४ ।

स्तेनात्
तस्य
भावे कर्म्मणि च
यः स्यात् ,
तद्योगे च
नस्य लुक् ।

स्तेयम् ,
स्तेनत्वम् ,
स्तेनता
स्तैन्यम् ॥६४॥

कपि-ज्ञातेरेयण् । ७ । १ । ६५ ।

आभ्यां

तस्य भावे कर्म्मणि च
एयण् स्यात् ।
कापेयम्,
कपित्वम्,
कपिता

ज्ञातेयम्
ज्ञातित्वम्
ज्ञातिता ॥६५॥

प्राणिजाति वयोऽर्थादञ् । ७ । १ । ६६ ।

प्राणिजात्यर्थात्
वयोऽर्थात् च
तस्य भावे कर्मणि च
अञ् स्यात् ।

आश्वम्,
अश्वत्वम्,
अश्वता,
कौमारम्,
कुमारत्वम्,
कुमारता ॥६६॥

युवादेरण् । ७ । १ । ६७ ।

एभ्यः
तस्य
भावे कर्म्मणि च
अण् स्यात् ।
यौवनम् ,
युवत्वम् ,
युवता,
स्थाविरम् ,
स्थविरत्वम् ,
स्थविरता ॥६७॥

हायनान्तात् । ७ । १ । ६८ ।

अस्मात्
तस्य भावे कर्म्मणि च
अणू स्यात् ।
द्वैहायनम् ,
द्विहायनत्वम्
द्विहायनता ॥६८॥

ऋवर्णात् लध्वादेः । ७ । १ । ६९ ।

लघुरादिः समीपो येषां
इ-उ-ऋवर्णानां
तदन्तेभ्यः
तस्य भावे कर्म्मणि च
अण् स्यात् ।
शौचम् ,
शुचित्वम् ,
शुचिता,

एवं
हारीतकम् ,
पाटवम् ,
वाधवम् ,
पैत्रम् ।
लध्वादेरिति किम् ?
पाण्डुत्वम् ॥६९॥

पुरुष-हृदयादसमासे । ७ । १ । ७० ।

आभ्यां

असमासविषयाभ्यां
तस्य भावे कर्मणि च
अण् स्यात् ।
पौरुषम् ,
पुरुषत्वम् ,
पुरुषता,
एवं हार्दम् ।
असमास इति किम् ?
परमपुरुषत्वम् ,
परमपौरुषमिति मा भूत् ।७०॥

श्रोत्रियाद् यलुक् च । ७ । १ । ७१ ।

अस्मात्
तस्य भावे कर्म्मणि च
अण् स्यात्
तद्योगे च
यस्य लुक् च ।
श्रौत्रम्,
श्रोत्रियत्वम् ,
श्रोत्रियता,
श्रौत्रियकम् ॥७१॥

योपान्त्याद् गुरूपोत्तमादसुप्रख्यादकञ्
। ७ । १ । ७२ ।

त्र्यादीनां अन्त्यं उत्तमम्,
तत्समीपं उपोत्तमम्
तद्गुरुर्यस्य
तस्माद्
युपान्त्यात्
सुप्रख्यवर्जात्
तस्य भावे कर्म्मणि च
अञ् स्यात्।

रामणीयकम्,
रमणीयत्वम्,
रमणीयता,
एवं आचार्यकम्।

गुरूपोत्तमादिति किम्
क्षत्रियत्वम्,
कायत्वम्।
असुप्रख्यादिति किम्?

सुप्रख्यत्वम् ,

सौप्रख्यम् ॥७२॥

चोराऽऽदेः । ७ । १ । ७३ ।

एभ्यः

तस्य भावे कर्मणि च

अकञ् स्यात् ।

चौरिका,

चोरत्वम् ,

चोरता,

एवं

धौर्त्तिका ॥७३॥

द्वन्द्वात् लित् । ७ । १ । ७४ ।

द्वन्द्वात् ।

तस्य भावे कर्मणि च

लिद् अकञ् स्यात् ।

वैत्रिका,

वित्रत्वम् ,

वित्रता ॥७४॥

गोत्र-चरणात् श्लाघाऽत्याकार-प्राप्त्यवगमे ।७।१।७५।

गोत्रार्थ-चरणार्थाभ्यां
तस्य भावे कर्म्मणि च
लित् अकञ् स्यात्,
श्लाघाऽऽदिविषये ।
गार्गिकया-
श्लाघते अत्याकुरुते वा,
गार्गिकां-
प्राप्तोऽवगतो वा,
एवं
काठिकया इत्यादि ।
श्लाघाऽऽदिषु इति किम् ?
गार्गम्, काठम् ॥७५॥

होत्राभ्य ईयः ।७।१।७६।

होत्रा ऋत्विग्विशेषः ।
तदर्थात्
तस्य भावे कर्म्मणि च

ईयः स्यात् ।

मैत्रावरुणीयम्

त्व-तलौ अपि ॥७६॥

ब्रह्मणस्त्वः । ७ । १ । ७७ ।

अस्माद्

ऋत्विगर्थात्

तस्य भावे कर्म्मणि

त्वः स्यात् ।

ब्रह्मत्वम् ॥ ७७ ॥

शाकट-शाकिनौ क्षेत्रे । ७ । १ । ७८ ।

षष्ठ्यन्तात्

क्षेत्रेऽर्थे

एतौ स्याताम् ।

इक्षुशाकटम्,

शाकशाकिनम् ॥७८॥

धान्येभ्य ईनञ् । ७ । १ । ७९ ।

धान्यार्थेभ्यः

षष्ठ्यन्तेभ्यः

क्षेत्रेऽर्थे

इनञ् स्यात् ।

मौद्गीनम्,

कौद्रवीणम् ॥७९॥

व्रीहि-शालेरेयण् । ७ । १ । ८० ।

आभ्यां

तस्य क्षेत्रे एयण् स्यात् ।

व्रैहेयम्,

शालेयम् ॥८०॥

यव-यवक-षष्टिकाद् यः । ७ । १ । ८१ ।

एभ्यः

तस्य क्षेत्रे यः स्यात् ।

यव्यम्,

यवक्यम्,

षष्टिक्यम् ॥८१॥

वाऽणु-माषात् । ७ । १ । ८२ ।

आभ्यां

तस्य

क्षेत्रे यो वा स्यात् ।

अणव्यम्,
आणवीनम्।
माष्यम्,
माषीणम् ॥८२॥

वोमा-भङ्गा-तिलात्। ७। १। ८३।

एभ्यः
तस्य
क्षेत्रेऽर्थे यो वा स्यात्।
उम्यम्,
औमीनम्।
भङ्ग्यम्,
भाङ्गीनम्।
तिल्यम्,
तैलीनम् ॥८३॥

अलाब्वाश्च कटो रजसि। ७। १। ८४।

अस्माद्
उमाऽऽदेश्च
तस्य
रजस्यर्थे कटः स्यात्।

अलाबूकटम्,

उमाकटम्,

भङ्गाकटम्,

तिलकटम् ॥८४॥

अह्ना गम्येऽश्वाद् ईनञ् ७। १। ८५।

षष्ठ्यन्ताद्-अश्वात्

एकेनाह्ना

गम्येऽर्थे

ईनञ्

स्यात्।

आश्वीनोऽध्वा ॥८५॥

कुलात् जल्पे। ७। १। ८६।

षष्ठ्यन्तात्

कुलात्

जल्पेऽर्थे

ईनञ्

स्यात्।

कौलीनः ॥८६॥

पीलवादेः कुणः पाके । ७ । १ । ८७ ।

एभ्यः

तस्य

पाके

कुणः

स्यात् ।

पीलुकुणः,

शमीकुणः ॥८७॥

कर्णाऽऽदेर्मूले जाहः । ७ । १ । ८८ ।

एभ्यः

तस्य

मूलेऽर्थे

जाहः

स्यात् ।

कर्णजाहम् ,

अक्षिजाहम् ॥८८॥

पक्षात् तिः । ७ । १ । ८९ ।

पक्षात्

तस्य मूलेऽर्थे

तिः स्यात् ।

पक्षतिः ॥८९॥

हिमाद् एलुः सहे । ७ । १ । ९०

हिमात्

तस्य सहमानेऽर्थे

एलुः स्यात् ।

हिमेलुः ॥९०॥

बल-वातादूलः । ७ । १ । ९१ ।

आभ्यां

तस्य सहेऽर्थे

ऊलः स्यात् ।

बलूलः,

वातूलः ॥९१॥

शीतोष्ण-तृषाद् (प्राद् ?) आलुरसहे । ७ । १ । ९२ ।

एभ्यः

तस्य

असहेऽर्थे

आलुः स्यात् ।
शीतालुः,
उष्णालुः,
तृषालुः,
[तृप्रालुः ?] ॥९२॥

यथामुख-संमुखाद् ईनः तद् दृश्यतेऽस्मिन् ।७।१।९३।

आभ्यां
तदिति स्यन्ताभ्यां,
अस्मिन् इति ङ्यर्थे
ईनः स्यात्,
स्यन्तं चेद् दृश्यते ।
यथामुखं प्रतिबिम्बम्,
यथामुखीनः आदर्शः,
एवं संमुखीनः ॥९३॥

सर्वाऽऽदेः पथ्यङ्ग-कर्म-पत्र-पात्र-शरावं व्याप्नोति ।७।१।९४।

सर्वशब्दपूर्वेभ्यः

एभ्यः द्वितीयान्तेभ्यः व्याप्नोतीत्यर्थे ईनः स्यात् । सर्वपथीनो रथः, सर्वाङ्गीणस्तापः, सर्वकर्म्मीणो ना, सर्वपत्रीणो यन्ता, सर्वपात्रीणं भक्तम्, सर्वशरावीणः ओदनः ॥९४॥

आप्रपदम् । ७ । १ । ९५ ।

आ पदाग्राद् आप्रपदम्, अस्मात् अमन्ताद् व्याप्नोतीत्यर्थे ईनः स्यात् । आ-प्रपदीनः पटः ॥९५॥

अनुपदं बद्धा । ७ । १ । ९६ ।

अस्मात्
अमन्तात्
बद्धत्यर्थे
ईनः स्यात् ।
अनुपदीना उपानत् ॥९६॥

अयानयं नेयः । ७ । १ । ९७ ।

अस्माद् द्वितीयान्तात्
नेयेऽर्थे ।
ईनः स्यात् ।
अयानयीनः शारः ॥९७॥

सर्वान्नमत्ति । ७ । १ । ९८ ।

अस्मात्
अमन्ताद्
अत्त्यर्थे
ईनः स्यात् ।
सर्वान्नीनो
भिक्षुः ॥९८॥

परोवरीण-परम्परीण-पुत्रपौत्रीणम् ७।१।९९।

एते
अनुभवत्यर्थे
ईनान्ताः
निपात्याः।
परोवरीणः,
परम्परीणः,
पुत्रपौत्रीणः ॥९९॥

यथाकामाऽनुकामाऽत्यन्तं गामिनि ।७।१।१००।

एभ्यः
अमन्तेभ्यः
गामिनि-अर्थे
ईनः स्यात्।
यथाकामीनः,
अनुकामीनः,
अत्यन्तीनः ॥१००॥

पारावारं व्यस्त-व्यत्यस्तं च ।७।१।१०१।

अस्मात्

समस्ताद्
व्यस्ताद्
व्यत्यस्तात् च
अमन्ताद्
गामिनि
ईनः स्यात्,
पारा-वारीणः,
पारीणः,
अ-वारीणः,
अ-वार-पारीणः ॥१०१॥

अनुग्वलम् । ७ । १ । १०२ ।

अस्मात्
अमन्ताद्
अलङ्गामिनि
ईनः स्यात् ।
अनुगवीनो गोपः ॥१०२॥

अध्वानं येनौ । ७ । १ । १०३ ।

अस्मात्
द्अमन्ता

अलङ्गामिनि
य-ईनौ स्याताम् ।
अध्वन्यः,
अध्वनीनः ॥१०३॥

अभ्यमित्रमीयश्च । ७ । १ । १०४ ।

अस्मात्
अमन्ताद्
अलङ्गामिनि
ईयो य-ईनौ च स्याताम् ।
अभ्यमित्रीयः,
अभ्यमित्र्यः,
अभ्यमित्रीणः ॥१०४॥

समांसमीना-ऽद्यश्वीना-ऽद्यप्रातीना-ऽऽगवीन-साप्तपदीनम् । ७ । १ । १०५ ।

एते
ईनान्ताः
निपात्याः,
साप्तपदीनस्तु

ईनञन्तः ।

समांसमीना गौः,

अद्यश्वीना गौः,

अद्यप्रातीनो लाभः

आगवीनः कर्मकृत्,

साप्तपदीनं सख्यम् ॥१०५॥

अ-षडक्षा-ऽऽशितंग्वलङ्कर्माऽलंपुरुषाद् ईनः । ७ । १ । १०६ ।

एभ्यः

स्वार्थे

ईनः स्यात् ।

अषडक्षीणो मन्त्रः,

आ-शितंगवीनं अरण्यम्,

अलङ्कर्मीणः,

अलंपुरुषीणः ॥१०६॥

अ-दिक्स्त्रियां वाऽञ्चः । ७ । १ । १०७ ।

अञ्चत्यन्तात्

स्वार्थे

ईनो वा स्यात्,
न चेद्
स दिशि स्त्रियाम् ।
प्राचीनम्, प्राक् ।
प्राचीना शाखा,
प्राची ।
अदिक्स्त्रियामिति किम् ?
प्राची दिक् ॥१०७॥

तस्य तुल्ये कः संज्ञा-प्रतिकृत्योः ।७।१।१०८।

तस्येति षष्ठ्यन्तात्
तुल्येऽर्थे
कः स्यात्,
संज्ञायां प्रतिकृतौ च विषये ।
अश्वकः,
अश्वकं रूपम् ॥१०८॥

न नृ-पूजाऽर्थ-ध्वज-चित्रे ।७।१।१०९।

नरि,
पूजार्थे,
ध्वजे,
चित्रकर्म्मणि च

अर्थे
को न स्यात् ।
चञ्चा ना,
अर्हन्,
ध्वजे सिंहः,
चित्रो भीमः ॥१०९॥

अ-पण्ये जीवने । ७ । १ । ११० ।

जीव्यते येन
तस्मिन् पण्यवर्जे
को न स्यात् ।
शिवः ।
अपण्य इति किम् ?
हस्तिकान् विक्रीणीते ॥११०॥

देव-पथाऽऽदिभ्यः । ७ । १ । १११ ।

एभ्यः
तुल्ये
संज्ञा-प्रतिकृत्योः
को न स्यात् ।
देवपथः,
हंसपथः ॥१११॥

बस्तेरेयञ् । ७ । १ । ११२ ।

बस्तेः

तस्य तुल्येऽर्थे

एयञ् स्यात् ।

बास्तेयी प्रणालिका ॥११२॥

शिलाया एयच्च । ७ । १ । ११३ ।

अस्मात्

तस्य तुल्येऽर्थे

एयच् एयञ् च स्यात् ।

शिलेयम् , शैलेयं दधि ॥११३॥

शाखाऽऽदेर्यः । ७ । १ । ११४ ।

एभ्यः

तस्य तुल्ये

यः स्यात् ।

शाख्यः, मुख्यः ॥११४॥

द्रोर्भव्ये । ७ । १ । ११५ ।

द्रोः

तस्य तुल्ये भव्येऽर्थे

यः स्यात् ।

द्रव्यं अयं ना, स्वर्णादि च ॥११५॥

कुशाग्राद् ईयः । ७ । १ । ११६ ।

अस्मात्

तस्य तुल्ये

ईयः स्यात् ।

कुशाग्रीया बुद्धिः ॥११६॥

काकतालीयाऽऽदयः । ७ । १ । ११७ ।

एते

तस्य तुल्ये

ईयान्ताः साधवः स्युः ।

काक-तालीयम् ,

खलति-बिल्वीयम् ॥११७॥

शर्कराऽऽदेरण् । ७ । १ । ११८ ।

एभ्यः

तस्य तुल्ये

अण् स्यात् ।

शार्करं दधि,

कापालिकम् ॥११८॥

अ-स-पत्न्याः । ७ । १ । ११९ ।

अस्मात्

तस्य तुल्ये

अः स्यात् ।

सपत्नः ॥११९॥

एकशालाया इकः । ७ । १ । १२० ।

अस्मात्

तस्य तुल्ये

इकः स्यात् ।

एकशालिकम् ॥१२०॥

गोण्यादेश्चेकण् । ७ । १ । १२१ ।

एभ्यः

एकशालायाश्च

तस्य तुल्ये

इकण् स्यात् ।

गौणिकम्,

आङ्गुलिकम्,

एकशालिकम् ॥१२१॥

कर्कलोहितात् टीकण् च । ७ । १ । १२२ ।

आभ्यां
तस्य तुल्ये
टीकण् इकण् च स्यात् ।
कार्कीकः, कार्किकः,
लौहितीकः, लौहितिकः ॥१२२॥

वेर्विस्तृते शाल-शङ्कटौ । ७ । १ । १२३ ।

वेः
विस्तृतेऽर्थे
शाल-शङ्कटौ स्याताम् ।
विशालः,
विशङ्कटः ॥१२३॥

कटः । ७ । १ । १२४ ।

वेः
विस्तृतेऽर्थे
कटः स्यात् ।
विकटः ॥१२४॥

सं-प्रोत्-नेः संकीर्ण-प्रकाशाऽधिक-समीपे । ७ । १ । १२५ ।

एभ्यः

यथासङ्ख्यम् एषु अर्थेषु

कटः स्यात् ।

सङ्कटः,

प्रकटः,

निकटः ॥१२५॥

अवात् कुटारश्चावनते ।७।१।१२६।

अवाद्

अवनतेऽर्थे

कुटारः कटश्च

स्यात् ।

अवकुटारः, अवकटः ॥१२६॥

नासानति तद्वतोः टीट-नाट-भ्रटम् ।७।१।१२७।

अवात् नासानतौ

तद्वति चार्थे

एते स्युः ।

अवटीटम्,

अवनाटम् ,
अवभ्रटं-
नासानमनम् ,
तद्वद् वा नासादि ॥१२७॥

नेरिन-पिट-काः चिक्-चि-चिकश्चाऽस्य ।७।१।१२८।

नेः
नासानतौ
तद्वति च अर्थे
एते स्युः,
तद्योगे च नेः यथासङ्ख्यं
चिक्-चि-चिकः ।
चिकिनम् ,
चिपिटम् ,
चिक्कं
नासानमनं
नासादि च ॥१२८॥

बिड-बिरीसौ नीरन्ध्रे च ।७।१।१२९।

नेः

नीरन्ध्र,

नासानति-तद्वतोश्च

एतौ स्यातास् ।

निबिडाः,

निबिरीसाः केशाः,

निबिडम्

निबिरीसं नासानमनं नासादि च ॥१२९॥

क्लिन्नात् लः चक्षुषि, चिल्-पिल्-चुल्

चास्य । ७ । १ । १३० ।

क्लिन्नात्

चक्षुष्यर्थे

लः स्यात्,

तद्योगे च

अस्य चिल्-पिल्-चुलः ।

चिल्लम्,

पिल्लम्,

चुल्लं चक्षुः १३०॥

उपत्यकाऽधित्यके । ७ । १ । १३१ ।

एतौ
निपात्येते ।
उयत्यका=
गिर्यासन्ना भूः,
अधित्यका=
पर्वताऽधिरूढा भूः ॥१३१॥

अवेः संघात-विस्तारे कट-पटम् ।७।१।१३२।

अवेः
अर्थात्
षष्ठ्यन्तात्
संघाते विस्तारे चार्थे
यथासङ्ख्यं
कट-पटौ स्याताम् ।
अविकटः संघातः,
अविपटो विस्तारः ॥१३२॥

पशुभ्यः स्थाने गोष्ठः ।७।१।१३३।

पश्वर्थेभ्यः
षष्ठ्यन्तेभ्यः

स्थानेऽर्थे
गोष्ठः स्यात् ।
गो-गोष्ठम्,
अश्व-गोष्ठम् ॥१३३॥

द्वित्वे गोयुगः । ७ । १ । १३४ ।

पश्वर्थेभ्यः
तस्य
द्वित्वेऽर्थे
अयं स्यात् ।
गो-गोयुगम् ॥१३४॥

षट्त्वे षड्गवः । ७ । १ । १३५ ।

पश्वर्थेभ्यः
तस्य
षट्त्वे
अयं स्यात् ।
हस्ति-षड्गवम् ॥१३५॥

तलाऽऽदिभ्यः स्नेहे तैलः ।७।१।१३६।

एभ्यः
२

तस्य
स्नेहेऽर्थे
तैलः स्यात् ।
तिल-तैलम् ,
सर्षप-तैलम् ॥१३६॥

तत्र घटते कर्म्मणष्ठः । ७ । १ । १३७ ।

तत्र इति ङ्यन्तात्
कर्म्मशब्दाद्
घटते इत्यर्थे
ठः स्यात् ।
कर्म्मठः ॥१३७॥

तदस्य सञ्जातं तारकाऽऽदिभ्य इतः । ७ । १ । १३८ ।

तत् इति स्यन्तेभ्यः
एभ्यः
अस्य इति
षष्ठ्यर्थे
इतः स्यात् ,

स्यन्तं सञ्जातं चेत् ।

तारकितं नभः,

पुष्पितस्तरुः ॥१३८॥

गर्भादप्राणिनि । ७ । १ । १३९ ।

गर्भात्

तदस्य सञ्जातं इत्यर्थे

इतः स्यात्

न तु प्राणिनि ।

गर्भितो व्रीहिः ॥१३९॥

प्रमाणात् मात्रट् । ७ । १ । १४० ।

स्यन्तात्

प्रमाणार्थात्

षष्ठ्यर्थे

मात्रट् स्यात् ।

आयामः=प्रमाणम् ।

जानुमात्रं जलम्

तन्मात्री भूः ॥१४०॥

हस्ति-पुरुषाद् वाऽण् । ७ । १ । १४१ ।

स्यन्ताभ्यां

प्रमाणार्थाभ्याम्
आभ्यां
षष्ठ्यर्थे
अण् वा स्यात्।
हास्तिनम्,
हस्तिमात्रम्,
हस्तिदघ्नम्,
हस्तिद्वयसं=जलम्
एवं पौरुषम् ॥१४१॥

वोर्ध्वे दघ्नट्-द्वयसट्। ७। १। १४२।

ऊर्ध्वं यत् प्रमाणं
तदर्थात्
स्यन्तात्
षष्ठ्यर्थे वा
एतौ स्याताम्।
ऊरुदघ्नम्,
ऊरुद्वयसम्,
ऊरुमात्रं=
जलम्।

ऊर्ध्वमिति किम् ?

रज्जुमात्री भूः ॥१४२॥

मानादसंशये लुप् । ७ । १ । १४३ ।

मानार्थ एव साक्षाद्

यः प्रमाणशब्दो

हस्त-वितस्त्यादिः

न तु रज्ज्वादिः,

तस्मात् प्रस्तुतस्य मात्रडादेः

असंशये गम्ये

लुप् स्यात् ।

हस्तः,

वितस्तिः ।

मानादिति किम् ?

ऊरुमात्रं जलम् ।

अ-संशय इति किम् ?

शममात्रं स्यात् ॥१४३॥

द्विगोः संशये च । ७ । १ । १४४ ।

मानान्तात्

द्विगोः

संशयेऽसंशये च

प्रस्तुत-मात्रडादेः

लुप् स्यात् ।

द्वि-वितस्तिः,

द्वि-प्रस्थः स्यात् ॥१४४॥

मात्रट् । ७ । १ । १४५ ।

स्यन्तात्

मानार्थात्

षष्ठ्यर्थे

मात्रट् स्यात्,

संशये ।

प्रस्थमात्रं स्यात् ॥१४५॥

शन्-शत् विंशतेः । ७। १ । १४६ ।

शन्नन्तात्,

शदन्ताच्च,

सङ्ख्याऽर्थाद्

विंशतेश्च

मानवृत्तेः

स्यन्ता

षष्ठ्यर्थे
मात्रट् स्यात्
संशये ।
दशमात्राः स्युः,
एवं त्रिंशन्मात्राः,
विंशतिमात्राः ॥१४६॥

डिन् । ७ । १ । १४७ ।

शन्-शद्-विंशतिभ्यः
इयन्तेभ्यः
मानार्थेभ्यः
षष्ठ्यर्थे
डिन् स्यात् ।
पञ्चदशी अर्धमासः,
त्रिंशी मासः,
विंशिनो भवनेन्द्राः ॥१४७॥

इदं-किमोऽतुः, इय-किय चास्य ।७।१।१४८।

आभ्यां
मानार्थाभ्यां
षष्ठ्यर्थे

मेये
अतुः स्यात्,
तद्योगे च
अनयोः
यथासङ्ख्यं
इय-कियौ स्यातामू ।
इयान्,
कियान् पटः ॥१४८॥

यत्-तत्-एतदो डावादिः ।७।१।१४९।

एभ्यः
स्यन्तेभ्यः
मानार्थेभ्यः
षष्ठ्यर्थे मेये
अतुः डावादिः स्यात् ।
यावान्
तावान्
एतावान्=
धान्यराशिः ॥१४९॥

यत्-तत्-किमः सङ्ख्याया डतिर्वा ।७।१।१५०।

सङ्ख्यारूपं यत् मानं
तदर्थेभ्यः
एभ्यः
स्यन्तेभ्यः
षष्ठ्यर्थे सङ्ख्येये
डतिः वा स्यात् ।
यति-यावन्तः ।
एवं
तति-तावन्तः ।
कति-कियन्तः ॥१५०॥

अवयवात् तयट् ।७।१।१५१।

अवयववृत्तेः
सङ्ख्यार्थात्
स्यन्तात्
षष्ठ्यर्थे
अवयविनि
तयट् स्यात्
पञ्चतयो यमः ॥१५१॥

द्वि-त्रिभ्यामयट् वा ।७।१।१५२।

आभ्यां

अवयवार्थाभ्यां
षष्ठ्यर्थे
अयट् वा स्यात् ।
द्वयम्-द्वितयम् ।
त्रयम्-त्रितयम् ॥१५२॥

द्व्यादेर्गुणात् मूल्य-क्रेये मयट् ।७।१।१५३।

द्वि-आदेः
गुणवृत्तेः
स्यन्तात्
षष्ठ्यर्थे
मयट् स्यात्,
द्व्यादिश्चेत्
मूल्यार्थः क्रयार्थो वा ।

द्विमयं
उदश्वित्
यवानाम्
एवं त्रिमयं,
द्विमया-यवाः
उदश्वितः,

एवं
त्रिमयाः ।
गुणादिति किम् ?
द्वौ व्रीहि-यवौ मूल्यमस्य ॥१५३॥

अधिकं तत्सङ्ख्यमस्मिन् शत-सहस्रे शति-शत्-दशान्ताया डः । ७ । १ । १५४ ।

स्यन्तात्
शत्याद्यन्तात्
सङ्ख्यार्थात्
अस्मिन्निति ङ्यर्थे,
शत-सहस्रे च डः स्यात्

स्यन्तं चेद्
अधिकं
शतादिसङ्ख्यं च
वस्तु स्यात् ।
विंशं
योजनशतं
योजनसहस्रं वा,

एवं
त्रिंशम्,
एकादशम्।
तत्संख्यमिति किम्?
विंशतिर्दण्डा अधिकाः
अस्मिन् योजनशते ॥१५४॥

सङ्ख्यापूरणे डट् । ७ । १ । १५५ ।

सङ्ख्या पूर्यते येन
तत्रार्थे
सङ्ख्याया
डट् स्यात्।
एकादशी
सङ्ख्येति किम्?
एकादशानाम्
उष्ट्रिकाणां पूरणो घटः ॥१५५॥

विंशत्यादेर्वा तमट् । ७ । १ । १५६ ।

अस्याः
सङ्ख्यायाः

सङ्ख्यापूरणे

तमट् वा स्यात् ।

विंशतितमः-विंशः ।

त्रिंशत्तमः-त्रिंशः ॥१५६॥

शताऽऽदिमासाऽर्द्धमास-संवत्सरात्

।७।१।१५७।

शतादेः सङ्ख्यायाः

मासादेश्च

सङ्ख्यापूरणे

तमट् स्यात् ।

शततमी,

सहस्रतमी,

मासतमः,

अर्द्धमासतमः,

संवत्सरतमो दिनः ॥१५७॥

षष्ट्यादेरसङ्ख्याऽऽदेः ।७।१।१५८।

सङ्ख्यादिः

अवयवो यस्य

तद्वर्जात्
षष्ट्याादेः
सङ्ख्यापूरणे
तमट् स्यात् ।
षष्टितमः,
सप्ततितमः ।
असङ्ख्याऽऽदेरिति किम् ?
एकषष्टः ॥१५८॥

नो मट् । ७ । १ । १५९ ।

अ-सङ्ख्यादेः
नान्तायाः
सङ्ख्यायाः
सङ्ख्यापूरणे
मट् स्यात् ।
पञ्चमी ।
अ-सङ्ख्यादेरित्येव ?
द्वादशः ॥१५९॥

पित् तिथट् बहु-गण-पूग-संघात् ।७।१।१६०।

एभ्यः

संख्यापूरणे
तिथट् स्यात्
पित् ।
बहुतिथी,
गणतिथः,
पूगतिथः
सङ्घतिथः ॥१६०॥

अतोरिथट् । ७ । १ । १६१ ।

अत्वन्तात्
संख्यापूरणे
इथट् स्यात् ,
पित् ।
इयतिथः,
तावतिथी ॥१६१॥

षट्-कति-कतिपयात् थट् । ७ । १ । १६२ ।

एभ्यः
संख्यापूरणे
थट् स्यात्

षष्ठी,
कतिथः,
कतिपयथी ॥१६२॥

चतुरः । ७ । १ । १६३ ।

अस्मात्
संख्यापूरणे
थट् स्यात्
चतुर्थी ॥१६३॥

येयौ च लुक् च । ७ । १ । १६४ ।

चतुरः
संख्यापूरणे
एतौ स्याताम्,
चस्य लुक् च ।
तुर्यः,
तुरीयः ॥१६४॥

द्वेस्तीयः । ७ । १ । १६५ ।

द्वेः
संख्यापूरणे

तीयः स्यात् ।

द्वितीयः ॥१६५॥

त्रेस्तृ च । ७ । १ । १६६ ।

त्रेः

संख्यापूरणे

तीयः स्यात्,

तद्योगे च तृ ।

तृतीया ॥१६६॥

पूर्वमनेन साऽऽदेश्चेन् । ७ । १ । १६७ ।

पूर्वम्

इत्यमन्तात्

केवलात्

स-पूर्वाच्च

अनेनेति टाऽर्थे

कर्त्तरि

इन् स्यात् ।

कृतपूर्वी कटम्,

पीतपूर्वी पयः । १६७॥

इष्टाऽऽदेः । ७ । १ । १६८ ।

एभ्यः
अर्थात् स्यन्तेभ्यः
टाऽर्थे कर्त्तरि
इन् स्यात् ।
इष्टी यज्ञे,
पूर्त्ती श्राद्धे ॥१६८॥

श्राद्धमद्यभुक्तमिकेनौ । ७ । १ । १६९ ।

श्राद्धात्
स्यन्तात्
अद्यभुक्ताद्यर्थे
कर्त्तरि
एतौ स्याताम् ।
श्राद्धिकः,
श्राद्धी ॥१६९॥

अनुपद्यन्वेष्टा । ७ । १ । १७० ।

एष
इन्नन्तो

निपात्यते,
अन्वेष्टा चेत् ।
अनुपदी गवाम् ॥१७०॥

दाण्डाजिनिकाऽऽयः-शूलिक-पार्श्व-
कम् । ७ । १ । १७१ ।

एते यथायोगं
इकण्-कान्ताः
निपात्याः,
अन्वेष्टरि अर्थे ।
दाण्डाजिनिको=दाम्भिकः,
आयःशूलिकः=तीक्ष्णोपायः
अर्थान्वेष्टा,
पार्श्वकः=अनृजूपायः, स एव ॥१७१॥

क्षेत्रेऽन्यस्मिन् नाश्ये इयः । ७ । १ । १७२ ।

क्षेत्रान्निर्देशात्
ङ्यन्तात्
अन्योपाधिकात्
नाश्येऽर्थे

इयः स्यात् ।
क्षेत्रियो-व्याधिः,
जारश्च ॥१७२॥

छन्दोऽधीते, श्रोत्रश्च वा । ७ । १ । १७३ ।

अस्मात्
अमन्तात्
अधीतेऽर्थे
इयो वा स्यात्,
तद्योगे चास्य
श्रोत्रः ।
श्रोत्रियः,
छान्दसः ॥१७३॥

इन्द्रियम् । ७ । १ । १७४ ।

इन्द्राद्
इयो निपात्यः ।
इन्द्रस्य लिङ्गं इन्द्रियम् ॥१७४॥

तेन वित्ते चञ्चु-चणौ । ७ । १ । १७५ ।

तेन इति
टान्ताद्

वित्तेऽर्थे
एतौ स्याताम् ।
विद्याचञ्चुः,
केशचणः ॥१७५॥

पूरणाद् ग्रन्थस्य ग्राहके को लुक् चाऽस्य ।७।१।१७६।

पूरणप्रत्ययान्तात्
टान्ताद्
ग्रन्थस्य ग्राहकेऽर्थे
कः स्यात्,
तद्योगे च
पूरणार्थस्य
लुक् ।
द्विकः शिष्यः ॥१७६॥

ग्रहणाद् वा ।७।१।१७७।

गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम्,
रूपादिग्रन्थस्य
ग्रहणार्थात्

पूरणप्रत्ययान्तात्
कः स्वार्थे स्यात्,
तद्योगे च
पूरणार्थस्य
लुग् वा ।
द्विकं,
द्वितीयकं वा-ग्रन्थग्रहणम् ॥१७७॥

सस्याद् गुणात् परिजाते । ७ । १ । १७८ ।

सस्याद्
गुणार्थात्
टान्तात्
परिजातेऽर्थे
कः स्यात् ।
सस्यकः-शालिः देशो वा ।
गुणादिति किम् ?
सस्येन परिजातं क्षेत्रम् ॥१७८॥

धन-हिरण्ये कामे । ७ । १ । १७९ ।

आभ्यां
ङ्यन्ताभ्यां

कामेऽर्थे
क: स्यात्।
धनकः,
हिरण्यको
मैत्रस्य ॥१७९॥

स्वाङ्गेषु सक्ते। ७। १। १८०।

स्वाङ्गार्थेभ्यो
ङ्यन्तेभ्यः
सक्तेऽर्थे
कः स्यात्।
नखकः,
केशनखकः
दन्तौष्ठकः ॥१८०॥

उदरे त्विकण् आद्यूने। ७। १। १८१।

अस्माद्
ङ्यन्तात्
सक्ते आद्यूनेऽर्थे
इकण् स्यात्।

औदरिकः,
उदरकोऽस्य ॥१८१॥

अंशं हारिणि । ७ । १ । १८२ ।

अंशात्
अमन्तात्
हारिण्यर्थे
कः स्यात् ।
अंशको दायादः ॥१८२॥

तन्त्राद् अ-चिरोद्धृते । ७ । १ । १८३ ।

तन्त्रात्
पञ्चम्यन्ताद्
अ-चिरोद्धृतेऽर्थे
कः स्यात् ।
तन्त्रकः पटः ॥१८३॥

ब्राह्मणात् नाम्नि । ७ । १ । १८४ ।

अस्मात्
ङस्यन्तात्
अचिरोद्धृतेऽर्थे

कः स्यात्,
नाम्नि ।
ब्राह्मणको नाम देशः ॥१८४॥

उष्णात् । ७ । १ । १८५ ।

उष्णात्
ङ्स्यन्तात्
अचिरोद्धृतेऽर्थे
कः स्यात्,
नाम्नि ।
उष्णिका यवागूः ॥१८५॥

शीताच्च कारिणि । ७ । १ । १८६ ।

शीतोष्णाभ्यां
अर्थात्
अमन्ताभ्यां
कारिण्यर्थे
कः स्यात्,
नाम्नि ।
शीतकोऽलसः,
उष्णको दक्षः ॥१८६॥

अधेरारूढे । ७ । १ । १८७ ।

अधेः

आरूढार्थात्

स्वार्थे

कः स्यात् ।

अधिको द्रोणः खार्याः,

अधिका खारी द्रोणेन ॥१८७॥

अनोः कमितरि । ७ । १ । १८८ ।

अनोः

कः स्यात्,

तदन्तश्चेत्

कमितरि ।

अनुकः ॥१८८॥

अभेरीश्च वा । ७ । १ । १८९ ।

अभेः

कः स्यात्

ईश्चाऽस्य वा,

तदन्तश्चेत्

कमितरि ।

अभिकः-

अभीकः ॥१८९॥

सोऽस्य मुख्यः । ७ । १ । १९० ।

स इति

स्यन्ताद्

अस्येति षष्ठ्यर्थे

कः स्यात्,

स्यन्तं चेत् मुख्यार्थम् ।

देवदत्तकः सङ्घः ॥१९०॥

शृङ्खलकः करभे । ७ । १ । १९१ ।

कान्तो निपात्यः ।

शृङ्खलकः-करभः=

उष्ट्रशिशुः ॥१९१॥

उदुत्सोरुन्मनसि । ७ । १ । १९२ ।

आभ्यां

अस्येति

उन्मनस्यर्थे
कः स्यात् ।
उत्कः,
उत्सुकः ॥१९२॥

काल-हेतु-फलाद् रोगे । ७ । १ । १९३ ।

कालविशेषार्थेभ्यो,
हेत्वर्थेभ्यः,
फलार्थेभ्यश्च
स्यन्तेभ्यः
अस्येति
रोगेऽर्थे
कः स्यात् ।
द्वितीयको ज्वरः,
पर्वतको रोगः,
शीतको ज्वरः ॥१९३॥

प्रायोऽन्नमस्मिन् नाम्नि । ७ । १ । १९४ ।

स्यन्तात्
अस्मिन्निति

ङ्यर्थे

संज्ञाविषये

कः स्यात्,

स्यन्तं चेत्

अन्नं प्रायेण ।

गुडापूपिका पौर्णमासी ॥१९४॥

कुल्माषादण् । ७ । १ । १९५ ।

अस्मात्

स्यन्तात्

प्रायोऽन्नम्

अस्मिन्नित्यर्थे

अण् स्यात्,

नाम्नि ।

कौल्माषी, पौर्णमासी ॥१९५॥

वटकादिन् । ७ । १ । १९६ ।

अस्मात्

स्यन्तात्

प्रायोऽन्नम्

अस्मिन् इत्यर्थे

इन् स्यात् ।

वटकिनी पौर्णमासी ॥१९६॥

साक्षाद् द्रष्टा ।७।१।१९७।

साक्षातो

द्रष्टा इत्यस्मिन्नर्थे

इन्

नाम्नि स्यात् ।

साक्षी ॥१९७॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां
सिद्धहेमचन्द्राभिधान-
स्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ
सप्तमस्यास्याध्यायस्य
प्रथमः पादः
समाप्तः

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ द्वितीयः पादः ॥

तदस्याऽस्त्यस्मिन्निति मतुः । ७ । २ । १ ।

तदिति स्यन्ताद्,
अस्येति षष्ठ्यर्थे
अस्मिन्निति ङ्यर्थ
वा मतुः स्यात्,
चेत् स्यन्तम्
अस्तीति ।

गोमान्,
वृक्षवान् गिरिः ।
अस्तीति किम् ?
गावोऽस्याऽऽसन् ।
इतेः प्रायो
भूमादौ मत्वादयः ॥१॥

आ यात् । ७ । २ । २ ।

"रूपात् प्रशस्ताऽऽहतात्" (७-२-५४) इति
आ-यविधेः
वक्ष्यमाणप्रकृतिभ्यो

मतुः स्यात् ,
तदस्यास्ति-
तदस्मिन्नस्ति
इति विषये ।
कुमारीमान् ,
व्रीहिमान् ॥२॥

नावादेरिकः । ७ । २ । ३ ।

एभ्यो
मत्वर्थे
इकः स्यात् ।
नाविकः, नौमान् ।
एवं
कुमारिकः, कुमारीमान् ॥३॥

शिखाऽऽदिभ्य इन् । ७ । २ । ४ ।

एभ्यो
मत्वर्थे
इन् स्यात् ।
शिखी, शिखावान् ।
माली, मालावान् ॥४॥

व्रीह्यादिभ्यस्तौ । ७ । २ । ५ ।

एभ्यो मत्वर्थे इकेनौ स्याताम् । व्रीहिकः, व्रीही, व्रीहिमान्, मायिकः, मायी, मायावान् ॥५॥

अतोऽनेकस्वरात् । ७ । २ । ६ ।

अदन्तात् अनेकस्वरात् मत्वर्थे इकेनौ स्याताम् । दण्डिकः, दण्डी, दण्डवान्, छत्रिकः छत्री, छत्रवान् । अनेकस्वरादिति किम्? खवान् ॥६॥

अशिरसोऽशीर्षश्च । ७ । २ । ७ ।

अस्मात् मत्वर्थे

इकेनौ स्याताम् ,
मतुश्च
तद्योगे चास्याशीर्षः ।
अशीर्षिकः, अशीर्षी, अशीर्षवान् ॥७॥

अर्थाऽर्थाऽन्ताद् भावात् । ७ । २ । ८ ।

अर्थात्
अर्थान्ताच्च
भावार्थादेव
मत्वर्थे
इकेनौ एव स्याताम् ।
अर्थिकः, अर्थी,
प्रत्यर्थिकः, प्रत्यर्थी ।
मतुर्न स्यात् ।
भावादिति किम् ?
धनार्थात् मतुरेव,
अर्थवान् ॥८॥

व्रीह्यर्थ-तुन्दाऽऽदेरिलश्च । ७ । २ । ९ ।

आभ्यां
मत्वर्थे

इल इकेनौ च स्युः ।

शालिलः, शालिकः,

शाली, शालिमान्

तुन्दिलः, तुन्दिकः,

तुन्दी, तुन्दवान्

उदरिलः, उदरिकः,

उदरी, उदरवान् ॥९॥

स्वाङ्गाद् विवृद्धात् ते । ७ । २ । १० ।

अस्मात्

मत्वर्थे

इलेकेनाः स्युः ।

कर्णिलः, कर्णिकः,

कर्णी, कर्णवान् ॥१०॥

वृन्दादारकः । ७ । २ । ११ ।

मत्वर्थे स्यात् ।

वृन्दारकः, वृन्दवान् ॥११॥

शृङ्गात् । ७ । २ । १२ ।

मत्वर्थे

आरकः स्यात् ।

शृङ्गारकः, शृङ्गवान् ॥१२॥

फल-बर्हात् चेनः । ७ । २ । १३ ।

आभ्यां

शृङ्गाच्च

मत्वर्थे

इनः स्यात् ।

फलिनः, फलवान्,

बर्हिणः, शृङ्गिणः ॥१३॥

मलाद् ईमसश्च । ७ । २ । १४ ।

मलात्

मत्वर्थे

ईमस इनश्च स्यात् ।

मलीमसः, मलिनः, मलवान् ॥१४॥

मरुत्-पर्वणस्तः । ७ । २ । १५ ।

आभ्यां

मत्वर्थे

तः स्यात् ।

मरुत्तः, मरुत्वान् ,
पर्वतः, पर्ववान् ॥१५॥

वलि-वटि-तुण्डेर्भः । ७ । २ । १६ ।

एभ्यो
मत्वर्थे
भः स्यात् ।
वलिभः, वटिभः, तुण्डभः वलिवान् ॥

ऊर्णाऽहं-शुभमो युस् । ७ । २ । १७ ।

एभ्यो
मत्वऽर्थे
युः स्यात् ।
ऊर्णायुः, अहंयुः, शुभंयुः ॥१७॥

कं-शंभ्यां युस्-ति-यस्-तु-त-व-भम्
। ७ । २ । १८ ।

आभ्यां
मत्वर्थे
एते स्युः ।
कंयुः, शंयुः,

कंतिः शंतिः,

कंयः, शंयः,

कंतुः, शंतुः,

कंतः, शंतः,

कंवः, शंवः,

कंभः, शंभः ॥१८॥

बल-वात-दन्त-ललाटादूलः । ७ । २ । १९ ।

एभ्यो

मत्वर्थे

ऊलः स्यात् ।

बलूलः, वातूलः, दन्तूलः

ललाटूलः, बलवान् ॥१९॥

प्राण्यङ्गादातो लः । ७ । २ । २० ।

प्राण्यङ्गार्थाद् आदन्तात्

मत्वर्थे

लः स्यात् ।

चूडालः, चूडावान् ।

प्राण्यङ्गादिति किम् ?

जङ्घावान् प्रासादः ॥२०॥

सिध्माऽऽदि-क्षुद्रजन्तु-रुग्भ्यः ।७।२।२१।

सिध्मादेः,
क्षुद्रजन्त्वर्थाद्
रुगर्थाच्च
मत्वर्थे
लः स्यात् ।
सिध्मलः,
सिध्मवान्,
वर्ध्मलः, यूकालः, मूर्च्छालः ॥२१॥

प्रज्ञा-पर्णोदक-फेनात् लेलौ ।७।२।२२।

एभ्यो
मत्वर्थे
लेलौ स्याताम् ।
प्रज्ञालः, प्रज्ञिलः,
पर्णलः, पर्णिलः,
उदकलः, उदकिलः,
फेनलः, फेनिलः फेनवान् ॥२२॥

काला-जटा-घाटात् क्षेपे ।७।२।२३।

एभ्यो मत्वर्थे लेलौ स्यातां, क्षेपे गम्ये।
कालालः, कालिलः, जटालः, जटिलः, घाटालः, घाटिलः। क्षेपे इति किम्? कालवान् ॥२३॥

वाच आलाऽऽटौ । ७ । २ । २४ ।

मत्वर्थे स्याताम्, क्षेपे गम्ये।
वाचालः, वाचाटः ॥२४॥

ग्मिन् । ७ । २ । २५ ।

वाचो मत्वर्थे ग्मिन् स्यात्।
वाग्मी, वाग्मवान् ॥२५॥

मध्वादिभ्यो रः । ७ । २ । २६ ।

मत्वर्थे

र: स्यात् ।

मधुरो रसः,

खरो गर्दभः ॥२६॥

कृष्णादिभ्यो वलच् । ७ । २ । २७ ।

मत्वर्थे स्यात् ।

कृषीवलः कुटुम्बी,

आसुतीवलः कल्यपालः,

आसुतिमान् ॥२७

लोम-पिच्छाऽऽदेः शेलम् । ७ । २ । २८ ।

लोमादेः

पिच्छादेश्च

मत्वर्थे

यथासङ्ख्यं

श इलश्च स्यात् ।

लोमशः, लोमवान्

गिरिशः,

पिच्छिलः, पिच्छवान्,
उरसिलः ॥२८॥

नोऽङ्गाऽऽदेः ।७।२।२९।

एभ्यो मत्वर्थे नः स्यात् । अङ्गना—चार्वङ्गी स्त्री, पामनः, पामवान् ॥२९॥

शाकी-पलालीदर्द्वा ह्रस्वश्च ।७।२।३०।

एभ्यो मत्वर्थे न स्यात् तद्योगे च एषां ह्रस्वः । महच्छाकं पलालं च शाकी, पलाली, दर्द्रुर्व्याधिः, शाकिनः शाकीमान्, पलालिनः, दर्द्रुणः ॥३०॥

विष्वचो विषुश्च । ७ । २ । ३१ ।

अस्मात् मत्वर्थे नः स्यात्, विषुश्चास्य । विषुणः रविर्वायुर्वा, विष्वग्वान् ॥३१॥

लक्ष्म्या अनः । ७ । २ । ३२ ।

मत्वर्थे स्यात् । लक्ष्मणः, लक्ष्मीवान् ॥३२॥

प्रज्ञा-श्रद्धाऽर्चा-वृत्तेर्णः । ७ । २ । ३३ ।

एभ्यो मत्वर्थे णः स्यात् । प्राज्ञः, प्रज्ञावान्, श्राद्धः, श्रद्धावान्, आर्चः, अर्चावान्, वार्त्तः, वृत्तिमान् ॥३३॥

ज्योत्स्नाऽऽदिभ्योऽण् । ७ । २ । ३४ ।

मत्वर्थे

अण् स्यात् ।

ज्यौत्स्नी रात्रिः,

तामिस्री ॥३४॥

सिकता-शर्करात् । ७ । २ । ३५ ।

आभ्यां

मत्वर्थे

अण् स्यात् ।

सैकतः, सिकतावान्,

शार्करः ॥३५॥

इलश्च देशे । ७ । २ । ३६ ।

सिकता-शर्कराभ्यां

देशे मत्वर्थे

इलाणौ स्याताम् ।

सिकतिलः, सैकतः, सिकतावान्,

शर्करिलः, शार्करो देशः, शर्करावान् ॥३६॥

द्यु-द्रोर्मः । ७ । २ । ३७ ।

आभ्यां
मत्वर्थे
मः स्यात् ।
द्युमः, द्रुमः ॥३७॥

काण्डाऽऽण्ड-भाण्डाद् ईरः । ७। २। ३८ ।

एभ्यो
मत्वर्थे
ईरः स्यात् ।
काण्डीरः, काण्डवान् ,
आण्डीरः, भाण्डीरः ॥३८॥

कच्छ्वा डुरः । ७ । २ । ३९ ।

मत्वर्थे स्यात् ।
कच्छुरः, कच्छूमान् ॥३९॥

दन्तादुन्नतात् । ७ । २ । ४० ।

उन्नत्युपाधेर्दन्तात्
मत्वर्थे
डुरः स्यात् ।

दन्तुरः ।
उन्नतादिति किम् ?
दन्तवान् ॥४०॥

मेधा-रथात् नवेरः । ७ । २ । ४१ ।

आभ्यां
मत्वर्थे
इरो वा स्यात् ।
मेधिरः, मेधावान्, मेधावी ।
रथिरः, रथिकः, रथी ॥४१॥

कृपा-हृदयादालुः । ७ । २ । ४२ ।

आभ्यां
मत्वर्थे
वालुः स्यात् ।
कृपालुः, कृपावान् ।
हृदयालुः, हृदयी ॥४२॥

केशाद्वः । ७ । २ । ४३ ।

मत्वर्थे
वो वा स्यात् ।
केशवः, केशवान् , केशी ॥४३॥

मण्यादिभ्यः । ७ । २ । ४४ ।

एभ्यो मत्वर्थे वः स्यात् । मणिवः, मणिमान्, हिरण्यवः, हिरण्यवान् ॥४४॥

हीनात् स्वाङ्गादः । ७ । २ । ४५ ।

हीनत्वोपाधेः स्वाङ्गार्थात् मत्वर्थे अः स्यात् । कर्णः । हीनादिति किम् ? कर्णवान् ॥४५॥

अभ्राऽऽदिभ्यः । ७ । २ । ४६ ।

एभ्यो मत्वर्थे अः स्यात् । अभ्रं नभः, अर्शसो मैत्रः ॥४६॥

अस्-तपस्-माया-मेधा-स्रजो विन् । ७ । २ । ४७ ।

असन्तात्
तपसादेश्च
मत्वर्थे
विन् स्यात् ।
यशस्वी, यशस्वान्,
तपस्वी,
मायावी, मायावान्,
मेधावी,
स्रग्वी ॥४७॥

आमयाद् दीर्घश्च । ७ । २ । ४८ ।

अस्मात्
मत्वर्थे
विन् स्यात्,
दीर्घश्चास्य ।
आमयावी,
आमयवान् ॥४८॥

स्वात् मिन् ईशे । ७ । २ । ४९ ।

स्वात्
मत्वर्थे
ईशे
मिन् स्यात,
दीर्घश्चास्य,
स्वामी ।
स्ववान् अन्यः ॥४९॥

गोः । ७ । २ । ५० ।

गोः
मत्वर्थे
मिन् स्यात् ।
गोमी, गोमान् ॥५०॥

ऊर्जो विन्-वलावस् चान्तः । ७ । २ । ५१ ।

ऊर्जो
मत्वर्थे
विन्-वलौ स्याताम्,
तद्योगे वा ऊर्जः असन्तः ।
ऊर्जस्वी ऊर्जस्वलः, ऊर्ग्वान् ॥५१॥

तमिस्राऽर्णव-ज्योत्स्नाः । ७ । २ । ५२ ।

एते
मत्वर्थे
निपात्याः ।
तमिस्रा रात्रिः,
तमिस्राणि गुहामुखानि,
तमस्वान्,
अर्णवः समुद्रः,
ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा ॥५२॥

गुणाऽऽदिभ्यो यः । ७ । २ । ५३ ।

एभ्यो
मत्वर्थे
यः स्यात् ।
गुण्यो ना,
हिम्यो गिरिः,
हिमवान् ॥५३॥

रूपात् प्रशस्ताऽऽहतात् । ७ । २ । ५४ ।

प्रशस्तोपाधेः
आहतोपाधेश्च
रूपात्
मत्वर्थे
यः स्यात् ।
रूप्यो गौः,
रूप्यं कार्षापणम् , रूपवान् अन्यः ॥५४॥

पूर्णमासोऽण् । ७ । २ । ५५ ।

मत्वर्थे स्यात् ।
पौर्णमासी ॥५५॥

गोपूर्वादत इकण् । ७ । २ । ५६ ।

गोपूर्वात्
अदन्तात्
मत्वर्थे
इकण् स्यात् ।
गौशतिकः ।
अत इति किम् ?
गोविंशतिमान् ॥५६॥

निष्काऽऽदेः शतसहस्रात् । ७ । २ । ५७ ।

निष्काद्यवयवात् परं यत्
शतं सहस्रं च
तदन्तात्
मत्वर्थे
इकण् स्यात् ।
नैष्कशतिकः,
नैष्कसहस्रिकः ।
आदेरिति किम् ?
स्वर्णनिष्कशतमस्यास्ति ॥५७॥

एकाऽऽदेः कर्मधारयात् ७ । २ । ५८ ।

अस्मात्
अदन्तात्
मत्वर्थे
इकण् स्यात् ।
ऐकगविकः ॥५८॥

सर्वाऽऽदेरिन् । ७ । २ । ५९ ।

सर्वाऽऽदेः

अदन्तात्
कर्मधारयाद्
इन् स्यात् ।
सर्वधनी ॥५९॥

प्राणिस्थाद्-स्वाङ्गाद् द्वन्द्व-रुग्-निन्द्यात् ।७।२।६०।

प्राणिस्थः
अस्वाङ्गार्थः
अदन्तो यो द्वन्द्वो,
यश्च रुग्वाची,
निन्द्यार्थश्च
तस्मात्
मत्वर्थे
इन् स्यात् ।
कटकवलयिनी, कुष्ठी,
ककुदावर्ती,
प्राणिस्थादिति किम् ?
पुष्पफलवान् वृक्षः ।
अ-स्वाङ्गादिति किम् ? स्तनकेशवती ॥६०॥

वाताऽतीसार-पिशाचात् कश्चान्तः । ७ । २ । ६१ ।

एभ्यो मत्वर्थे इन् स्यात्, कश्चान्तः । वातकी, अतिसारकी, पिशाचकी ॥६१॥

पूरणाद् वयसि । ७ । २ । ६२ ।

पूरणप्रत्ययान्ताद् वयसि गम्ये मत्वर्थे इन्एव स्यात् । पञ्चमी बालः ॥६२॥

सुखाऽऽदेः । ७ । २ । ६३ ।

एभ्यो मत्वर्थे इन् एव स्यात् । सुखी, दुःखी ॥६३॥

मालायाः क्षेपे । ७ । २ । ६४ ।

मत्वर्थे

इन्नेव स्यात् ।

माली ।

क्षेप इति किम् ? मालावान् ॥६४॥

धर्म्म-शील-वर्णान्तात् । ७ । २ । ६५ ।

धर्माद्यन्तात्

मत्वर्थे

इन्नेव स्यात् ।

मुनिधर्मी, यतिशीली,

ब्राह्मणवर्णी ॥६५॥

बाहूर्वादेर्बलात् । ७ । २ । ६६ ।

बाहु-ऊरुपूर्वाद्

बलात्

मत्वर्थे

इन्नेव स्यात् ।

बाहुबली,

ऊरुबली ॥६६॥

मन्-माऽब्जाऽऽदेर्नाम्नि । ७ । २ । ६७ ।

मन्नन्तात्
मान्तेभ्यः
अब्जादेश्च
मत्वर्थे
इन्नेव स्यात्,
नाम्नि ।
दामिनी, सोमिनी,
अब्जिनी, कमलिनी ॥६७॥

हस्त-दन्त-करात् जातौ । ७ । २ । ६८ ।

एभ्यो
मत्वर्थे
इन्नेव स्यात्,
एतदन्तस्य
जातौ अर्थे ।
हस्ती, दन्ती, करी ॥६८॥

वर्णात् ब्रह्मचारिणि । ७ । २ । ६९ ।

वर्णात्

मत्वर्थे

इन्नेव स्यात्

चेद् ब्रह्मचार्यर्थः ।

वर्णी ब्रह्मचारीत्यर्थः ।

वर्णवानन्यः ॥६९॥

पुष्करादेर्देशे । ७ । २ । ७० ।

एभ्यो

मत्वर्थे

इन्नेव स्यात्,

देशेऽर्थे ।

पुष्करिणि, पद्मिनी ।

देश इति किम् ?

पुष्करवान् हस्ती ॥७०॥

सूक्त-साम्नोरीयः । ७ । २ । ७१ ।

सूक्ते

साम्नि च अर्थे

मत्वर्थे

ईयः स्यात् ।

अच्छावाकीयं सूक्तम्,
यज्ञायज्ञीयं साम ॥७१॥

लुप् वाऽध्यायाऽनुवाके । ७ । २ । ७२ ।

अनयोः
मत्वर्थे
ईयस्य
लुप् वा स्यात्,
लुब्विधेः एव इयः ।
गर्दभाण्डः-गर्दभाण्डीयः
अध्यायोऽनुवाको वा ॥७२॥

विमुक्ताऽऽदेरण् । ७ । २ । ७३ ।

एभ्यो
मत्वर्थे
अध्याया-नुवाकयोः
अण् स्यात् ।
वैमुक्तः, दैवासुरः
अध्यायोऽनुवाको वा ॥७३॥

घोषदादेरकः । ७ । २ । ७४ ।

एभ्यो
मत्वर्थे
अध्यायानुवाके
अकः स्यात् ।
घोषदकः,
गोषदको
अध्यायादिः ॥७४ ॥

प्रकारे जातीयर् । ७ । २ । ७५ ।

स्यन्तात्
षष्ठ्यर्थे
अयं स्यात् ,
चेत्
स्यन्तं प्रकारार्थम् ।
सामान्यस्य विशेषो
अविशेषान्तरानुयायी प्रकारः ।
पटुजातीयः ॥७५ ॥

कोऽण्वादेः । ७ । २ । ७६ ।

एभ्यः
तदस्य प्रकार इतिविषये

कः स्यात् ।

अणुकः, स्थूलकः पटः ॥७६॥

जीर्ण-गोमूत्राऽवदात-सुरा-यव-कृष्णात्
शाल्याच्छादन-सुराऽहि-व्रीहि-तिले
।७।२।७७।

एभ्यः

यथासङ्ख्यम्

तदस्य प्रकार इतिविषये

कः स्यात् ।

जीर्णकः शालिः,

गोमूत्रकमाच्छादनम्

अवदातिका सुरा

सुरकोऽहिः,

यवको व्रीहिः,

कृष्णकास्तिलाः ॥७७॥

भूतपूर्वे प्चरट् ।७।२।७८।

भूतपूर्वार्थात्

स्वार्थे

ष्चरट् स्यात् ।

आढ्यचरी ॥७८॥

गोष्ठाद् ईनञ् । ७ । २ । ७९ ।

भूतपूर्वे स्यात् ।

गौष्ठीनो देशः ।.७९॥

षष्ठ्या रूप्य-ष्चरट् । ७ । २ । ८० ।

भूतपूर्वेऽर्थे

एतौ स्याताम् ।

मैत्ररूप्यो गौः, मैत्रचरः ॥८०॥

व्याश्रये तसुः । ७ । २ । ८१ ।

षष्ठ्यन्तात्

नानापक्षाश्रये गम्ये

तसुः स्यात् ।

देवा अर्जुनतोऽभवन्,

रविः कर्णतोऽभवत् ॥८१॥

रोगात् प्रतीकारे । ७ । २ । ८२ ।

षष्ठ्यन्ताद्

रोगार्थात्

अपनयने

तसुः स्यात् ।

प्रवाहिकातः कुरु ॥८२॥

पर्यभेः सर्वोभये । ७ । २ । ८३ ।

आभ्यां

यथासङ्ख्यं

सर्वोभयार्थाभ्यां

तसुः स्यात् ।

परितः, अभितः ।

सर्वोभय इति किम् ?

वृक्षं परि-अभि वा ॥८३॥

आद्यादिभ्यः । ७ । २ । ८४ ।

एभ्यः

सम्भवत्स्याद्यन्तेभ्यः

तसुः स्यात् ।

आदितः, मध्यतः ॥८४॥

क्षेपाऽतिग्रहाऽव्यथेष्वकर्त्तुस्तृतीयायाः—

। ७ । २ । ८५ ।

टान्तात्
अकर्त्रर्थात्
क्षेपादिविषये
तसुः स्यात् ।
वृत्ततः
क्षिप्तोऽतिग्राह्यो न व्यथते वा ।
अ-कर्त्तुरिति किम् ?
मैत्रेण क्षिप्तः ॥८५॥

पाप-हीयमानेन । ७ । २ । ८६ ।

आभ्यां योगे
टान्तात्
अकर्त्तुः
तसुः स्यात् ।
वृत्ततः पापो हीयते वा ॥८६॥

प्रतिना पञ्चम्याः । ७ । २ । ८७ ।

प्रतिना योगे
जातपञ्चम्यन्तात्
तसुर्वा स्यात् ।
अभिमन्युः
अर्जुनाद् अर्जुनतो वा प्रति ॥८७॥

अ-हीय-रुहोऽपादाने । ७ । २ । ८८ ।

अपादान-पञ्चम्यन्तात्
तसुर्वा स्यात्,
न चेत् तत्
हीयरुहोः ।
ग्रामात्-ग्रामतो वा एति ।
अ-हीयरुह इति किम्?
सार्थाद् हीनो गिरेरवरोहति ॥८८॥

किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः पित् तस् । ७ । २ । ८९ ।

किमः
अद्व्यादिवर्ज-सर्वादिभ्यः
अवैपुल्यार्थ-बहोश्च
ङस्यन्तात्
तस् पित् स्यात् ।
कुतः, सर्वतः
यतः, बहुतः ।
द्व्यादिवर्जनं किम्?
द्वाभ्याम्, त्वत् ।

अ-वैपुल्येति किम् ?

बहोः सूपात् ॥८९॥

इतोऽतः कुतः । ७ । २ । ९० ।

एते

तसन्ताः

निपात्याः ॥९०॥

भवत्वायुष्मद्-दीर्घाऽऽयुष्-देवानांप्रियैकार्थात् । ७ । २ । ९१ ।

भवत्वाद्यैः

तुल्याधिकरणात्

किमद्व्यादि-सर्वाद्य-वैपुल्यबहोः

सर्वस्याद्यन्तात्

पित् तस्

वा स्यात् ।

स भवान् ततो भवान् ।

ते भवन्तः, ततो भवन्तः ।

स आयुष्मान् तत आयुष्मान् ।

स दीर्घायुः, ततो दीर्घायुः ।

तं देवानांप्रियम्

ततो देवानांप्रियम् ॥९१॥

त्रप् च । ७ । २ । ९२ ।

भवत्वाद्यैः

एकार्थात्

किमद्व्यादिसर्वाद्य-वैपुल्यबह्वोः

सर्वस्याद्यन्तात्

त्रप् च

वा स्यात् ।

स भवान्, तत्र भवान्, ततो भवान् ।

तस्मिन् भवति, तत्र भवति, ततो भवति

आयुष्मदादिनाऽप्येवम् ॥९२॥

क्व-कुत्राऽत्रेह । ७ । २ । ९३ ।

एते त्रबन्ताः

निपात्याः ॥९३॥

सप्तम्याः । ७ । २ । ९४ ।

सप्तम्यन्तात्

किम-द्व्यादि-सर्वाद्य-वैपुल्यबह्वोः

त्रप् स्यात् ।

कुत्र, सर्वत्र, तत्र, बहुत्र ॥९४॥

किम्-यत्-तत्-सर्वैकाऽन्यात् काले दा ।७।२।९५।

एभ्यो ङ्यन्तेभ्यः कालेऽर्थे दा स्यात् ।

कदा, यदा, तदा, सर्वदा, एकदा, अन्यदा ॥९५॥

सदाऽधुनेदानीं-तदानीमेतर्हि ।७।२।९६।

एते कालेऽर्थे निपात्याः ॥९६॥

सद्योऽद्य-परेद्यव्यह्नि ।७।२।९७।

एते अह्नि काले निपात्याः ॥९७॥

पूर्वाऽपराऽधरोत्तराऽन्याऽन्यतरेतराद् एद्युस् । ७ । २ । ९८ ।

एभ्यो
ङ्यन्तेभ्यो
अह्नि कालेऽर्थे
एद्युस् स्यात् ।
पूर्वेद्युः,
अपरेद्युः,
अधरेद्युः, उत्तरेद्युः,
अन्येद्युः, अन्यतरेद्युः
इतरेद्युः ॥९८॥

उभयाद् द्युस् च । ७ । २ । ९९ ।

अतः
अह्नयर्थे
द्युस्-एद्युसौ स्याताम् ।
उभयद्युः, उभयेद्युः ॥९९॥

ऐषमः-परुत्-परारि वर्षे । ७ । २ । १०० ।

एते

वत्सरेऽर्थे

निपात्याः ।

ऐषमः, परुत्, परारि ॥१००॥

अनद्यतने र्हिः । ७ । २ । १०१ ।

ङ्यन्तात्

अनद्यतनकालार्थाद्

यथासम्भवं

किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः

र्हिः स्यात् ।

कर्हि, यर्हि, अमुर्हि, बहुर्हि ॥

प्रकारे था । ७ । २ । १०२ ।

प्रकारार्थात्

सम्भवत्स्याद्यन्तात्

किमद्व्यादि-सर्वाद्य-वैपुल्यबहोः

था स्यात् ।

सर्वथा, अन्यथा ॥१०२॥

कथमित्थम् । ७ । २ । १०३ ।

एतौ
प्रकारे
निपात्यौ ॥१०३॥

सङ्ख्याया धा । ७ । २ । १०४ ।

सङ्ख्याऽर्थात्
प्रकारवृत्तेः
धा वा स्यात् ।
एकधा । कतिधा ॥१०४॥

विचाले च । ७ । २ । १०५ ।

एकस्य
अनेकीभावः
अनेकस्य चैकीभावो
विचालः ।
तस्मिन् गम्ये
सङ्ख्यार्थाद्
धा वा स्यात् ।
एको राशिः
द्वौ द्विधा धा

क्रियते,
अनेकम् एकम् एकधा वा
करोति ॥१०५॥

वैकाद् ध्यमञ् । ७ । २ । १०६ ।

एकेतिसङ्ख्यार्थात्
प्रकारवृत्तेः
विचाले च गम्ये
ध्यमञ् वा स्यात् ।
ऐकध्यम् एकधा भुङ्क्ते,
अनेकमेकं करोति
ऐकध्यं एकधा वा करोति ॥

द्वि-त्रेर्धमञेधौ वा । ७ । २ । १०७ ।

आभ्यां
प्रकारार्थाभ्यां
विचाले च गम्ये
एतौ वा स्याताम्
द्वैधम्, त्रैधम् ।
द्वेधा, त्रेधा, ।

द्विधा, त्रिधा
भुङ्क्ते ।
एकराशिं द्वौ करोति
द्वैधम्, त्रैधम्
द्वेधा, त्रेधा
द्विधा, त्रिधा करोति ॥१०७॥

तद्वति धण् । ७ । २ । १०८ ।

द्वित्रिभ्यां
प्रकारवति
विचालवति चार्थे
धण् स्यात् । द्वैधानि, त्रैधानि ॥

वारे कृत्वस् । ७ । २ । १०९ ।

वारवृत्तेः
सङ्ख्यार्थाद्
वारवति धात्वर्थे
कृत्वस् स्यात् ।
पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते ॥१०९॥

द्वि-त्रि-चतुरः सुच् । ७ । २ । ११० ।

एभ्यो

वारार्थेभ्यः

तद्वति

सुच् स्यात् ।

द्विः, त्रिः, चतुः भुङ्क्ते ॥११०॥

एकात् सकृच्चास्य । ७ । २ । १११ ।

अस्माद्

वारार्थात्

तद्वति सुच् स्यात्,

सकृच्चाऽस्य ।

सकृद् भुङ्क्ते ॥१११॥

बहोर्धाऽऽसन्ने । ७ । २ । ११२ ।

बहोः

सङ्ख्यार्थात्

अदूरवारार्थात्

तद्वति

धा स्यात् ।

बहुधा भुङ्क्ते ॥११२॥

दिक्शब्दाद् दिग्-देश-कालेषु प्रथमा-
पञ्चमी-सप्तम्याः । ७ । २ । ११३ ।

दिशि दृष्टाद्
दिगाद्यर्थात्
सि-ङसि-ङ्यन्तात्
स्वार्थे
धा स्यात् ।

प्राची दिग् रम्या
प्राग् रम्यम्
प्राग् देशः कालो वा रम्यः
प्राग् रम्यम्,
प्राच्या दिशो देशकालाभ्यां वा
आगतः
प्रागागतः,
प्राच्यां दिशि
देशकालयोर्वा वासः
प्राग्वासः ॥११३॥

ऊर्ध्वाद् रि-रिष्टातौ उपश्चास्य ।७।२।११४।

ऊर्ध्वदूर्ध्व

दिग्देश-कालार्थात्
सि-ङसि-ङ्यन्तात् एतौ स्याताम्,
उपश्चोर्ध्वस्य ।
उपरि, उपरिष्टात्
रम्यं आगतो वासो वा ॥११४॥

पूर्वाऽवराऽधरेभ्योऽसस्तातौ, पुर-अव्-अध-श्चैषाम् । ७ । २ । ११५ ।

एभ्यो
दिग्देशकालार्थेभ्यः
सि-ङसि-ङ्यन्तेभ्यः
असू अस्तात् च
स्यात्
एषां च यथासङ्ख्यं
पुर, अव्, अध् च ।
पुरः, अवः अधः,
पुरस्तात्, अवस्तात्, अधस्तात्
रम्यमागतो वासो वा ॥११५॥

परावऽरात् स्तात् । ७ । २ । ११६ ।

आभ्यां
दिगाद्यर्थाभ्यां
प्रथमाद्यन्ताभ्यां
स्वार्थे
स्तात् स्यात् ।
परस्तात्, अवरस्तात्
रम्यं आगतो वासो वा ॥

दक्षिणोत्तरात् चातस् । ७ । २ । ११७ ।

आभ्यां
परावराभ्यां च
दिगाद्यर्थाभ्यां
प्रथमाद्यन्ताभ्यां
स्वार्थे
अतस् स्यात् ।
दक्षिणतः, उत्तरतः,
परतः, अवरतो
रम्यम् आगतो वासो वा ॥

अधराऽपरात् चाऽऽत् । ७ । २ । ११८ ।

आभ्यां
दक्षिणोत्तराभ्यां च
दिगाद्यर्थाभ्यां
प्रथमाद्यन्ताभ्यां
आत् स्यात् ।
अधरात्, पश्चात्
दक्षिणात्, उत्तरात्
रम्यम् आगतो वासो वा ॥

वा दक्षिणात् प्रथमा-सप्तम्या आः ।७।२।११९।

अस्माद्
दिग्-देशार्थाद्
सि-ङ्यन्ताद्
आ वा स्यात् ।
दक्षिणा, दक्षिणतः,
दक्षिणात्
रम्यम् वासो वा ॥११९॥

आही दूरे ।७।२।१२०।

दूर-दिग्देशार्थवा

सि-ङ्यन्ताद्
दक्षिणात्
आ-आहिश्च स्यात् ।
ग्रामाद् दक्षिणा, दक्षिणाहि
रम्यम् वासो वा ॥१२०॥

वोत्तरात् । ७ । २ । १२१ ।

दिगाद्यर्थात्
अस्मात् सि-ङ्यन्तात्
आ-आहिश्च
वा स्यात् ।
उत्तरा, उत्तराहि,
उत्तरतः, उत्तराद्
रम्यम् वासो वा ॥१२१॥

अदूरे एनः । ७ । २ । १२२ ।

दिग्शब्दात्
अदूर-दिगाद्यर्थात्
सि-ङ्यन्तात्
एनः स्यात् ।

पूर्वेण

अस्य रम्यम् वसति वा ॥१२२॥

लुबञ्चेः । ७ । २ । १२३ ।

अञ्चत्यन्ताद्

दिक्शब्दाद्

दिगादिवृत्तेः

सि-ङसि-ङ्यन्ताद्

विहितो यो धा,

एनो वा,

तस्य लुप् स्यात् ।

प्राग् रम्यम् आगतो वासो वा ॥१२३॥

पश्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चाऽऽति ।

। ७ । २ । १२४ ।

अपरस्य केवलस्य,

दिगर्थपूर्वपदस्य च

आति परे

पश्चः स्यात्

पश्चात्, दक्षिणपश्चात्

रम्यम्

आगतो वासो वा ॥१२४॥

वोत्तरपदेऽर्धे । ७ । २ । १२५ ।

अपरस्य केवलस्य,

दिक्पूर्वस्य च

अर्द्धे उत्तरपदे

पश्चो वा स्यात् ।

पश्चार्धम् अपरार्धम् ।

दक्षिणपश्चार्द्धः, दक्षिणापरार्द्धः ॥ १२५॥

कृ-भ्वस्तिभ्यां कर्म-कर्तृभ्यां-प्रागतत्त्वे च्विः । ७ । २ । १२६ ।

कर्मार्थात् कृगा योगे,

कर्त्रर्थाच्च भ्वस्तियोगे

प्राग् अभूततद्भावे गम्ये

च्विः स्यात् ।

शुक्लीकरोति पटं,

शुक्लीभवति,

शुक्लीस्यात् पटः ।

प्रागिति किम् ?

अ-शुक्लं शुक्लं करोत्येकदा ॥१२६॥

अरु-र्मन-श्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लुक् च्वौ ।७।२।१२७।

एषां

च्वौ

अन्तस्य

लुक् स्यात् ।

अरूस्यात्, महाऽरूस्यात्

चक्षूस्यात्, चेतीस्यात्

रहीस्यात्, रजीस्यात् ॥

इसुसोर्बहुलम् ।७।२।१२८।

इस्-उसन्तस्य

च्वौ

बहुलं

लुक् स्यात् ।

सर्प्पीकरोति नवनीतम्,

धनूस्याद् वंशः ।

न च भवति

सर्पिर्भवति, धनुर्भवति ॥१२८॥

व्यञ्जनस्यान्त ईः ।७।२।१२९।

व्यञ्जनान्तस्य

च्वौ

बहुलं ईः

अरन्तः स्यात् ।

दृषदीभवति शिला ।

न च भवति

दृषद्भवति शिला ॥१२९॥

व्याप्तौ स्सात् ।७।२।१३०।

कृभ्वस्तिभ्यां

कर्मकर्तृभ्यां

प्रागतत्तत्त्वे इति विषये

सादिः सात् स्यात्

व्याप्तौ

प्रागतत्तत्त्वस्य

सर्वात्मना
द्रव्येण सम्बन्धे गम्ये ।

अग्निसात् काष्ठं करोति
अग्निसाद्भवति
अग्निसात् स्यात् ॥१३०॥

जातेः सम्पदा च । ७ । २ । १३१ ।

कृभ्वस्तिभिः
सम्पदा च योगे
कृग्-कर्म्मणः
भ्वस्तिसम्पत्कर्तु श्च
प्रागतत्तत्त्वेन
सामान्यस्य व्याप्तौ
स्सात् स्यात् ।

अस्यां सेनायां सर्वं शस्त्रं
अग्निसात् करोति दैवम्
एवं अग्निसाद् भवति
अग्निसात् स्यात्
अग्निसात् सम्पद्यते ॥१३१॥

तत्राऽधीने । ७ । २ । १३२ ।

तत्रेति ङ्यन्ताद्
आयत्तेऽर्थे
कृभ्वस्तिसम्पद्योगे
स्सात् स्यात् ।
राजसात्करोति,
राजसाद्भवति,
राजसात् स्यात्
राजसात् सम्पद्यते ॥

देये त्रा च । ७ । २ । १३३ ।

ङ्यन्ताद्
देये आयत्तेऽर्थे
कृभ्वस्तिसम्पद्योगे
त्रा स्यात् ।
देवत्रा करोति द्रव्यम्,
देवत्रा भवेत्-स्यात्-सम्पद्यते वा ।
देय इति किम् ?
राजसात् स्यात् राष्ट्रम् ॥१३३॥

सप्तमी-द्वितीयाद् देवाऽऽदिभ्यः

।७।२।१३४।

एभ्यो

ङ्यमन्तेभ्यः

स्वार्थे

त्रा स्यात् ।

देवत्रा वसेत्, भवेत्, स्यात्, करोति वा,

एवं मनुष्यत्रा ॥१३४॥

तीय-शम्ब-बीजात् कृगा कृषौ डाच्

।७।२।१३५।

तीयान्तात्

शम्ब-बीजाभ्यां च

कृग्योगे

कृषि-विषये

डाच् स्यात् ।

द्वितीया करोति,

शम्बा करोति

बीजा करोति क्षेत्रम् ।

कृषौ इति किम् ?

द्वितीयं पटं करोति ॥१३५॥

सङ्ख्याऽऽदेर्गुणात् । ७ । २ । १३६ ।

सङ्ख्यायाः

आद्यावयवात्

परो

यो गुणः

तदन्तात्

कृग्योगे

कृषि-विषये

डाच् स्यात् ।

द्विगुणा करोति क्षेत्रम् ॥१३६॥

समयाद् यापनायाम् । ७ । २ । १३७ ।

अस्मात्

कालक्षेपे गम्ये

कृग्योगे

डाच् स्यात् ।

समया करोति

कालं क्षिपतीत्यर्थः ॥१३७॥

सपत्र-निष्पत्राद् अतिव्यथने ।७।२।१३८।

आभ्यां
कृग्योगे
अतिपीडने गम्ये
डाच् स्यात् ।
सपत्रा करोति मृगम्
निष्पत्रा करोति ।
अतिव्यथन इति किम् ?
सपत्रं करोति तरुं सेकः ॥१३८॥

निष्कुलात् निष्कोषणे ।७।२।१३९।

अस्मात्
कृग्योगे
निष्कोषणेऽर्थे
डाच् स्यात् ।
निष्कुला करोति दाडिमम् ।
निष्कोषण इति किम् ?
निष्कुलं करोति शत्रुम् ॥१३९॥

प्रिय-सुखादानुकूल्ये । ७ । २ । १४० ।

आभ्यां
कृग्योगे ।
आनुकूल्ये गम्ये
डाच् स्यात् ।
प्रिया करोति
सुखा करोति गुरुम् ।
आनुकूल्य इति किम् ?
प्रियं करोति साम,
सुखं करोति पौषधव्रतम् ॥१४०॥

दुःखात् प्रातिकूल्ये । ७ । २ । १४१ ।

दुःखात्
प्रातिकूल्ये गम्ये
कृग्योगे
डाच् स्यात् ।
दुःखा करोति शत्रुम् ।
प्रातिकूल्य इति किम् ?
दुःखं करोति रोगः ॥१४१॥

शूलात् पाके । ७ । २ । १४२ ।

शूलात्
पाके गम्ये
कृग्योगे
डाच् स्यात् ।
शूला करोति मांसम् ॥१४२॥

सत्यादशपथे । ७ । २ । १४३ ।

अ-शपथार्थात्
सत्यात्
कृग्योगे
डाच् स्यात् ।
सत्या करोति वणिग् भाण्डम् ।
अ-शपथ इति किम् ?
सत्यं करोति
शपथमित्यर्थः ॥१४३॥

मद्र-भद्राद् वपने । ७ । २ । १४४ ।

आभ्यां
मुण्डने गम्ये

कृग्योगे
डाच् स्यात् ।
मद्रा करोति भद्रा करोति नापितः ।
वपन इति किम् ?
मद्रं करोति, भद्रं करोति साधुः ॥१४४॥

अव्यक्ताऽनुकरणाद् अनेकस्वरात् कृभ्वस्तिना अनितौ द्विश्च ।७। २। १४५।

यस्मिन् ध्वनौ वर्णाः
विशेषरूपेण नाऽभिव्यज्यन्ते
सोऽव्यक्तः ।
तदनुकरणार्थात्
अनेकस्वराद्
अनितिपरात्
कृभ्वस्तियोगे
डाच् वा स्यात्
द्विश्चास्य प्रकृतिः ।
पटपटा करोति भवेत् स्याद्वा ।
अनेकस्वरादिति किम् ?

खाट्ट करोति ।

अनितौ इति किम् ?

पटिति करोति ॥१४५॥

इतावतो लुक् । ७ । २ । १४६ ।

अव्यक्तानुकरणस्य

अनेकस्वरस्य

यो अत् इति,

तस्य इति शब्दे लुक् स्यात् ।

पटिति ॥१४६॥

न द्वित्वे । ७ । २ । १४७ ।

अ-व्यक्तानुकरणस्य

अनेकस्वरस्य

द्वित्वे सति

इतौ परे

अतो लुक् न स्यात् ।

पटत्पटदिति ॥१४७॥

तो वा । ७ । २ । १४८ ।

द्वित्वे

अव्यक्तानुकरणस्य
अनेकस्वरस्य
अतः
तो
लुग् वा स्यात् ।
पटत्पटेति करोति, पटत्पटदिति वा ॥

डाच्यादौ । ७ । २ । १४९ ।

अव्यक्तानुकरणस्य
अनेकस्वरस्य
अच्छब्दान्तस्य
द्वित्वे सति
आद्यतस्तो
डाचि
लुक् स्यात् ।
पटपटा करोति ।
आदौ इति किम् ?
पतपता करोति ॥१४९॥

बह्वल्पार्थात् कारकादिष्टाऽनिष्टे प्शस्

। ७ । २ । १५० ।

बह्वल्पार्थाभ्यां
कारकवाचिभ्यां
यथासङ्ख्यं
इष्टेऽनिष्टे च विषये
शस् प्रिद्वा स्यात् ।
इष्टं-प्राशित्रादि ।
अनिष्टं-श्राद्धादि ।
ग्रामे बहवो बहुशो वा ददाति
एवं भूरिशः ।
अल्पमल्पशो वा धनं दत्ते श्राद्धे
एवं स्तोकशः ।
इष्टानिष्ट इति किम् ?
बहु दत्ते श्राद्धे,
अल्पं प्राशित्रे ॥१५०॥

[स]ंख्यै-कार्थाद् वीप्सायां शस् ।७।२।१५१।

सङ्ख्यैकार्थाभ्यां
कारकार्थाभ्यां
वीप्सायां द्योत्यमानायां
शस् वा स्यात् ।

एकैकं एकशो वा दत्ते
माषं माषं माषशो वा देहि ।
संख्यैकार्थादिति किम् ?
माषौ माषौ दत्ते ।
वीप्सायामिति किम् ? द्वौ दत्ते ॥१५१॥

सङ्ख्याऽऽदेः पादाऽऽदिभ्यो दानदण्डे चाकल् लुक् च । ७ । २ । १५२ ।

सङ्ख्यार्थात्
अवयवात् परे
ये पादादयः,
तदन्ताद्
दाने दण्डे वीप्सायां च विषये
अकल् स्यात्
तद्योगे च प्रकृतेःअन्तस्य लुक् ।
द्विपदिकां दत्ते दण्डिनो भुङ्क्ते वा ।
एवं द्विशतिकाम् ॥१५२॥

तीयात् टीकण् न विद्या चेत् ।७।२।१५३।

तीयान्तात्

अविद्यार्थात्
स्वार्थे
टीकण् वा स्यात् ।
द्वितीयम्, द्वैतीयीकम् ।
विद्या तु द्वितीया ॥१५३॥

निष्फले तिलात् पिञ्ज-पेजौ ।७।२।१५४।

निष्फलार्थात्
तिलात्
एतौ स्याताम् ।
तिलपिञ्जः, तिलपेजः ॥१५४॥

प्रायोऽतोर्द्वयसट्-मात्रट् ।७।२।१५५।

अत्वन्तात्
स्वार्थे
एतौ स्याताम्
यथालक्ष्यम् ।
यावद्द्वयसम्, यावन्मात्रम् ॥१५५॥

वर्णाऽव्ययात् स्वरूपे कारः ।७।२।१५६।

एभ्यः

स्वरूपार्थेभ्यः

कारो वा स्यात्।

अकारः, ॐकारः।

स्वरूप इति किम्?

अः-विष्णुः ॥१५६॥

रादृ एफः । ७ । २ । १५७ ।

वा स्यात्।

रेफः।

प्रायोऽधिकाराद् रकारः ॥१५७॥

नाम-रूप-भागाद् धेयः । ७ । २ । १५८ ।

एभ्यः

स्वार्थे

धेयो वा स्यात्।

नामधेयम्, रूपधेयम्, भागधेयम् ॥

मर्ताऽऽदिभ्यो यः । ७ । २ । १५९ ।

एभ्यो

यः स्यात्।

मर्त्त्यः, सूर्यः ॥१५९॥

नवाद् ईन-तन-त्नं च नू चास्य।७।२।१६०।

नवात्
स्वार्थे
एते
यश्च वा स्युः,
तद्योगे च
नवस्य नूः।
नवीनम्, नूतनम्,
नूत्नम्, नव्यम् ॥१६०॥

प्रात् पुराणे नश्च। ७। २। १६१।

पुराणार्थात् प्रात्
न-ईन-त्नाश्च स्युः।
प्रणम्, प्रीणम्
प्रतनम्, प्रत्नं
पुराणम् ॥१६१॥

देवात् तल्। ७। २। १६२।

स्वार्थे
वा स्यात्।
देवता ॥१६२॥

होत्राया ईयः । ७ । २ । १६३ ।

स्वार्थे

वा स्यात् ।

होत्रीयम् ॥१६३॥

भेषजादिभ्यः ट्यण् । ७ । २ । १६४ ।

स्वार्थे

वा स्यात् ।

भैषज्यम् , आनन्त्यम् ॥१६४॥

प्रज्ञाऽऽदिभ्योऽण् । ७ । २ । १६५ ।

स्वार्थे

अण् वा स्यात् ।

प्राज्ञः, वाणिजः ॥१६५॥

श्रोत्रौषधि-कृष्णात् शरीर-भेषज-मृगे

। ७ । २ । १६६ ।

एभ्यो

यथासङ्ख्यं

शरीराद्यर्थेभ्यः

स्वार्थे अण् वा स्यात् ।

श्रौत्रं वपुः,

औषधं भैषजम्

कार्ष्णो मृगः ॥१६६॥

कर्म्मणः सन्दिष्टे । ७ । २ । १६७ ।

सन्दिष्टार्थात् कर्म्मणः

स्वार्थे

अण् वा स्यात् ।

अन्येन अन्यः

अन्यस्मै यदाह

त्वयेदं कार्यमिति

तत् सन्दिष्टम् । कार्मणम् ॥१६७॥

वाच इकण् । ७ । २ । १६८ ।

सन्दिष्टार्थात्

स्यात् ।

वाचिकं वक्ति ॥१६८॥

विनयाऽऽदिभ्यः । ७ । २ । १६९ ।

स्वार्थे

इकण् वा स्यात् ।

वैनयिकम्, सामयिकम् ॥१६९॥

उपायाद् ह्रस्वश्च । ७ । २ । १७० ।

स्वार्थे

इकण् वा स्यात् ।

तद्योगे च ह्रस्वः ।

औपयिकम् ॥१७०॥

मृदस्तिकः । ७ । २ । १७१ ॥

स्वार्थे

वा स्यात् ।

मृत्तिका, मृत् ॥१७१॥

स-स्नौ प्रशस्ते । ७ । २ । १७२ ॥

प्रशस्तार्थात् मृदः

स-स्नौ वा स्याताम् ।

मृत्सा, मृत्स्ना ॥१७२॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥७॥२॥

॥ तृतीयः पादः ॥

प्रकृते मयट् । ७ । ३ । १ ।

प्राचुर्येण प्राधान्येन वा कृतं
प्रकृतम् ।
तदर्थात्
स्वार्थे
मयट् स्यात् ।
अन्नमयम् , पूजामयम् ॥१॥

अस्मिन् । ७ । ३ । २ ।

प्रकृतार्थात्
अस्मिन्निति च विषये
मयट् स्यात् ।
अपूपमयं पर्व ॥२॥

तयोः समूहवच्च बहुषु । ७ । ३ । ३ ।

प्रकृतेऽस्मिन्निति च विषययोः
बह्वर्थात्

समूह इव प्रत्ययः स्यात्,
मयट् च ।
आपूपिकम्, अपूपमयम् आपूपास्तत्पर्व वा ॥३॥

निन्द्ये पाशप् । ७ । ३ । ४ ।

निन्द्यार्थात्
स्वार्थे
पाशप् स्यात् ।
छान्दसपाशः ॥४॥

प्रकृष्टे तमप् । ७ । ३ । ५ ।

प्रकृष्टार्थात्
तमप् स्यात् ।
शुक्लतमः, कारकतमः ॥५॥

द्वयोर्विभज्ये च तरप् । ७ । ३ । ६ ।

द्वयोर्मध्ये प्रकृष्टे विभज्ये च
वर्त्तमानात्
तरप् स्यात् ।
पटुतरा स्त्री
साङ्काश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका आढ्यतराः ॥६॥

क्वचित् स्वार्थे ।७।३।७।

यथालक्ष्यं
स्वार्थे
तरप् स्यात् ।
अभिन्नतरकम्, उच्चैस्तराम् ॥७॥

किम्-त्याद्येऽव्ययादसत्त्वे तयोरन्तस्याम् ।७।३।८।

किमः
त्याद्यन्ताद्
एकारान्तात्
अव्ययाच्च परयोः
तमप्-तरपोः
अन्तस्य आम् स्यात्,
न चेत् तौ
सत्त्वे=द्रव्ये वर्त्तेते ।

किन्तराम्, किन्तमाम्,
पचतितराम्, पचतितमाम्,
पूर्वाह्णेतराम्, पूर्वाह्णेतमां भुङ्क्ते,

अतितराम् , अतितमाम् ,
अ-सत्त्व इति किम् ?
किन्तरं दारु ॥८॥

गुणाङ्गाद् वेष्ठेयसू । ७ । ३ । ९ ।

गुणप्रवृत्तिहेतुकात्
तमप्-तरपोर्विषये
यथासङ्ख्यमेतौ
वा स्याताम् ।
पटिष्ठः, पटुतमः ।
गरीयान्, गुरुतरः ॥९॥

त्यादेश्च प्रशस्ते रूपप् । ७ । ३ । १० ।

त्याद्यन्तात्
नाम्नश्च
प्रशस्तार्थाद्
रूपप् स्यात् ।
पचतिरूपम् ,
दस्युरूपम् ॥१०॥

अ-तमबादेरीषद्-समाप्ते कल्पप्-देश्यप्-देशीयर् । ७ । ३ । ११ ।

किञ्चिद्-समाप्तार्थात्
त्याद्यन्तात्
तमबाद्यन्तवर्जात्
एते स्युः ।

पचतिकल्पम् ,
पचतिदेश्यम् ,
पचतिदेशीयम् ,
पटुकल्पा
पटुदेश्या, पटुदेशीया ॥११॥

ाम्नः प्राग् बहुर्वा । ७ । ३ । १२ ।

ेषद्-परिसमाप्तार्थात्
नाम्नः
प्राग्
बहुर्वा स्यात् ।
बहुपटुः पटुकल्पः ॥१२॥

न तमबादिः कपोऽच्छिन्नाऽऽदिभ्यः ।७।३।१३।

छिन्नादिवर्ज्जाद्
यः कप्
तदन्तात्
तमबादिः
न स्यात् ।
अयम् एषां अनयोर्वा प्रकृष्टः
=पटुकः ।
अच्छिन्नादिभ्य इति किम् ?
छिन्नकतमः ॥१३॥

अनत्यन्ते ।७।३।१४।

अनत्यन्तार्थात्
कबन्तात्
तमबादिः
न स्यात् ।
इदं एषां अनयोर्वा प्रकृष्टम्=छिन्नकम्,
भिन्नकम् ॥ १४ ॥

यावाऽऽदिभ्यः कः । ७ । ३ । १५ ।

स्वार्थे
कः स्यात् ।
यावकः, मणिकः ॥१५॥

कुमारीक्रीडनेयसोः । ७ । ३ । १६ ।

कुमारीणां यत् क्रीडनं
तदर्थाद्
ईयस्वन्ताच्च
स्वार्थे
कः स्यात् ।
कन्दुकः,
श्रेयस्कः ॥१६॥

लोहितात् मणौ । ७ । ३ । १७ ।

अस्मात्
मण्यर्थात्
स्वार्थे
को वा स्यात् ।
लोहितको मणिः-लोहितो मणिः ॥

रक्ताऽनित्यवर्णयोः । ७ । ३ । १८ ।

लाक्षादिरक्तार्थाद्

अनित्यवर्णार्थाच्च

लोहितात्

को वा स्यात् ।

लोहितकः पटः,

लोहितकम् अक्षि कोपेन ॥१८॥

कालात् । ७ । ३ । १९ ।

कज्जलादिरक्ते

अनित्यवर्णे च

वर्त्तमानात्

कालात्

को वा स्यात् ।

काल एव कालकः पटः,

कालकं मुखं शोकेन ॥१९॥

शीतोष्णाद् ऋतौ । ७ । ३ । २० ।

आभ्याम्

ऋत्वर्थाभ्यां

को वा स्यात् ।

शीतकः, उष्णकः ऋतुः ॥२०॥

लून-वियातात् पशौ । ७ । ३ । २१ ।

आभ्यां

पश्वर्थाभ्यां

को वा स्यात् ।

लूनकः-वियातकः पशुः ॥२१॥

स्नाताद् वेदसमाप्तौ । ७ । ३ । २२ ।

अस्यां

गम्यायां

स्नातात्

कः स्यात् ।

वेदं समाप्य स्नातः

=स्नातकः ॥२२॥

तनु-पुत्राऽणु-बृहती-शून्यात् सूत्र-कृत्रिम-निपुणाऽऽच्छादन-रिक्ते । ७ । ३ । २३ ।

तन्वादिभ्यो

यथासंख्यं

सूत्राद्यर्थेभ्यः
कः स्यात् ।
तनुकं सूत्रम्
पुत्रकः कृत्रिमः
अणुको निपुणः,
बृहतिका आच्छादनम्
शून्यको रिक्तः ॥२३॥

भागेऽष्टमात् ञः । ७ । ३ । २४ ।

भागार्थात्
अस्मात्
ञो वा स्यात् ।
आष्टमो भागः ॥२४॥

षष्ठात् । ७ । ३ । २५ ।

अस्माद्
भागार्थात्
ञो वा स्याद् ।
षाष्ठो भागः ॥२५॥

माने कश्च । ७ । ३ । २६ ।

मीयते येन
तद्रूपभागार्थात् षष्ठात्
को ञश्च वा स्यात् ।
षष्ठकः-षाष्ठः
=भागो मानं चेत् ॥२६॥

एकादाकिन् चा-ऽसहाये । ७ । ३ । २७ ।

अ-सहायार्थात्
एकाद्
आकिन् कश्च स्यात् ।
एकाकी, एककः ॥२७॥

प्राक् नित्यात् कप् । ७ । ३ । २८ ।

नित्यसङ्कीर्तनात् प्राग्
ये अर्थाः
तेषु द्योत्येषु
कप् अधिकृतो ज्ञेयः ।
कुत्सितः
अल्पः
अज्ञातो वाऽश्वः
=अश्वकः ॥२८॥

त्यादि-सर्वाऽऽदेः स्वरेष्वन्त्यात् पूर्वोऽक् ।७।३।२९।

त्याद्यन्तस्य,
सर्वादेश्च
स्वराणां मध्ये योऽन्त्यस्वरः
तस्मात्
पूर्वः
अक् स्यात्,
प्राग् नित्यात्।
कुत्सितं अल्पं अज्ञातं वा
=पचति
पचतकि,
सर्वके विश्वके ॥२९॥

युष्मदस्मदोऽसोभादिस्यादेः।७।३।३०।

अनयोः
स ओ-भादिवर्ज-स्याद्यन्तयोः
स्वरेषु
अन्त्यात् पूर्वः
अक् स्यात्

त्वयका, मयका ।

अ-सो-मादिस्यादेरिति किम् ?

युष्मकासु, युवकयोः युवकाभ्याम् ॥३०॥

अव्ययस्य को द् च । ७ । ३ । ३१ ।

प्राक् नित्यात्

येऽर्थाः

तेषु द्योत्येषु

अव्ययस्य

स्वरात् पूर्वः

अक् स्यात्,

तद्योगे चाऽस्य

को द् ।

कुत्सिताद्युच्चैः=

उच्चकैः,

एवं धिक् धकिद् ॥३१॥

तूष्णीकाम् । ७ । ३ । ३२ ।

तूष्णीमो मः प्राक्

का इत्यन्तो निपात्यः,

प्राक् नित्यात् ।
कुत्सितादि तूष्णीं-तूष्णीकामास्ते ॥

कुत्सिताऽल्पाऽज्ञाते । ७ । ३ । ३३ ।

कुत्सिताद्युपाधिकार्थात्
यथायोगं
कबादयः स्युः ।
अश्वकः, पचतकि, उच्चकैः ॥ ३३ ॥

अनुकम्पा-तद्युक्तनीत्योः ।७।३।३४।

अनुकम्पायां
तद्युक्तायां च नीतौ गम्यायां
यथायोगं
कबादयः स्युः ।
पुत्रकः स्वपिषकि,
पुत्रकः एहकि,
उत्सङ्गके उपविश,
कर्दमकेनाऽसि दिग्धकः ॥ ३४ ॥

अ-जातेर्नृनाम्नो बहुस्वरात् इयेकेलं वा । ७ । ३ । ३५ ।

मनुष्यनाम्नो बहुस्वरात्
अनुकम्पायां
एते वा स्युः,
न चेत् नृनाम जात्यर्थं
देवियः, देविकः,
देविलः, देवदत्तकः ।
अ-जातेरिति किम् ? महिषकः ॥ ३५ ॥

वोपादेरडाऽकौ च । ७ । ३ । ३६ ।

उपपूर्वात्
अजात्यर्थाद्
बहुस्वरात्
नृ-नाम्नोः
अनुकम्पायां अडाकौ,
इय-इक-इलाश्च वा स्युः ।
उपडः, उपकः, उपियः,
उपिकः, उपिलः, उपेन्द्रदत्तकः ॥ ३६ ॥

ऋवर्णोवर्णात् स्वरादेरादेर्लुक् प्रकृत्या च । ७ । ३ । ३७ ।

ऋवर्णान्तो-वर्णान्ताभ्यां परस्य
अनुकम्पोत्पन्नस्य
स्वरादेः प्रत्ययस्य
आदेः
लुक् स्यात्
लुकि तु सति
प्रकृतेः प्रकृतिः ।
मातृयः, मातृकः, मातृलः,
वायुयः, वायुकः, वायुलः ।
स्वरादेरिति किम् ?
मद्रबाहुकः ॥ ३७॥

लुक्युत्तरपदस्य कपन् । ७ । ३ । ३८ ।

नृ-नाम्नो
यदुत्तरपदं
तस्य
"ते लुग् वा" इति लुकि सति
ततः कपन् स्यात्,
अनुकम्पायां गम्यायाम् ।

देवदत्ता ।
लुकि
देवी ।
अनुकम्पिताऽसौ देवका ।
उत्तरपदस्येति किम्?
दत्तिका ॥ ३८ ॥

लुक् चाऽजिनान्तात् । ७ । ३ । ३९ ।

अजिनान्तात् नृ-नाम्नो
अनुकम्पायां
कप्न् स्यात्,
तद्योगे च लुक्
उत्तरपदस्य ।
व्याघ्रकः ॥ ३९ ॥

षड्वर्जैकस्वरपूर्वपदस्य स्वरे । ७ । ३ । ४० ।

षड्वर्जम् एकस्वरं पूर्वपदं यस्य,
तस्य
उत्तरपदस्य
अनुकम्पाऽर्थे

स्वरादौ प्रत्यये

लुक् स्यात् ।

अनुकम्पितो वागाशीः=वाचियः ।

षड्वर्जेस्यादीति किम् ?

उपेन्द्रेण दत्तः-उपेन्द्रदत्तः,

सोऽनुकम्पितः-उपडः,

षडङ्गुलिस्तु षडियः ।

स्वर इति किम् ?

वागाशीर्दत्तकः ॥ ४० ॥

द्वितीयात् स्वरादूर्ध्वम् । ७ । ३ । ४१ ।

अनुकम्पाऽर्थे

स्वरादौ प्रत्यये

प्रकृतेर्द्वितीयात् स्वरात्

ऊर्ध्वं लुक् स्यात् ।

देवियः ॥ ४१ ॥

सन्ध्यक्षरात् तेन । ७ । ३ । ४२ ।

अनुकम्पाऽर्थे

स्वरादौ प्रत्यये

प्रकृतेर्द्वितीयात्
सन्ध्यक्षरस्वराद्ऊर्ध्वं
तेन सन्ध्यक्षरेण सह
लुक् स्यात् ।
कुबियः, कुहिकः ॥ ४२ ॥

शेवलाद्यादेस्तृतीयात् । ७ । ३ । ४३ ।

शेवलादिपूर्वपदस्य नृनाम्नोः
अनुकम्पाऽर्थे
स्वरादौ प्रत्यये
तृतीयात् स्वरात्
ऊर्ध्वं
लुक् स्यात् ।
शेवलियः, सुपरियः ॥४३॥

क्वचित् तुर्यात् । ७ । ३ । ४४ ।

अनुकम्पोत्पन्ने
स्वरादौ प्रत्यये
यथालक्ष्यं
चतुर्थात् स्वरात्

ऊर्ध्वं

लुक् स्यात् ।

बृहस्पतियः ।

क्वचिदिति किम् ?

उपडः ॥ ४४ ॥

पूर्वपदस्य वा । ७ । ३ । ४५ ।

अनुकम्पाऽर्थे

स्वरादौ प्रत्यये

पूर्वपदस्य

लुग् वा स्यात् ।

दत्तियः,

देवियः ॥ ४५ ॥

ह्रस्वे । ७ । ३ । ४६ ।

ह्रस्वार्थात्

यथायोगं

कबादिः स्यात् ।

पटकः

पचतकि ॥ ४६ ॥

कुटी-शुण्डाद् रः । ७ । ३ । ४७ ।

आभ्यां

हृस्वार्थाभ्यां

रः स्यात् ।

कुटीरः, शुण्डारः ॥ ४७ ॥

शम्या रु-रौ । ७ । ३ । ४८ ।

अस्माद्

हृस्वार्थात्

एतौ स्याताम् ।

शमीरुः, शमीरः ॥ ४८ ॥

कुत्वा डुपः । ७ । ३ । ४९ ।

अस्मात्

हृस्वार्थात्

डुपः स्यात् ।

कुतुपः ॥ ४९ ॥

कासू-गोणीभ्यां तरट् । ७ । ३ । ५० ।

आभ्यां
ह्रस्वार्थाभ्यां
तरट् स्यात् ।
कासूतरी, गोणीतरी ॥ ५० ॥

वत्सोक्षाऽश्वर्षभाद् ह्रासे पित् । ७ । ३ । ५१ ।

एभ्यः
स्वप्रवृत्तिहेतोः
ह्रासे गम्ये
तरट् पित् स्यात् ।
वत्सतरः, उक्षतरः,
अश्वतरः, ऋषभतरः ॥ ५१ ॥

वैकाद् द्वयोर्निर्धार्ये डतरः । ७ । ३ । ५२ ।

एकाद् द्वयोः
एकस्मिन्
निर्द्धार्येऽर्थे
डतरो वा स्यात् ।
एकतरः एकको वा भवतोः
कठः
पट्टुर्ग [illegible] त्रो-दण्डी [illegible] । ॥

यत्-तत्-किमन्यात् । ७ । ३ । ५३ ।

एभ्यो द्वयोः

एकस्मिन्निर्द्धार्यऽर्थे वर्त्तमानेभ्यो

डतरः स्यात् ।

यतरो भवतोः कठादिः

ततर आगच्छेत्,

एवं कतरः, अन्यतरः ॥५३॥

बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा । ७ । ३ । ५४ ।

यदादिभ्यो

बहूनां मध्ये

निर्द्धार्यार्थेभ्यः

प्रश्ने

डतमो डतरश्च वा स्यात् ।

यतमो-यतरो वा

भवतां कठः

ततरः ततमो वा

यातु ।

एवं
कतमः कतरः ।
अन्यतमः-अन्यतरः,
पक्षे-यको-यो वा ।
सकः-स वा भवतां कठ इत्यादि ॥

वैकात् । ७ । ३ । ५५ ।

एकाद्
बहूनां मध्ये
निर्द्धार्यार्थात्
डतमो वा स्यात् ।
एकतमः-एककः,
एको वा
भवतां कठः ॥५५॥

क्तात् तमबादेश्चानत्यन्ते । ७ । ३ । ५६ ।

क्तान्तात्
केवलात्
तमबाद्यन्तात्
अनत्यन्तार्थात्

कप् स्यात् ।

अनत्यन्तं भिन्नम्=
भिन्नकम् ,
भिन्नतमकम् ,
भिन्नतरकम् ॥

न सामिवचने । ७ । ३ । ५७ ।

अर्द्धवचने उपपदे
अनत्यन्तार्थात्
क्तान्तात्
केवलात्
तमबाद्यन्तात् च
कप् न स्यात् ।

सामि अनत्यन्तं भिन्नम् ,
अर्द्धम्
अनत्यन्तं भिन्नम् ॥

नित्यं ञ-ञिनोऽण् । ७ । ३ । ५८ ।

ञ-ञिनन्तात्
स्वार्थे

नित्यम् अण् स्यात् ।
व्यावक्रोशी, साङ्कोटिनम् ॥ ५८ ॥

विसारिणो मत्स्ये । ७ । ३ । ५९ ।

अस्मात्
मत्स्यार्थात्
स्वार्थे
अण् स्यात् ।
वैसारिणो मत्स्यः ॥ ५९ ॥

पूगादमुख्यकात् ञ्यो द्रिः । ७ । ३ । ६० ।

नानाजातीयाः
अनियतवृत्तयः
अर्थकामप्रधानाः
सङ्घाः
पूगाः ।
तदर्थात्
स्वार्थे
ञ्यः द्रिः स्यात्

न चेत्
पूगार्थं
मुख्यार्थकान्तम्
लौहध्वज्यः-लोहध्वजाः ।
अ-मुख्यकार्थादिति किम् ?
देवदत्तकः पूगः ॥ ६० ॥

व्रातादस्त्रियाम् । ७ । ३ । ६१ ।

नानाजातीयाः
अनियतवृत्तयः
शरीरायासजीविनः सङ्घाः
व्राताः ।

तदर्थात्
अस्त्रियां
स्वार्थे
ञ्यो द्रिः स्यात् ।
कापोतपाक्यः,
स्त्री तु कपोतपाका ॥ ६१ ॥

शस्त्रजीविसङ्घात् ञ्यड् वा । ७ । ३ । ६२ ।

एतदर्थात्
स्वार्थे
द्रिः ञ्यङ् वा स्यात् ।
शाबर्यः । शबराः, पौलिन्द्यः पुलिन्दाः ।
पक्षे शबरः ।
सङ्घादिति किम् ?
वागुरः ॥ ६२ ॥

वाहीकेष्वब्राह्मण-राजन्येभ्यः । ७ । ३ । ६३।

एषु यः शस्त्रजीविसङ्घो
ब्राह्मणराजन्यवर्जः
तदर्थात्
स्वार्थे
द्रिः ञ्यट् स्यात् ।
कौण्डिविश्यः,
कुण्डीविशाः ।
अ-ब्राह्मणेत्यादीति किम् ?
गौपालिः राजन्यः ॥ ६३ ॥

वृकात् टेण्यण् । ७ । ३ । ६४ ।

वृकात्

शस्त्रजीविसङ्घार्थात्

स्वार्थे

टेण्यण्

द्रिः स्यात् ।

वार्केण्यः ॥६४॥

यौधेयाऽऽदेरञ् । ७ । ३ । ६५ ।

एभ्यः

शस्त्रजीविसंघार्थेभ्यः

अञ् द्रिः स्यात् ।

यौधेयः, धार्तेयः ॥६५॥

पर्श्वादेरण् । ७ । ३ । ६६ ।

एभ्यः शस्त्रजीविसंघार्थेभ्यः

स्वार्थे अञ्

द्रिः स्यात् ।

पार्शवः, राक्षसः ॥६६॥

दामन्यादेरीयः ।७।३। ६७।

एभ्यः
शस्त्रजीविसंघार्थेभ्यः
स्वार्थे
ईयो द्रिः स्यात् ।
दामनीयः औलपीयः ॥६७॥

श्रुमत्-शमीवत्-शिखावत्-शालावदूर्णावत्-विद्-भृदभिजितो गोत्रेऽणो यञ्॥७।३।६८॥

एभ्यो
गोत्राऽणन्तेभ्यः
स्वार्थे
यञ् द्रिः स्यात् ।
श्रौमत्यः,
शामीवत्यः, शैखावत्यः,
शालावत्यः, और्णावत्यः,
वैदभृत्यः, आभिजित्यः ॥६८॥

समासान्तः ।७।३।६९।

अतः परं
विधास्यमानं

समासस्यावयवः स्यात्,
ततस्तस्य
तत्तत्समाससंज्ञा।
सुजम्भे सुजम्भानौ स्त्रियौ,
उपधुरम्,
द्विधुरी, स्रक्त्वचिनी ॥६९॥

न किमः क्षेपे ।७।३।७०।

निन्दार्थात्
किमः परं
यद् ऋगादिः
तदन्तात्
समासात्
समासान्तो न स्यात्
किंधूः, किं सखा।
क्षेप इति किम्?
केषां राजा =
किं-राजः ॥७०॥

नञ्तत्पुरुषात् ।७।३।७१।

अस्मात्
समासान्तो न स्यात्।
अनृक्, अराजा।
तत्पुरुषादिति किम्?
न विद्यते धूः अस्य=अधुरं शकटम्॥

पूजा-स्वतेः प्राक् टात् ।७।३।७२।

पूजार्थ-स्वतिभ्यां परं
यद्
ऋगादि
तदन्तात् टात् प्राग्
यः समासान्तः
स न स्यात्।
सुधूः, अतिधूः इयम्।
पूजेति किम्?
अतिराजः अरिः।
प्राग् टादिति किम्?
स्वङ्गुलं काष्ठम्॥७२॥

बहोर्डे ।७।३।७३।

डस्य प्राप्तिः यतः

ततः

समासान्तो डः

कः च

न स्यात् ।

उपबहवो घटाः ।

ड इति किम् ?

प्रियबहुकः ॥७३॥

इच् युद्धे । ७ । ३ । ७४ ।

युद्धे यः समास उक्तः

तस्मात्

समासान्तः इच् स्यात् ।

केशाकेशि ॥७४॥

द्विदण्ड्यादिः । ७ । ३ । ७५ ।

एते

इजन्ताः

साधवः स्युः ।

द्विदण्डि हन्ति,

उभादन्ति ॥७५॥

ऋक्-पूः-पथ्यपोऽत् । ७ । । ७६ ।

ऋगाद्यन्तात्
समासाद्
अत्
समासान्तः स्यात् ।
अर्द्धर्चः
त्रिपुरम् ,
जलपथः द्वीपम् ॥७६॥

धुरोऽनक्षस्य । ७ । ३ । ७७ ।

धुरन्तात् समासात्
अत् समासान्तः स्यात्
चेद् धूः न अक्षस्य, ।
राजधुरा अनक्षस्येति किम् ?
अक्षधूः ॥७७॥

सङ्ख्या-पाण्डूदक्-कृष्णाद् भूमेः
७ । ३ । ७८ ।

सङ्ख्याऽर्थात्

पाण्ड्वादेश्च परो यो भूमिः
तदन्ताद् अत्
समासान्तः स्यात् ।
द्विभूमम्
पाण्डुभूमम् ,
उदग्भूमम् , कृष्णभूमम् ॥

उपसर्गादध्वनः । ७ । ३ । ७९ ।

उपसर्गाद्
धातुयोग्यात् प्रादेः
परात् अध्वनो
अत् समासान्तः स्यात् ।
प्राध्वो रथः ॥७९॥

समवाऽन्धात् तमसः । ७ । ३ । ८० ।

एभ्यः परो यः
तमस्
तदन्तात्
अत्
समासान्तः स्यात् ।

सन्तमसम्, अवतमसं, अन्धतमसम् ॥

तप्तान्ववाद् रहसः । ७ । ३ । ८१ ।

तप्तादिपूर्वो
यो रहस्
तदन्तात्
अत् समासान्तः स्यात् ।
तप्तरहसम्,
अनुरहसम्,
अवरहसम् ॥८१॥

प्रत्यन्ववात् साम-लोम्नः । ७ । ३ । ८२ ।

एभ्यः परौ
यौ सामलोमानौ,
तदन्तात्
अत् समासान्तः स्यात् ।
प्रतिसामम्,
अनुसामम्,
अवसामम्,
प्रतिलोमम्,

अनुलोमः,

अवलोमः ॥८२॥

ब्रह्म-हस्ति-राजपल्याद् वर्चसः ।७।३।८३।

ब्रह्मादिपूर्वाद् वर्चसन्तात्

अत् समासान्तः स्यात् ।

ब्रह्मवर्चसम् ,

हस्तिवर्चसम् ,

राजवर्चसम् ,

पल्यवर्चसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तम्याः ।७।३।८४।

प्रतिपूर्वात्

सप्तम्यन्तोरसन्तात्

अदन्तः स्यात् ।

प्रत्युरसम् ।

सप्तम्या इति किम् ?

प्रत्युरः ॥८४॥

अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे । ७ । ३ । ८५ ।

अप्राण्यङ्गार्थात्
अक्ष्यन्तात्
अत् अन्तः स्यात् ।
लवणाक्षम् ।
अ-प्राण्यङ्ग इति किम् ?
अजाक्षि ॥८५॥

सम्-कटाभ्याम् । ७ । ३ । ८६ ।

आभ्यां
परात्
अक्ष्यन्तात्
अदन्तः स्यात् ।
समक्षम्, कटाक्षः ॥८६॥

प्रति-परोऽनोरव्ययीभावात् । ७ । ३ । ८७ ।

प्रत्यादिपूर्वात्
अक्ष्यन्तात्
अव्ययीभावात्
अत् स्यात् ।

प्रत्यक्षम् ,

परोक्षम् ,

अन्वक्षम् ॥८७॥

अनः । ७ । ३ । ८८ ।

अन्नन्तात्

अव्ययीभावात्

अः स्यात् ।

उपतक्षम् ॥८८॥

नपुंसकाद्वा । ७ । ३ । ८९ ।

अन्नन्तं यत् क्लीबं

तदन्तात्

अव्ययीभावात्

अत् वा स्यात् ।

उपचर्म्मम् उपचर्म्म ॥८९॥

गिरि-नदी-पौर्णमास्या-ग्रहायण्य-पञ्चम वर्ग्याद् वा । ७ । ३ । ९० ।

एतदन्तात्

पञ्चमवर्गवर्जवर्गान्ताच्च

अव्ययीभावात्

अद् वा स्यात्

अन्तर्गिरम्, अन्तर्गिरि ।

उपनदम् उपनदि ।

उपपौर्णमासम् उपपौर्णमासि ।

उपाग्रहायणम् उपाग्रहायणि ।

उपस्रुचम् उपस्रुक ॥९०॥

संख्याया नदी-गोदावरीभ्याम्

। ७ । ३ । ९१ ।

सङ्ख्यार्थात् परौ

यौ एतौ

तदन्तात् अव्ययीभावात् अत् स्यात्

पञ्चनदम्,

द्विगोदावरम् ॥९१॥

शरदादेः । ७ । ३ । ९२ ।

शरदाद्यन्तात्

अव्ययीभावात् अत् स्यात् ।

उपशरदम्,

प्रतित्यदम् ॥९२॥

जराया जरस् च ।७।३।१३।

जरान्तात्

अव्ययीभावात् अत् स्यात्

तद्योगे च

जराया जरस् ।

उपजरसम् ॥१३॥

सरजसोपशुनाऽनुगवम् ।७।३।१४।

एते

अव्ययीभावाः

अदन्ताः

निपात्याः ।

सरजसं भुङ्क्ते,

उपशुनमास्ते

अनुगवं-यानः ॥१४॥

जात-महद्-वृद्धादुक्ष्णः कर्मधारयात्
। ७ । ३ । ९५ ।

एभ्यः परो य उक्षा
तदन्तात् कर्मधारयाद् अत् स्यात् ।
जातोक्षः, महोक्षः, वृद्धोक्षः,
कर्मधारयादिति किम् ?
जातस्योक्षा जातोक्षा ॥९५॥

स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च । ७ । ३ । ९६ ।

स्त्रियाः परो यः पुमान्
तदन्तात् द्वन्द्वात्
कर्मधारयाच्च
अत् स्यात् ।
स्त्रीपुंसौ, स्त्रीपुंसः शिखण्डी ॥९६॥

ऋक्साम-ऋग्यजुष-धेन्वनडुह-वाङ्मनस-अहोरात्र-रात्रिंदिव-नक्तंदिव-अहर्दिव-ऊर्वष्ठीव-पदष्ठीव-अक्षिभ्रुव-दारगवम् ।७।३।९७।

एते
द्वंद्वाः
अदन्ताः
निपात्याः ।
ऋक्सामे, ऋग्यजुषम्,
धेन्वनडुहौ, वाङ्मनसे,
अहोरात्रः, रात्रिंदिवम्
नक्तंदिवम्, अहर्दिवम्
ऊर्वष्ठीवम्, पदष्ठीवम्
अक्षिभ्रुवम्, दारगवम् ॥९७॥

च-वर्ग-द-ष-हः समाहारे । ७ । ३ । ९८ ।

एतदन्तात् द्वंद्वात्
समाहारार्थात्
अत् स्यात् ।
वाक्त्वचम्
संपद्विपदम्
वाक्त्विषम्
छत्रोपानहम्
समाहार इति किम् ? ॥
प्रावृट्-शरद्भ्याम् ॥९८॥

द्विगोरन्नह्नः अट् । ७ । ३ । ९९ ।

अन्नन्ताद्

अहन्नन्तात् च

समाहारार्थाद् द्विगोः

अट् स्यात्

पञ्चतक्षी, पञ्चतक्षम्

द्व्यहः द्विगोः

इति किम् ?

समह्नः ॥९९॥

द्वित्रेः आयुषः । ७ । ३ । १०० ।

आभ्यां परो

यः आयुष्

तदन्तात्

समाहारार्थाद् द्विगोः

अट् स्यात् ।

द्व्यायुषम्, त्र्यायुषम् ॥१००॥

वाञ्जलेरलुकः ७ । ३ । १०१ ।

द्वि-त्रिभ्यां

परो योऽञ्जलिः
तदन्ताद् द्विगोः
अट् वा स्यात्
न चेद्
द्विगुस्तद्धितलुगन्तः ।
द्व्यञ्जलम् द्व्यञ्जलि,
त्र्यञ्जलमयम् त्र्यञ्जलिमयम्
अलुक् इति किम् ?
द्व्यञ्जलिर्घटः ॥१०१॥

खार्या वा ।७।३।१०२।

खार्यन्ताद्
द्विगोरलुकः
अट् वा स्यात् ।
द्विखारम् द्विखारि
पञ्चखारधनः पञ्चखारीधनः ॥

वाऽर्धाच्च ।७।३।१०३।

अर्धात् परा
या खारी
तदन्तात्
समासादलुकः

अट् वा स्यात्

अर्धखारम् अर्धखारी ॥१०३॥

नावः ।७।३।१०४।

अर्धात् परो

यो नौः

तदन्तात् समासाद्

द्विगोश्चाऽलुकः

अट् स्यात्

अर्धनावम्

अर्धनावी

पञ्चनावम् ।

अलुक इत्येव ?

द्विनौः ॥१०४॥

गोस्तत्पुरुषात् ।७।३।१०५।

गवन्तात्

तत्पुरुषादलुकः

अट् स्यात्

राजगवी

तत्पुरुषादिति किम् ?

चित्रगुः

अलुक इत्येव ?

पञ्चगुः पटः । ॥

राजन्-सखेः । ७ । ३ । १०६ ।

एतदन्तात्

तत्पुरुषात्

अट् स्यात्

पञ्चराजी

राजसखः ॥१०६॥

राष्ट्राख्याद् ब्रह्मणः ।७। ३। १०७।

राष्ट्रार्थात् परो

यो ब्रह्मा

तदन्तात् तत्पुरुषात्

अट् स्यात्

सुराष्ट्र ब्रह्मः ।

राष्ट्राख्यादिति किम् ?

देवब्रह्मा नारदः ॥१०७॥

कु-महद्भ्यां वा । ७ । ३ । १०८ ।

आभ्यां परो

यो ब्रह्मा
तदन्तात् तत्पुरुषाद्
अट् वा स्यात् ।
कुब्रह्मः, कुब्रह्मा ।
महाब्रह्मः, महाब्रह्मा ॥१०८॥

ग्राम-कौटात् तक्ष्णः ।७।३।१०९।

आभ्यां परो
यस्तक्षा
तदन्तात् तत्पुरुषाद्
अट् स्यात्
ग्रामतक्षः
कौटतक्षः ॥१०९॥

गोष्ठाऽतेः शुनः ।७।३।११०।

आभ्यां परो
यः श्वा
तदन्तात् तत्पुरुषाद्
अट् स्यात्
गोष्ठश्वः
अतिश्वो वराहः ॥११०॥

प्राणिन उपमानात् । ७ । ३ । १११ ।

प्राण्यर्थादुपमानात्
परो यः श्वा
तदन्तात् तत्पुरुषाद्
अट् स्यात् ।
व्याघ्रश्वः ।
प्राणिन इति किम् ?
फलकश्वा ॥१११॥

अप्राणिनि । ७ । ३ । ११२ ।

अप्राण्यर्थः
उपमानवाची
यः श्वा
तदन्तात् तत्पुरुषाद्
अट् स्यात् ।
आकर्षश्वः
अप्राणिनीति किम् ?
वानरश्वा ॥११२॥

पूर्वोत्तरमृगाच्च सक्थ्नः । ७ । ३ । ११३ ।

एभ्यः

उपमानार्थाच्च
परो यः सक्थिः
तदन्तात् तत्पुरुषाद्
अट् स्यात् ।
पूर्वसक्थम् उत्तरसक्थम्
मृगसक्थम् फलकसक्थम् ॥

उरसोऽग्रे । ७ । ३ । ११४ ।

अग्रं
मुखं प्रधानं वा
तदर्थो य उरस्
तदन्तात् तत्पुरुषाद्
अट् स्यात् ।
अश्वोरसं सेनायाः
अश्वोरसं कविकम् ॥११४॥

सरोऽनोऽश्माऽयशो जाति-नाम्नोः । ७ । ३ । ११५ ।

सरोदन्तात्
तत्पुरुषात्

अट् स्यात्
यथासम्भवं जातावर्थे
सञ्ज्ञाविषये च ।

जालसरसम्
उपानसम्
स्थूलाश्मः
कालायसम् ।
जाति-नाम्नोरिति किम्?
परमसरः ॥११५॥

अह्नः । ७ । ३ । ११६ ।

अहन्नन्तात्
तत्पुरुषाद्
अट् स्यात्
परमाहः ॥११६॥

सङ्ख्यातादह्नश्च वा । ७ । ३ । ११७ ।

सङ्ख्यातात्
परे योऽह्ना
तदन्तात् तत्पुरुषादट्

अट् स्यात्
अह्नश्च वाऽह्नः ।
सङ्ख्याताह्नः
सङ्ख्यातादः ॥११७॥

सर्वांऽश-सङ्ख्याऽव्ययात् ।७।३।११८।

सर्वाद्
अंशार्थात्
सङ्ख्यार्थाह
अव्ययात् च
परो योऽहा
तदन्तात् तत्पुरुषाद्
अट् स्यात्
अह्नश्चाऽह्नः ।
सर्वाह्नः
पूर्वाह्नः
द्व्यह्नः पटः
अत्यह्नी कथा ॥११८॥

संख्यातैक-पुण्य-वर्षा-दीर्घाच्च रात्रेरत् ।७।३।११९।

एभ्यः,
सर्वांशादेश्च
परो यो रात्रिः
तदन्तात् तत्पुरुषात्
अत् स्यात् ।
सङ्ख्यातरात्रः, एकरात्रः, पुण्यरात्रः,
वर्षारात्रः, दीर्घरात्रः
सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः,
द्विरात्रः, त्रिरात्रः,
अतिरात्रः ॥११९॥

पुरुषायुष-द्विस्ताव-त्रिस्तावम् ।७।३।१२०।

एते तत्पुरुषाः
अदन्ता निपात्याः ।
पुरुषायुषम्
द्विस्तावा
त्रिस्तावा, वेदिः ॥१२०॥

श्वसो वसीयसः । ७ । ३ । १२१ ।

श्वसः परो

यो वसीयान्
तदन्तात् तत्पुरुषाद्
अत् स्यात् ।
श्वोवसीयसम् ॥१२१॥

निसश्च-श्रेयसः । ७ । ३ । १२२ ।

निसः, श्वसश्च
परो यः श्रेयान्
तदन्तात् तत्पुरुषाद्
अत् स्यात् ।
निःश्रेयसम्
श्वःश्रेयसम् ॥१२२॥

नञव्ययात् संख्याया डः । ७ । ३ । १२३ ।

आभ्यां परो
यः सङ्ख्यार्थः
तदन्तात् तत्पुरुषाद्
डः स्यात् ।
अदशाः
निस्त्रिंशः खड्गः ॥१२३॥

संख्या-व्ययादङ्गुलेः । ७ । ३ । १२४ ।

आभ्यां परो
योऽङ्गुलिः
तदन्तात् तत्पुरुषात्
डः स्यात् ।
द्व्यङ्गुलम्
निरङ्गुलम् ॥१२४॥

बहुव्रीहेः काष्ठे टः । ७ । ३ । १२५ ।

काष्ठार्थादङ्गुल्यन्ताद्
बहुव्रीहेः
टः स्यात् ।
द्व्यङ्गुलं काष्ठम् ।
काष्ठ इति किम् ?
पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥१२५॥

सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे । ७ । ३ । १२६ ।

स्वाङ्गार्थौ यौ
सक्थ्यक्षी,
तदन्ताद् बहुव्रीहेः
टः स्यात् ।
दीर्घसक्थी, स्वक्षी,

स्वाङ्ग इति किम् ? दीर्घसक्थि अनः ॥१२६॥

द्वि-त्रेर्मूर्ध्नो वा । ७ । ३ । १२७ ।

आभ्यां परो यो मूर्धा तदन्ताद् बहुव्रीहेः टो वा स्यात् । द्विमूर्धः द्विमूर्धा । त्रिमूर्धः त्रिमूर्धा ॥१२७॥

प्रमाणी-संख्याद् डः । ७ । ३ । १२८ ।

प्रमाण्यन्तात् सङ्ख्यार्थाच्च बहुव्रीहेः डः स्यात् । स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः द्वित्राः ॥१२८॥

सुप्रात-सुश्व-सुदिव-शारिकुक्ष—चतुरस्रैणीपदाऽजपदप्रोष्ठपद-भद्रपदम् । ७ । ३ । १२९ ।

एते बहुव्रीहयो डान्ता निपात्याः। सुप्रातो ना, सुश्वः, सुदिवः, शारिकुक्षः, चतुरस्रः, हणीपदः, अजपदः, प्रोष्ठपदः, भद्रपदः ॥१२९॥

पूरणीभ्यस्तत्प्राधान्येऽप्।७।३।१३०।

पूरणप्रत्ययान्ता या स्त्री तदन्ताद् बहुव्रीहेः अप् स्यात्, पूरण्याः प्राधान्ये समासार्थत्वे सति। कल्याणीपञ्चमा रात्रयः। तत्प्राधान्य इति किम्? कल्याणपञ्चमीकं पक्षः ॥१३०॥

नञ् सु-व्युप-त्रेश्चतुरः । ७ । ३ । १३१ ।

एभ्यः

यः चत्वाः

तदन्ताद् बहुव्रीहेः

अप् स्यात् ।

अचतुरः, सुचतुरः,

विचतुरः, उपचतुरः,

त्रिचतुरः ॥१३१॥

अन्तर्बहिर्भ्यां लोम्नः । ७ । ३ । १३२ ।

आभ्यां परो

यो लोमा

तदन्तात् बहुव्रीहेः

अप् स्यात् ।

अन्तर्लोमः,

बहिर्लोमः-प्रावारः ॥१३२॥

भान्नेतुः । ७ । ३ । १३३ ।

नक्षत्रार्थात् परो

यो नेता

तदन्तात् बहुव्रीहेः

अप् स्यात् ।

मृगनेत्रा निशा ॥१३३॥

नाभेर्नाम्नि । ७ । ३ । १३४ ।

नाभ्यन्ताद् बहुव्रीहेः

नाम्नि अप् स्यात् ।

पद्मनाभः ।

नाम्नीति किम् ?

विकसितवारिजनाभिः ॥१३४॥

नञ्-बहोर्ऋचो माणव–चरणे ।७।३।१३५।

आभ्यां परो

य ऋक्

तदन्ताद् बहुव्रीहेः

अप् स्यात् ।

यथासङ्ख्यं

माणवे चरणे चार्थे ।

अनृचो माणवः

बह्वृचश्चरणः ।

माणवचरण इति किम्?
अनृक्कं साम
बहृवृक्कं सूक्तम् ॥१३५॥

नञ्-सु-दुर्भ्यः सक्ति-सक्थि-हलेर्वा ।७।३।१३६।

नञादेः परो
यः सक्थ्यादिः
तदन्ताद् बहुव्रीहेः
अप् वा स्यात्।
असक्तः, असक्तिः,
सुसक्तः, सुसक्तिः,
दुःसक्तः, दुःसक्तिः,
एवम् असक्थः, असक्थि,
अहलः, अहलिः ॥१३६॥

प्रजाया अस् ।७।३।१३७।

नञादिपूर्वपदात्
प्रजान्तात् बहुव्रीहेः
अस् स्यात्।

अप्रजाः, सुप्रजाः, दुष्प्रजाः ॥१३७॥

मन्दाऽल्पाच्च मेधायाः । ७ । ३ । १३८ ।

आभ्यां नञादिभ्यश्च परो यो मेधा-शब्दः तदन्तात् बहुव्रीहेः 'अस्' स्यात् । मन्दमेधाः, अल्पमेधाः, अमेधाः, सुमेधाः, दुर्मेधाः-ना ॥१३८॥

जातेरीयः सामान्यवति । ७ । ३ । १३९ ।

जात्यन्ताद् बहुव्रीहेः 'ईयः' स्यात् । सामान्याश्रयेऽन्यपदार्थे ब्राह्मणजातीयः । सामान्यवतीति किम् ? बहुजातिर्ग्रामः ॥१३९॥

भृतिप्रत्ययान्मासादिकः । ७ । ३ । १४० ।

भृत्यर्थात् यः प्रत्ययः
तदन्तात्
परो यो मासः
तदन्तात् बहुव्रीहेः
'इकः' स्यात् ।

पञ्चको मासोऽस्य=
पञ्चकमासिकः ।
मासादिति किम् ?
पञ्चक-दिवसकः ॥१४०॥

द्विपदाद्-धर्मादन् । ७ । ३ । १४१ ।

धर्मान्तात्
द्विपदाद् बहुव्रीहेः
'अन्' स्यात् ।
साधुधर्मा ।
द्विपदादिति किम् ?
परमस्वधर्मः ॥१४१ ॥

सुहरित-तृण-सोमाज्जम्भात् ।७।३।१४२।

एभ्यः परो

यो जम्भः
तदन्ताद् बहुव्रीहेः
'अन्' स्यात् ।
सुजम्भा, हरितजम्भा
तृणजम्भा सोमजम्भा=ना ॥

दक्षिणेर्मा व्याधयोगे । ७ । ३ । १४३ ।

अयं बहुव्रीहिः
अन्नन्तो निपात्यः,
व्याधेन योगे सति ।
ईर्म-बहु व्रणं वा,
दक्षिणेर्मा मृगः ।
व्याधयोग इति किम् ?
दक्षिणेर्मः पशुः ॥१४३॥

सु-पूत्युत-सुरभेर्गन्धादिद् गुणे ।७।३।१४४।

एभ्यः परो
गुणार्थो यो गन्धः
तदन्ताद् बहुव्रीहेः
'इत्' स्या त्।

सुगन्धि, पूतिगन्धि,
उद्गन्धि,
सुरभिगन्धि द्रव्यम् ।
गुण इति किम् ?
द्रव्ये, सुगन्ध आपणिकः ॥१४४॥

वाऽऽगन्तौ । ७ । ३ । १४५ ।

स्वादिभ्य परः
आहार्य-गुणार्थो
यो गन्धः
तदन्ताद् बहुव्रीहेः
'इद्' वा स्यात् ।

सुगन्धिः,
सुगन्धो वा कायः,
एवं पूतिगन्धिः, पूतिगन्धः,
उद्गन्धिः, उद्गन्धः,
सुरभिगन्धिः, सुरभिगन्धः ॥ १४५ ॥

वाऽल्पे । ७ । ३ । १४६ ।

अल्पार्थे

यो गन्धः,
तदन्ताद् बहुव्रीहेः
'इद्' वा स्यात्।
सूपगन्धि, सूपगन्धं=भोजनम् ॥

वोपमानात्। ७। ३। १४७।

उपमानात् परो
यो गन्धः
तदन्ताद् बहुव्रीहेः
'इद्' वा स्यात्।
उत्पलगन्धि उत्पलगन्धम्=मुखम् ॥

पात्पादस्याऽहस्त्यादेः। ७। ३। १४८।

हस्त्यादिवर्जाद्
उपमानात् परस्य
बहुव्रीहौ पादस्य
'पात्' स्यात्।
व्याघ्रपात्
अहस्त्यादेरिति किम्?
हस्तिपादः,
अश्वपादः ॥१४८॥

कुम्भपद्यादिः । ७ । ३ । १४९ ।

एते कृतपदन्ता ङ्यन्ता एव बहुव्रीहयो निपात्याः । कुम्भपदी, जालपदी ॥१४९॥

सुसङ्ख्यात् । ७ । ३ । १५० ।

सोः संख्यायाश्च परस्य पादस्य बहुव्रीहौ 'पात्' स्यात् । सुपात् द्विपात् ॥१५०॥

वयसि दन्तस्य दतृः । ७ । ३ । १५१ ।

सुपूर्वस्य सङ्ख्यापूर्वस्य च दन्तस्य बहुव्रीहौ वयसि गम्ये

'दतृः' स्यात् ।
सुदन् कुमारः,
द्विदन् बालः ।
वयसीति किम् ?
सुदन्तः ॥१५१॥

स्त्रियां नाम्नि । ७ । ३ । १५२ ।

बहुव्रीहौ
स्त्रियां
नाम्नि
दन्तस्य
'दतृः' स्यात् ।
अयोदती ।
स्त्रियामिति किम् ?
वज्रदन्तः ॥१५२॥

श्यावा-ऽरोकाद् वा । ७ । ३ । १५३ ।

आभ्यां परस्य
दन्तस्य बहुव्रीहौ
'दतृर्वा' स्यात्,

नाम्नि ।
श्यावदन्,
श्यावदन्तः ।
अरोकदन्,
अरोकदन्तः ॥१५३॥

वाग्रान्त-शुद्ध-शुभ्र-वृष-वराहा-ऽहि-मूषिक शिखरात् । ७ । ३ । १५४ ।

अग्रान्तात्-शुद्धादिभ्यश्च
परस्य दन्तस्य
बहुव्रीहौ
'दतृर्वा' स्यात् ।
कुड्मलाग्रदन्,
कुड्मलाग्रदन्तः,
शुद्धदन्, शुद्धदन्तः,
शुभ्रदन्, शुभ्रदन्तः,
वृषदन्, वृषदन्तः,
वराहदन्, वराहदन्तः,
अहिदन्, अहिदन्तः,

मूषिकदन्, मूषिकदन्तः,
शिखरदन्, शिखरदन्तः ॥

संप्राज्जानोर्ज्ञु-ज्ञौ । ७ । ३ । १५५ ।

आभ्यां परस्य
जानोः
बहुव्रीहौ
ज्ञु-ज्ञौ' वा स्याताम् ।
संज्ञुः, संज्ञः,
प्रज्ञुः, प्रज्ञः ॥१५५॥

वोर्ध्वात् । ७ । ३ । १५६ ।

ऊर्ध्वात्
परस्य जानोः
बहुव्रीहौ
ज्ञु-ज्ञौ वा स्याताम् ।
ऊर्ध्वज्ञुः
ऊर्ध्वज्ञः ऊर्ध्वजानुः ॥१५६॥

सुहृद्-दुर्हृन्मित्रा-ऽमित्रे । ७ । ३ । १५७ ।

सुदुर्भ्यां
परस्य हृदयस्य
बहुव्रीहौ
यथासंख्यं
मित्रोऽमित्रे चार्थे
'हृद्' निपात्यः ।

सुहृन् मित्रम्
दुर्हृद् अमित्रः ।
मित्राऽमित्र इति किम् ?
सुहृदयो मुनिः
दुर्हृदयो व्याधः ॥१५७॥

धनुषो धन्वन् । ७ । ३ । १५८ ।

बहुव्रीहौ स्यात् ।
शार्ङ्ग-धन्वा ॥१५८॥

वा नाम्नि । ७ । ३ । १५९ ।

धनुषो बहुव्रीहौ
'धन्वन्' वा स्यात् ।
नाम्नि ।
पुष्पधन्वा, पुष्पधनुः ॥१५९॥

खरखुरान्नासिकाया नस् । ७ । ३ । १६० ।

आभ्यां परस्याः
नासिकायाः
बहुव्रीहौ
'नस्' स्यात्
नाम्नि ।
खरणाः, खुरणाः ॥१६०॥

अस्थूलाच्च नसः । ७ । ३ । १६१ ।

स्थूलवर्जात्
खर-खुराभ्यां च
परस्याः नासिकायाः
बहुव्रीहौ
नसः' स्यात्
नाम्नि ।
द्रुणसः,
खरणसः, खुरणसः ।
अस्थूलादिति किम् ?
स्थूलनासिकः ॥१६१॥

उपसर्गात् । ७ । ३ । १६२ ।

अस्मात् परस्याः
नासिकायाः
बहुव्रीहौ
'नसः' स्यात् ।
प्रणसं मुखम् ॥१६२॥

वेः खु ख्र-ग्रम् । ७ । ३ । १६३ ।

वेरूपसर्गात्
परस्याः नासिकायाः
बहुव्रीहौ
एते स्युः ।
विखुः, विख्रः, विग्रः ॥१६३॥

जायाया-जानिः । ७ । ३ । १६४ ।

जाया शब्दस्य
'जानिः' बहुव्रीहौ स्यात् ।
युवजानिः ॥१६४॥

व्युदः काकुदस्य लुक् । ७ । ३ । १६५ ।

आभ्यां परस्याऽस्य बहुव्रीहौ 'लुक्' स्यात् । विकाकुत्, उत्काकुत् ॥१६५॥

पूर्णाद् वा । ७ । ३ । १६६ ।

पूर्णात् परस्य काकुदस्य बहुव्रीहौ 'लुक् वा' स्यात् । पूर्णकाकुत्, पूर्णकाकुदः ॥१६६॥

ककुदस्याऽवस्थायाम् । ७ । ३ । १६७ ।

अस्य बहुव्रीहौ वयसि गम्ये लुक्' स्यात् । पूर्णककुद् युवा अककुद् बालः ॥१३७॥

त्रिककुद्-गिरौ । ७ । ३ । १६८ ।

गिरावर्थे

त्रेः परस्य ककुदस्य

बहुव्रीहौ

'ककुन्निपात्यः' ।

त्रिककुद् गिरिः ॥१६८॥

स्त्रियामुधसो न् । ७ । ३ । १६९ ।

स्त्र्यर्थस्योधसो

बहुव्रीहौ

'न्' स्यात् ।

कुण्डोध्नी गौः ॥१६९॥

इनः कच् । ७ । ३ । १७० ।

इन्नन्ताद् बहुव्रीहेः

स्त्र्यर्थात्

'कच्' स्यात् ।

बहुदण्डिका सेना ॥१७०॥

ऋन्नित्यदितः । ७ । ३ । १७१ ।

ऋदन्ताद्,
नित्यं दिदादेशो यस्मात्
तदन्ताच्च
बहुव्रीहेः
'कच्' स्यात् ।
बहुकर्तृकः,
बहुनदीको देशः ।
नित्येति किम् ?
पृथुश्रीः ॥१७१॥

दध्युरः-सर्पिर्मधूपानच्छालेः ।७।३।१७२।

एतदन्ताद्
बहुव्रीहेः
'कच्' स्यात् ।
प्रियदधिकः, प्रियोरस्कः,
बहुसर्पिष्कः,
अमधुकः, बहुपानत्कः,
अशालिकः ॥१७२॥

पुमनडुन्नौ-पयो-लक्ष्म्या एकत्वे ।७।३।१७३।

एकार्था येऽमी,
तदन्तात् बहुव्रीहेः
'कच्' स्यात् ।
अपुंस्कः, प्रियानडुत्कः,
अनौकः, अपयस्कः,
सुलक्ष्मीकः, ।
एकत्व इति किम् ?
द्विपुमान् ॥१७३॥

नञोऽर्थात् । ७ । ३ । १७४ ।

नञः परो
योऽर्थः
तदन्ताद् बहुव्रीहेः
'कच्' स्यात् ।
अनर्थकं वचः ॥१७४॥

शेषाद् वा । ७ । ३ । १७५ ।

उपर्युक्तातिरिक्ताद्
बहुव्रीहेः
'कच् वा' स्यात् ।

कच् वा स्यात् ।

बहुखट्वकः, बहुखट्वः ।

शेषादिति किम् ?

प्रियपथः ॥ १७५ ॥

न नाम्नि । ७ । ३ । १७६ ।

नाम्नि विषये

कच् न स्यात् ।

बहुदेवदत्तो नाम ग्रामः ॥ १७६ ॥

ईयसोः । ७ । ३ । १७७ ।

ईयस्वन्तात् समासात्

कच् न स्यात् ।

बहुश्रेयसी सेना ॥ १७७ ॥

सहात्-तुल्ययोगे । ७ । ३ । १७८ ।

तुल्ययोगार्थात्

सहात्

(सामर्थ्यात् तदादेः)

बहुव्रीहेः

कच् न स्यात् ।

सपुत्रो याति ।
तुल्ययोग इति किम् ?
सकर्मकः ॥ १७८ ॥

भ्रातुः स्तुतौ । ७ । ३ । १७९ ।

भ्रात्रन्तात् समासात्
‘कच्’ न स्यात्
स्तुतौ गम्यायाम्
सुभ्राता ॥ १७९ ॥

नाडी-तन्त्रीभ्यां स्वाङ्गे । ७ । ३ । १८० ।

स्वाङ्गार्थाद्
नाडीतन्त्र्यन्तात् समासात्
‘कच् न’ स्यात् ।
बहुनाडिः कायः,
बहुतन्त्री ग्रीवा ।
स्वाङ्ग इति किम् ?
बहुनाडीकः स्तम्बः ॥१८०॥

निष्प्रवाणिः । ७ । ३ । १८१ ।

अस्मिन्

'कबभावो निपात्यः'

निष्प्रवाणिः पटः ॥ १८१ ॥

सुभ्र्वादिभ्यः । ७ । ३ । १८२ ।

एभ्यः 'कच्' न स्यात् ।

सुभ्रूः,

वरोरूः ॥ १८२ ॥

इत्याचार्य श्री हेमचन्द्रविरचितायाम्
सिद्धहेमचन्द्राभिधान-
स्वोपज्ञशब्दानुशासन-लघुवृत्तौ
सप्तमस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः

समाप्तः

"अर्हम्"

॥ चतुर्थः पादः ॥

वृद्धिः स्वरेष्वादेर्ञ्णिति तद्धिते ।७।४।१।

ञिति णिति च

तद्धिते परे

प्रकृतेः

स्वराणां मध्ये

आद्यस्वरस्य

वृद्धिः स्यात् ।

दाक्षिः, भार्गवः ।

तद्धित इति किम् ?

चिकीर्षकः ॥ १ ॥

केकय-मित्रयु-प्रलयस्य यादेरिय् च ।७।४।२।

एषां

ञ्णिति तद्धिते

स्वरेष्वादेः

स्वरस्य वृद्धिः

यादेश्च अंशस्य

इय् स्यात् ।

कैकेयः

मैत्रेयिकया श्लाघते

प्रालेयं हिमम् ॥ २ ॥

देविका-शिंशपा-दीर्घसत्र-श्रेयसस्तद्प्राप्तावाः ।७। ४। ३।

एषां

स्वरेष्वादेः

स्वरस्य

ञ्णिति तद्धिते

वृद्धिप्राप्तौ

आः स्यात् ।

दाविकं जलम्

शांशपः स्तम्भः

दार्घसत्रम्

श्रायसं द्वादशाङ्गम् ।

तत्प्राप्तौ इति किम् ?

सौदेविकः ॥ ३ ॥

वहीनरस्यैत् । ७ । ४ । ४ ।

अस्य
ञ्णिति तद्धिते
स्वरेष्वादेः
स्वरस्य
ऐः स्यात् ।
वैहीनरिः ॥ ४ ॥

य्वः पदान्तात् प्रागैदौत् । ७ । ४ । ५ ।

ञ्णिति तद्धिते
इवर्णोवर्णयोः
वृद्धिप्राप्तौ
तयोरेव स्थाने

यौ य्वौ पदान्तौ
ताभ्यां प्राग्
यथासङ्ख्यं
ऐदौतौ स्याताम् ।

नैयायिकः
सौवश्वः

पदान्तादिति किम् ?

यत इमे याताः ॥ ५ ॥

द्वारादेः । ७ । ४ । ६ ।

एषां यौ य्वौ

तयोः समीपस्य

स्वरेषु

आदेः स्वरस्य

वृद्धिप्राप्तौ

ताभ्यामेव प्राग्

ऐदौतौ स्याताम्

ञ्णिति तद्धिते ।

दौवारिकः

सौवरो-ग्रन्थः ॥ ६ ॥

न्यग्रोधस्य केवलस्य । ७ । ४ । ७ ।

अस्य केवलस्य

यो यः

तत्सम्बन्धिनः

स्वरेषु

आदेः स्वरस्य

वृद्धि प्राप्तौ
तस्मादेव यः प्राग्
ऐत् स्यात्
ञ्णिति तद्धिते ।
नैयग्रोधो दण्डः
केवलस्येति किम् ?
न्याग्रोधमूलाः शालयः ॥ ७ ॥

न्यङ्कोर्वा ।७। ४ । ८ ।

न्यङ्कोः
तद्धिते ञ्णिति
यः प्राग्
ऐद् वा स्यात्
नैयङ्कवम्
न्याङ्कवम् ॥ ८ ॥

न ञ-स्वाङ्गादेः ।७।४।९।

ञान्तस्य
स्वाङ्गादेश्च
ञ्णिति तद्धिते
य्वः प्राग्

ऐदौतौ
न स्याताम् ।
व्यावक्रोशी,
स्वाङ्गिः,
व्याङ्गिः ॥ ९ ॥

श्वादेरिति । ७ । ४ । १० ।

श्वादिरवयवो यस्य
तस्य इदादौ
ञ्णिति तद्धिते
वः प्राग्
औः न स्यात् ।
श्वाभस्त्रिः ।
इतीति किम् ?
शौवहानम् ॥ १० ॥

इञः । ७। ४ ११ ।

इञन्तस्य श्वादेः
ञ्णिति तद्धिते
वः प्राग्

औः न स्यात् ।

श्वाभस्त्रम् ॥ ११ ॥

पदस्यानिति वा । ७ । ४ । १२ ।

पदशब्दान्तस्य

श्वादेः

इदादिवर्जे

ञ्णिति तद्धिते

वः प्राग्

औद् वा स्यात्

श्वापदम् शौवापदम्

अनितीति किम् ?

श्वापदिकः ॥ १२ ॥

प्रोष्ठ-भद्राज्जाते । ७ । ४ १३ ।

आभ्यां परस्य

पदस्य

उत्तरपदस्य

स्वरेषु

आदेः स्वरस्य

जातेऽर्थे
ञ्णिति तद्धिते
वृद्धिः स्यात् ।
प्रोष्ठपादः
भद्रपादो बटुः ॥ १३ ॥

अंशाद् ऋतोः । ७ । ४ । १४ ।

अंशार्थात् परस्य
ऋत्वर्थस्य
उत्तरपदस्य
स्वरेषु
आदेः स्वरस्य
ञ्णिति तद्धिते
वृद्धिः स्यात् ।
पूर्ववार्षिकः ।
अंशादिति किम् ?
सौवर्षिकः ॥ १४ ॥

सु-सर्वाऽर्धाद् राष्ट्रस्य । ७ । ४ । १५ ।

एभ्यः परस्य

राष्ट्रार्थोत्तरपदस्य
ञ्णिति तद्धिते
स्वरेषु
आदेः स्वरस्य
वृद्धिः स्यात् ।

सुपाञ्चालकः
सर्वपाञ्चालकः
अर्धपाञ्चालकः ॥१५॥

अमद्रस्य दिशः । ७ । ४ । १६ ।

दिगर्थात् परस्य
मद्रवर्जराष्ट्रार्थस्य
ञ्णिति तद्धिते
स्वरेषु
आदेः स्वरस्य
वृद्धिः स्यात् ।

पूर्वपाञ्चालकः
अमद्रस्येति किम् ?
पौर्वमद्रः ॥ १६ ॥

प्राग्ग्रामाणाम् । ७ । ४ । १७ ।

प्राग्देशे

ग्रामार्थानां योंऽशो

दिगर्थः

ततः परस्यांशस्य

दिशः परेषां च

प्राग्ग्रामार्थानां

ञ्णिति तद्धिते

स्वरेषु

आदेः स्वरस्य

वृद्धिः स्यात् ।

पूर्वकार्ष्णमृत्तिकः

पूर्वकान्यकुब्जः ॥१७॥

सङ्ख्याऽधिकाभ्यां वर्षस्याऽभाविनि । ७ । ४ । १८ ।

सङ्ख्यार्थादधिकाच्च

परस्य वर्षस्य

ञ्णिति तद्धिते

स्वरेषु
आदेः स्वरस्य
वृद्धिः स्यात् ।
न चेत् तद्धितो
भाविन्यर्थे ।

द्विवार्षिकः
अधिकवार्षिकः
अभाविनीति किम् ?
द्वैवार्षिकं धान्यम् ॥ १८ ॥

मान-संवत्सरस्याऽशाण-कुलिजस्याऽनाम्नि

। ७ । ४ । १९ ।

सङ्ख्यार्थाधिकाभ्यां
परस्य
शाणकुलिजवर्जस्य
मानार्थस्य
संवत्सरस्य च

ञ्णति तद्धिते
स्वरेषु
आदेः स्वरस्य
वृद्धिः स्यात्
अनाम्नि ।

द्विकौडविकः
अधिककौडविकः
द्विसांवत्सरिकः ।
अशाणकुलिजस्येति किम् ?
द्वैशाणम्
द्वैकुलिजिकः ।
अनाम्नीति किम् ?
पाञ्चलोहितिकम् ॥१९॥

अर्धात् परिमाणस्याऽनतो वा त्वादेः

।७।४।२०।

अर्धात् परस्य
परिमाणार्थस्य
स्वरेष्वादेः

अद्वर्जस्य

ञ्णिति तद्धिते

वृद्धिः स्यात् ।

वा त्वर्धस्य ।

अर्धकौडविकम्

आर्धकौडविकम् ।

अनत इति किम् ?

अर्धप्रस्थिकम् आर्धप्रस्थिकम् ।

प्राद् वाहणस्यैये । ७ । ४ । २१ ।

प्रात् परस्य

वाहणस्य

एये ञ्णिति तद्धिते

स्वरेष्वादेः

वृद्धिः स्यात्

'प्रस्य तु वा'।

प्रवाहणेयः प्रावाहणेयः ॥२१॥

एयस्य । ७ । ४ । २२ ।

एयान्तांशात् प्रात्

परस्य वाहणस्य

ञ्णिति तद्धिते
स्वरेष्वादेः
वृद्धिः स्यात्
प्रस्य तु वा ।
प्रवाहणेयिः प्रावाहणेयिः ॥२२॥

नञः क्षेत्रज्ञेश्वर-कुशल-चपल-निपुण-शुचेः ।७।४।२३।

नञः परेषाम्
एषां
ञ्णिति तद्धिते
स्वरेष्वादेः
वृद्धिः स्यात्
नञस्तु वा ।
अक्षैत्रज्ञम् आक्षैत्रज्ञम्
अनैश्वरम् आनैश्वरम्
अकौशलम् आकौशलम्
अचापलम् आचापलम्
अनैपुणम् आनैपुणम्
अशौचम् आशौचम् ॥२३॥

जङ्गल-धेनु-वलजस्योत्तरपदस्य तु वा ।७।४।२४।

एतदुत्तरपदानाम्
आदेः=पूर्वपदस्य
स्वरेष्वादेः
नित्यं वृद्धिः स्यात्
वा तूत्तरपदस्य
ञ्णिति तद्धिते ।

कौरुजङ्गलः कौरुजाङ्गलः
वैश्वधेनवः वैश्वधैनवः
सौवर्णवलजः सौवर्णवालजः ॥२४॥

हृद्-भग-सिन्धोः ।७।४।२५।

हृदाद्यन्तानां
पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च
स्वरेष्वादेः
वृद्धिः स्यात्
ञ्णिति तद्धिते ।
सौहार्दम्

सौभाग्यम्

साक्तुसैन्धवः ॥२५॥

प्राचां नगरस्य । ७ । ४ । २६ ।

प्राग्देशार्थस्य

नगरान्तस्य

ञ्णिति तद्धिते

पूर्वोत्तरपदयोः

स्वरेष्वादेः

वृद्धिः स्यात् ।

सौह्मनागरः

प्राचामिति किम् ?

माडनगरः ॥२६॥

अनुशतिकादीनाम् । ७ । ४ । २७ ।

एषां

ञ्णिति तद्धिते

पूर्वोत्तरपदयोः

स्वरेष्वादेः

वृद्धिः स्यात् ।

आनुशातिकम्
आनुहौडिकम् ॥२७॥

देवतानामात्वादौ । ७ । ४ । २८ ।

आत्वविषये
देवतार्थानां
पूर्वोत्तरपदयोः
स्वरेष्वादेः
वृद्धिः स्यात्
ञ्णिति तद्धिते ।

आग्नावैष्णवं सूक्तम् ।
आत्वादाविति किम् ?
ब्राह्मप्रजापत्यम् ॥२८॥

आतो नेन्द्र-वरुणस्य । ७ । ४ । २९ ।

आदन्तात् पूर्वपदात्
परस्य
इन्द्रस्य वरुणस्य च
उत्तरपदस्य
स्वरेष्वादेः

वृद्धिर्न स्यात् ।

आग्नेन्द्रं सूक्तम्

ऐन्द्रावरुणम् ।

आत इति किम् ?

आग्निवारुणम् ॥ २९ ॥

सारवैक्ष्वाक-मैत्रेय-भ्रौणहत्य-धैवत्य-हिरण्मयम् । ७ । ४ । ३० ।

एते अणाद्यन्ता

अयूलोपादौ

निपात्याः ।

सारवं–जलम्

ऐक्ष्वाकः

मैत्रेयः

भ्रौणहत्यम्

धैवत्यम्

हिरण्मयम् ॥३०॥

वाऽन्तमाऽन्तितमाऽन्तितोऽन्तियाऽन्तिषत् । ७ । ४ । ३१ ।

एते तमबाद्यन्ताः
कृतकिकादिलुको
वा निपात्याः ।
अन्तमः—अन्तिकतमः
अन्तितमः—अन्तिकतमः
अन्तितः—अन्तिकतः
अन्तियः—अन्तिक्यः
अन्तिषद्—अन्तिकसद् ॥

विन्-मतोर्णीष्ठेयसौ लुप् । ७ । ४ । ३२ ।

विन्-मत्वोः
एषु लुप् स्यात्
स्रजयति स्रजिष्ठः स्रजीयान्
त्वचयति त्वचिष्ठः त्वचीयान् ॥३२॥

अल्प-यूनोः कन् वा । ७ । ४ । ३३ ।

अनयोर्णीष्ठेयस्सुषु
कन् वा
स्यात् ।
कनयति कनिष्ठः कनीयान्

अल्पयति अल्पिष्ठः अल्पीयान्
यवयति यविष्ठः यवीयान् ॥

प्रशस्यस्य श्रः । ७ । ४ । ३४ ।

अस्य
ण्यादौ
श्रः स्यात् ।
श्रयति श्रेष्ठः श्रेयान् ॥३४॥

वृद्धस्य च ज्यः । ७ । ४ । ३५ ।

अस्य
प्रशस्यस्य च
ण्यादौ
ज्यः स्यात् ।
ज्ययति, ज्येष्ठः ॥३५॥

ज्यायान् । ७ । ४ । ३६ ।

ज्यादेशात् परस्य
ईयसोः
ईत
आः निपात्यः ।
ज्यायान् ॥३६॥

बाढाऽन्तिकयोः साध-नेदौ । ७ । ४ । ३७ ।

अनयोर्ण्यादौ
यथासङ्ख्यम्
एतौ स्याताम् ।
साधयति साधिष्ठः साधीयान् ।
नेदयति नेदिष्ठः नेदीयान् ॥

प्रिय-स्थिर-स्फिरोरु-गुरु-बहुल-तृप्र-दीर्घ-वृद्ध-वृन्दारकस्य इमनि च प्रा-स्था-स्फा-वर-गर-बंह-त्रप-द्राघ-वर्ष-वृन्दम् । ७ । ४ । ३८ ।

प्रियादीनां
यथासम्भवम्
इमनि ण्यादौ च
यथासङ्ख्यम्
एते स्युः ।
प्रेमा, प्रापयति,
प्रेष्ठः, प्रेयान्,
स्थेमा, स्थापयति,

स्थेष्ठः, स्थेयान्,
स्फापयति
वरिमा, गरिमा
बंहिमा त्रपिमा
द्राघिमा, वर्षिमा, वृन्दिमा ॥३८॥

पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढस्य ऋतो रः ।७।४।३९।

एषाम्
ऋतः इम्नि ण्यादौ च
रः स्यात् ।
प्रथिमा, प्रथयति,
प्रथिष्ठः प्रथीयान्
एवं-म्रदिमा
भ्रशिमा क्रशिमा
द्रढिमा परिव्रढिमा ॥

बहोर्णीष्ठे भूय् ।७।४।४०।

भूययति भूयिष्ठः ॥४०॥

भूर्लुक् चेवर्णस्य ।७।४।४१।

बहोः
ईयसौ इम्नि च
भूः स्यात्
लुक् च
अनयोरिवर्णस्य ।
भूयान् भूमा ॥४१॥

स्थूल-दूर-युव-ह्रस्व-क्षिप्र-क्षुद्रस्याऽन्तस्थादेर्गुणश्च नामिनः । ७ । ४ । ४२ ।

एषाम्
इम्नि ण्यादौ च
अन्तस्थादेरंशस्य
लुक् स्यात्
नामिनश्च गुणः ।
स्थवयति स्थविष्ठः स्थवीयान्
एवं दवयति यवयति
ह्रसिमा क्षेपिमा क्षोदिमा ॥४२॥

त्रन्त्यस्वरादेः । ७ । ४ । ४३ ।

तुः अन्त्यस्वरादेः च
अंशस्य

इम्नि ण्यादौ च
लुक् स्यात् ।
करयति करिष्ठः करीयान्
पटिमा पटयति पटिष्ठः पटीयान् ॥४३॥

नैकस्वरस्य । ७ । ४ । ४४ ।

एकस्वरस्य
योऽन्त्यस्वरदिः अंशः
तस्य
इम्नि ण्यादौ च
लुक् न स्यात् ।
स्रजयति स्रजिष्ठः स्रजीयान् ॥

दण्डि-हस्तिनोरायने । ७ । ४ । ४५ ।

अनयोः
आयनप्रत्यये
अन्त्यस्वरादेः
लुग् न स्यात्
दाण्डिनायनः
हास्तिनायनः ॥४५॥

वाशिन आयनौ । ७ । ४ । ४६ ।

अन्त्यस्वरादेः

लुग् न स्यात्

वाशिनायनिः ॥४६॥

एये जिह्माशिनः । ७ । ४ । ४७ ।

अन्त्यस्वरादेः

लुग् न स्यात्

जैह्माशिनेयः ॥४७॥

ईनेऽध्वाऽऽत्मनोः । ७ । ४ । ४८ ।

अन्त्यस्वरादेः

लुग् न स्यात् ।

अध्वनीनः

आत्मनीनः ॥४८॥

इकण्यथर्वणः । ७ । ४ । ४९ ।

अन्त्यस्वरादेः

लुग् न स्यात् ।

आथर्वाणकः ॥४९॥

यूनोऽके । ७ । ४ । ५० ।

अन्त्यस्वरादेः
लुग् न स्यात्।
यौवनिका ॥५०॥

अनोऽट्ये ये ।७।४।५१।

अन्नन्तस्य
ट्यवर्जे यादौ
अन्त्यस्वरादेः
लुग् न स्यात्।
सामन्यः
वैमन्यः
मूर्द्धन्यः।
अट्य इति किम्?
राज्यम् ॥५१॥

अणि ।७।४।५२।

अन्नन्तस्याऽणि
अन्त्यस्वरादेः
लुग् न स्यात्।
सात्वनः ॥५२॥

संयोगादिनः । ७ । ४ । ५३ ।

संयोगात् परो

य इन्

तदन्तस्य अणि

अन्त्यस्वरादेः

लुग् न स्यात् ।

शाङ्खिनः ॥५३॥

गाथि-विदथि-केशि-पणि-गणिनः

। ७ । ४ । ५४ ।

एषाम्

अणि

अन्त्यस्वरादेः

लुग् न स्यात् ।

गाथिनः

वैदथिनः

कैशिनः

पाणिनः

गाणिनः-पुत्रः ॥५४॥

अनपत्ये । ७ । ४ । ५५ ।

इन्नन्तस्य
अनपत्यार्थे
अणि
अन्त्यस्वरादेः
लुग् न स्यात् ।
सांराविणम् ॥५५॥

उक्ष्णो लुक् । ७ । ४ । ५६ ।

उक्ष्णो
अनपत्ये अणि
अन्त्यस्वरादेः
लुक् स्यात् ।
औक्षं पदम्
अनपत्य इत्येव
औक्ष्णः ॥५६॥

ब्रह्मणः । ७ । ४ । ५७ ।

अस्य
अनपत्ये अणि
अन्त्यस्वरादेः

लुक् स्यात् ।

ब्राह्ममस्त्रम् ॥५७॥

जातौ । ७ । ४ । ५८ ।

ब्रह्मणो

जातावर्थे

अनपत्ये अणि

अन्त्यस्वरादेः

लुक् स्यात् ?

ब्राह्मी औषधिः

अपत्ये तु ब्राह्मणः ।

जाताविति किम् ।

ब्राह्मो नारदः ॥५८॥

अचर्मणो मनोऽपत्ये । ७ । ४ । ५९ ।

चर्मन्‌वर्जमन्नन्तस्य

अपत्यार्थे

अणि

अन्त्यस्वरादेः

लुक् स्यात् ।

सौषामः

अवर्मण इति किम् ?

चाक्रवर्मणः ॥५९॥

हितनाम्नो वा । ७ । ४ । ६० ।

अस्याऽपत्यार्थे अणि अन्त्यस्वरादेः लुग् वा स्यात् । हैतनामः हैतनामनः ॥६०॥

नोऽपदस्य तद्धिते । ७ । ४ । ६१ ।

नन्तस्याऽपदस्य तद्धिते परे अन्त्यस्वरादेः लुक् स्यात् । मैधावः । अपदस्येति किम् ? मेधाविरूप्यम् ॥६१॥

कलापि-कुथुमि-तैतलि-जाजलि-लाङ्गलि-शिखण्डि-शिलालि-सब्रह्मचारि-पीठसर्पि-सुकरसद्म-सुपर्वणः । ७ । ४ । ६२ ।

एषामपदानां
तद्धिते
अन्त्यस्वरादेः
लुक् स्यात् ।
कालापाः कौथुमाः
तैतलाः जाजलाः
लाङ्गलाः शैखण्डाः
शैलालाः साब्रह्मचाराः
पैठसर्पाः
सौकरसद्माः सौपर्वाः ॥६२॥

वाऽश्मनो विकारे । ७ । ४ । ६३ ।

अस्याऽपदस्य
विकारार्थे तद्धिते
अन्त्यस्वरादेः
लुग् वा स्यात् ।
आश्मः, आश्मनः ॥६३॥

चर्म-शुनः कोश-सङ्कोचे । ७ । ४ । ६४ ।

अनयोरपदयोः

स्थेष्ठः, स्थेयान्,
स्फापयति
वरिमा, गरिमा
बंहिमा त्रपिमा
द्राघिमा, वर्षिमा, वृन्दिमा ॥३८॥

पृथु-मृदु-भृश-कृश-दृढ-परिवृढस्य ऋतो रः ।७।४।३९।

एषाम्
ऋतः इम्नि ण्यादौ च
रः स्यात् ।
प्रथिमा, प्रथयति,
प्रथिष्ठः प्रथीयान्
एवं-म्रदिमा
भ्रशिमा क्रशिमा
द्रढिमा परिव्रढिमा ॥

बहोर्णीष्ठे भूय् ।७।४।४०।

भूययति भूयिष्ठः ॥४०॥

भूलुंक् चेवर्णस्य ।७।४।४१।

अह्नो अतो

लुक् स्यात् ।

आह्नम्,

अनीनादटीति किम् ?

द्व्यहीनः, प्रत्यहम्, द्व्यहः ॥६६॥

विंशतेस्तेर्डिति । ७ । ४ । ६७ ।

अस्याऽपदस्य

तेः

डिति तद्धिते

लुक् स्यात् ।

विंशकः-पटः ॥६७॥

अवर्णेवर्णस्य । ७ । ४ । ६८ ।

एतदन्तस्य

अपदस्य

तद्धिते

लुक् स्यात् ।

दाक्षिः, चौडिः,

नाभेयः,

इम्नि ण्यादौ च
लुक् स्यात् ।
करयति करिष्ठः करीयान्
पटिमा पटयति पटिष्ठः पटीयान् ॥४३॥

नैकस्वरस्य । ७ । ४ । ४४ ।

एकस्वरस्य
योऽन्त्यस्वरादिः अंशः
तस्य
इम्नि ण्यादौ च
लुक् न स्यात् ।
स्रजयति स्रजिष्ठः स्रजीयान् ॥

दण्डि-हस्तिनोरायने । ७ । ४ । ४५ ।

अनयोः
आयनप्रत्यये
अन्त्यस्वरादेः
लुग् न स्यात्
दाण्डिनायनः
हास्तिनायनः ॥४५॥

ऋवर्णोवर्ण-दोसिसुसशश्वदकस्मात्त
इकस्येतो लुक् । ७ । ४ । ७१

ऋवर्णोवर्णान्ताभ्यां
दोसिसुसन्ताभ्यां
शश्वदकस्माद्वर्जतान्ताच्च
परस्य
इकस्थस्य
इतः लुक्
स्यात् ।

मातृकम्
नैषादकर्षुकः
दौष्कः सार्पिष्कः
धानुष्कः औदश्वित्कः
शश्वदकस्माद्वर्जनं किम् ?
शाश्वतिकम्
आकस्मिकम् ॥७१॥

असकृत् सम्भ्रमे । ७ । ४ । ७२ ।

भयादिभिः

प्रयोक्तुः
त्वरणे द्योत्ये
पदं वाक्यं वा
असकृत् प्रयोज्यम् ।
अहिरहिरहिः,
हस्त्यागच्छति हस्त्यागच्छति
लघु पलायध्वम् लघु पलायध्वम् ॥७२॥

भृशाऽऽभीक्ष्ण्याऽविच्छेदे द्विः प्राक् तमबादेः । ७ । ४ । ७३ ।

क्रियायाः
अवयवक्रियाणां कार्त्स्न्यम्
=भृशार्थः,
पौनःपुन्यम्=आभीक्ष्ण्यम्
क्रियान्तराव्यवधानम्
=अविच्छेदः
एषु द्योत्येषु
पदं वाक्यं वा
तमप्प्रमबादेः

द्विः स्यात् ।

लुनीहि लुनीहीत्येवाऽयं लुनाति

भोजं भोजं याति

प्रपचति प्रपचति ॥७३॥

नानावधारणे । ७ । ४ । ७४ ।

नानाभूतानाम्

इयत्तापरिच्छेदे

गम्ये

शब्दो

द्विः स्यात् ।

अस्मात् कार्षापणादिह

भवद्भ्यां माषं माषं देहि ॥

आधिक्याऽऽनुपूर्व्ये । ७ । ४ । ७५ ।

एतद्वृत्ति

द्विः स्यात् ।

नमो नमः

मूले मूले स्थूलाः ॥७५॥

डतर-डतमौ समानां स्त्रीभावप्रश्ने । ७ । ४ । ७६ ।

केनचिद् गुणेन
तुल्यानां
स्त्रीलिङ्गभावस्य
प्रश्ने वर्त्तमानो
डतर-डतमान्तः
द्विः स्यात् ।

उभाविमावाढ्यौ
कतरा कतरा
अनयोराढ्यता ?
कतमा कतमा
एषामाढ्यता ?
भावेति किम् ?
उभाविमौ लक्ष्मीवन्तौ
कतराऽनयोर्लक्ष्मीः ॥७६॥

पूर्व-प्रथमावन्यतोऽतिशये । ७ । ४ । ७७ ।

एतौ
स्वार्थस्य
अन्यतः प्रकर्षे द्योत्ये
द्विः स्याताम् ।

पूर्वं पूर्वं पुष्पन्ति

प्रथमं प्रथमं पच्यन्ते ॥७७॥

प्रोपोत्-सम्‌ पादपूरणे । ७ । ४ । ७८ ।

एते

द्विः स्युः

चेत् पादः पूर्यः ।

प्रप्रशान्तकषायाग्ने-

रुपोपप्लववर्जितम् ।

उदुज्ज्वलं तपो यस्य

संसंश्रयत तं जिनम् ॥७८॥

सामीप्येऽधोऽध्युपरि । ७ । ४ । ७९ ।

एते

सामीप्येऽर्थे

द्विः स्युः ।

अधोऽधः

अध्यधि

उपर्युपरि ग्रामम् ॥७९॥

वीप्सायाम् । ७ । ४ । ८० ।

अस्यां
वर्त्तमानं
द्विः स्यात् ।
वृक्षं वृक्षं सिञ्चति
ग्रामो ग्रामो रम्यः ॥८०॥

प्लुप् चादावेकस्य स्यादेः । ७ । ४ । ८१ ।

एकस्य वीप्सायां
द्व्युक्तस्य
आद्यस्य
स्यादेः
पित् लुप् स्यात् ।
एकैकस्याः ॥८१॥

द्वन्द्वं वा । ७ । ४ । ८२ ।

वीप्सायां
द्व्युक्तस्य द्वेः
आद्देः स्यादेः
पित् लुप् स्यात् ।
'एश्वाऽम्'

'उत्तरत्रेतोऽत्वं'
स्यादेश्चाऽम् वा
निपात्यः ।
द्वन्द्वं, द्वौ द्वौ वा
तिष्ठतः ॥८२॥

रहस्य-मर्यादोक्ति-व्युत्क्रान्ति-यज्ञपात्रप्रयोगे ।७।४।८३।

एषु गम्येषु
द्वेर्द्विवचनं
शेषं च
पूर्ववन्निपात्यम् ।
द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते
पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते
द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः
द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ॥८३॥

लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये ।७।४।८४।

अत्र द्योत्ये
द्वेः पूर्ववत्

द्वन्द्वमिति निपात्यम् ।
द्वन्द्वं रामलक्ष्मणौ ॥८४॥

आबाधे । ७ । ४ । ८५ ।

मनः पीडाविषये
शब्दो
द्विः स्यात् ।
आदौ स्यादेश्च
पित् लुप् ।
ऋक्‌ ऋक् ॥८५॥

नवा गुणः सदृशेरित् । ७ । ४ । ८६ ।

गुणशब्दो
मुख्यसदृशे
गुणे गुणिनि वा
वर्त्तमानो
द्विर्वा स्यात्,
आदौ स्यादेः
पित् लुप् च
सा च रित् ।

शुक्लशुक्लं रूपम्
कालककालिका
पक्षे शुक्लजातीयः ॥८६॥

प्रिय-सुखं चाऽकृच्छ्रे । ७ । ४ । ८७ ।

एतावक्लेशार्थौ
वा द्विः स्याताम् ।
आदौ स्यादेः
पित् लुप् च ।
प्रियप्रियेण,
प्रियेण वा दत्ते
सुखसुखेन,
सुखेन वाऽधीते ॥८७॥

वाक्यस्य परिर्वर्जने । ७ । ४ । ८८ ।

वर्जनार्थो
वाक्यांशः
परिः
वा द्विः स्यात् ।
परि परि,

परि वा त्रिगर्त्तेभ्यो
वृष्टो मेघः ।
वाक्यस्येति किम्?
परित्रिगर्त्तं वृष्टो मेघः ॥८८॥

सम्मत्यसुया-कोप-कुत्सनेष्वाद्यामन्त्र्यमादौ स्वरेष्वन्त्यश्च प्लुतः । ७ । ४ । ८९ ।

एतद्वृत्तेः
वाक्यस्य
आदिभूतमामन्त्र्यार्थं पदं
द्विः स्यात्,
द्वित्वे चादौ
स्वराणां मध्ये
अन्त्यस्वरः
प्लुतो वा स्यात् ।

माणवक ३ माणवक !, माणवक माणवक !
आर्यः खल्वसि,
रिक्तं ते आभिरूप्यम्
इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ।

रिक्ता ते शक्तिरिति वा ।

आदीति किम् ?

भव्यः खल्वसि माणवक ! ॥

भर्त्सने पर्यायेण । ७ । ४ । ९० ।

कोपेन दण्डाविष्क्रिया

भर्त्सनम्

एतद्वृत्तेर्वाक्यस्य

यदामन्त्र्यं पदं

तद् द्विः स्यात्,

द्वित्वे च

क्रमेण

पूर्वोत्तरपदयोः

स्वरेष्वन्त्यः

प्लुतो वा स्यात् ।

चौर ३ चौर ! चौर चौर ३ ! चौर चौर !

घातयिष्यामि त्वाम् ॥९०॥

त्यादेः साकाङ्क्षस्याऽङ्गेन

। ७ । ४ । ९१ ।

भर्त्सनाऽर्थस्य वाक्यस्य
स्वरेष्वन्त्यः स्वरः
त्याद्यन्तस्य पदस्य
वाक्यान्तराकाङ्क्षस्य
अङ्गेन युक्तस्य
अंशः प्लुतो
वा स्यात् ।

अङ्ग ! कूज ३, अङ्ग ! कूज
इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ।
साकाङ्क्षस्येति किम् ?
अङ्ग ! पच ॥९१॥

क्षियाऽऽशीः-प्रैषे । ७ । ४ । ९२ ।

क्षिया-आचारभ्रेषः
आशीः-प्रार्थनाविशेषः
प्रेषोऽसत्कारपूर्विका व्यापारणा
एतद्वृत्तेर्वाक्यस्य
स्वरेषु अन्त्यः स्वरः
त्याद्यन्तस्य

वाक्यांतराकाङ्क्षस्य
अंशः प्लुतो
वा स्यात् ।

स्वयं ह रथेन याति ३ याति वा,
उपाध्यायं पदातिं गमयति,
सिद्धान्तमध्येषीष्ठाः ३ अध्येषीष्ठाः वा
तर्कं च तात !
कटं च कुरु ३ कुरु वा
ग्रामं च गच्छ ॥९२॥

चितीवार्थे ।७।४।९३।

सादृश्यार्थे
चिति प्रयुक्ते
वाक्यस्य
स्वरेष्वन्त्यः स्वरः
प्लुतो वा स्यात् ।

अग्निश्चिद् भाया३त् भायाद् वा,
इवाऽर्थे इति किम् ?
कर्णवेष्टकाँश्चित्कारय ॥९३॥

प्रतिश्रवण-निगृह्यानुयोगे । ७ । ४ । ९४ ।

एतद्वृत्तेर्वाक्यस्य
स्वरेषु
अन्त्यः स्वरः
प्लुतो वा स्यात् ।
गां मे देहि भोः !
हन्त ते ददामि ३ ददामि वा
अद्य श्राद्धमित्यात्थ ३ आत्थ वा ॥९४॥

विचारे पूर्वस्य । ७ । ४ । ९५ ।

विचारः=संशयः
तद् विषये संशय्यमानस्य
यत् पूर्वं
तस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरः
प्लुतो वा स्यात् ।
अहिर्नु ३ अहिर्नु वा रज्जुर्नु ॥

ओमः प्रारम्भे । ७ । ४ । ९६ ।

ओमः

=प्रणामाद्यभ्यादानार्थस्य
स्वरेषु अन्त्यः स्वरः
प्लुतो वा स्यात् ।
ओ३म् ओम् वा
ऋषभमृषभगामिनं प्रणमत ॥९६॥

हेः प्रश्नाख्याने । ७ । ४ । ९७ ।

पृष्टप्रतिवचनार्थे
वाक्यस्य हेः
स्वरेषु अन्त्यः स्वरः
प्लुतो वा स्यात् ।
अकार्षीः कटं मैत्र ?
अकार्षं हि ३ हि वा ॥९७॥

प्रश्ने च प्रतिपदम् । ७ । ४ । ९८ ।

प्रश्नार्थस्य
प्रश्नाख्यानार्थस्य च
वाक्यस्य
यत् पदं तस्य
स्वरेषु
अन्त्यः स्वरः

प्लुतो वा स्यात् ।

अगमः ३ पूर्वा३न् ग्रामा३न् मैत्र३ ?

अगमः पूर्वान् ग्रामान् मैत्र ?

अगम३म् पूर्वा३न् ग्रामा३न् मैत्र ३ ?

अगमं पूर्वान् ग्रामान् मैत्र ! ॥९८॥

दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वैकोऽनन्त्योऽपि लनृत् ।७।४।९९।

वाक्यस्य यः स्वरेष्वन्त्यः स्वरः दूरादामन्त्र्यार्थपदस्थो गुरुर्वाऽनन्त्योऽपि ऋदूवर्जस्वरल्कारः चैकः असौ प्लुतो वा स्यात् ।

आगच्छ भो देवदत्त ३ ! देवदत्त ! वा सक्तून् पिब दे३वदत्त । देवद३त्त, देवदत्त वा आगच्छ भो ! क्लृ३प्तशिख, क्लृप्तशिख वा अनृदिति किम् ?

कृष्णमि३त्र ? कृष्णमित्र ! ॥९९॥

हे-हैष्वेषामेव । ७। ४। १००।

दूराद्‌ामन्त्र्यस्य
यौ हे-है-शब्दौ
तयोः प्रयुक्तयोरेव
वाक्ये यत्र तत्रस्थयोः
अन्त्यः स्वरः
प्लुतो वा स्यात् ।

हे३ मैत्र ! आगच्छ
आगच्छ हे३ मैत्र !
आगच्छ मैत्र हे३ ।
है३ मैत्राऽऽगच्छ
आगच्छ है३ मैत्र ।
आगच्छ मैत्र है३ ॥१००॥

अस्त्री-शूद्रे प्रत्यभिवादे भो-गोत्र-नाम्नो वा ।७। ४। १०१।

यदभिवादितो गुरुः
कुशलानुयोगादिमद्
...यं प्रयुङ्क्त

तत्राऽस्त्री-शूद्र विषये
वर्त्तमानस्य वाक्यस्य
स्वरेषु अन्त्यस्वरः

भोसो गोत्रस्य नाम्नो वा
आमन्त्र्यस्यांशः
प्लुतो वा स्यात् ।
अभिवादये मैत्रोऽहं भोः !,
आयुष्मान् एधि भोः ३ ! भो ! वा
अभिवादये गार्ग्योऽहं भोः !
कुशल्यसि गार्ग्य३ ! गार्ग्य ! वा
अभिवादये मैत्रोऽहं भोः !,
आयुष्मन्नेधि मैत्र३ ! मैत्र ! वा
स्त्री-शूद्रवर्जनं किम् ?
अभिवादये गार्ग्यहं भोः ?
आयुष्मती त्वं भव गार्गि ।
अभिवादये तुषजकोऽहं भोः ?,
कुशल्यसि तुषजक ॥१०१॥

प्रश्नाऽर्चा-विचारे च सन्धेय-सन्ध्यक्षर-
स्याऽऽदिदुत्परः । ७ । ४ । १०२ ।

एषु

प्रत्यभिवादे च

वर्त्तमानस्य वाक्यस्य

स्वरेष्वन्त्यः स्वरः

सन्धियोग्य-सन्ध्यक्षरान्तस्थ

प्लुतो भवन् इदुत्पर आत्

स्यात् ।

अगमः३ पूर्वा३न् ग्रामा३न्

अग्निभूता३इ । पटा३उ ?

अर्चा-शोभनः खल्वसि

अग्निभूता३इ । पटा३उ ।

विचारे-वस्तव्यं कि निर्ग्रन्थस्य

सागारिका३इ

उताऽनागारिके ?

प्रत्यभिवादे-

आयुष्मानेधि अग्निभूता ३इ

सन्ध्येयेति किम् ?

कच्चि३त् कुशल३म्

भवतयोः ३ कन्ये ३ ? ॥१०२॥

तयोर्य्वौ स्वरे संहितायाम् । ७ । ४ । १०३

तयोः

प्लुताकारात् परयोः

इदुतोः

स्वरे परे

संहिताविषये

यथासङ्ख्यं

य्वौ स्यातास् ।

अगमः३ अग्निभूता३ यत्रागच्छ

अगमः३ पटा३ वत्रागच्छ

संहितायामिति किम् ?

अग्ना३इ इन्द्रम्

पटा३उ उदकम् ॥१०३॥

पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य । ७ । ४ । १०४ ।

पञ्चम्या निर्दिष्टे

यत् कार्यमुक्तं

तत् परस्याऽव्यवधेः

स्यात्।

अतो "भिस ऐस्" (१।४।२) वृक्षैः ।
इह मा भूत्
मालाभिरत्र
दृषद्भिः ॥१०४॥

सप्तम्या पूर्वस्य । ७ । ४ । १०५ ।

सप्तम्या निर्दिष्टे
यत् कार्यमुक्तं
तत् पूर्वस्याऽव्यवधेः
स्यात् ।
दध्यत्र,
इह मा भूत्
समिदत्र ॥१०५॥

षष्ठ्याऽन्त्यस्य । ७ । ४ । १०६ ।

षष्ठ्या निर्दिष्टे
यदुक्तं
तत् षष्ठ्युक्तस्य
योऽन्त्यः
तस्य स्यात् ।
अष्टाभिः ॥१०६॥

अनेकवर्णः सर्वस्य । ७ । ४ । १०७ ।

अयं विधिः
षष्ठ्योक्तस्य
सर्वस्यैव
स्यात् ।
तिसृभिः ॥१०७॥

प्रत्ययस्य । ७ । ४ । १०८ ।

प्रत्ययस्थानिनो विधिः
सर्वस्य स्यात्
सर्वे ॥१०८॥

स्थानीवाऽवर्णविधौ । ७ । ४ । १०९ ।

आदेशः
आदेशी इव
स्यात्
न चेत्
स्थानिवर्णाश्रयं कार्यम् ।
भव्यम् , कस्मै

राजा. प्रकृत्य

धर्मो वो रक्षतु।

अवर्णविधाविति किम् ?

द्यौः, क इष्टः

प्रदीव्य ॥१०९॥

स्वरस्य परे प्राग्विधौ । ७ । ४ । ११० ।

स्वरस्याऽऽदेशः

परनिमित्तकः

पूर्वविधौ विधेये

स्थानी इव स्यात् ।

कथयति

पादिकः

स्रंस्यते ।

पर इति किम् ?

द्विपदिकां दत्तो

प्राग्विधौ इति किम् ?

नैधेयः ॥११०॥

न सन्धि-ङी-य-क्वि-द्वि-दीर्घाऽसद्विधाव-स्क्लुकि । ७ । ४ । १११ ।

सन्धिविधौ

ङीविधौ

यविधौ

क्विविधौ

द्वित्वविधौ

दीर्घविधौ

संयोगस्यादौ स्कोर्लुक् (२।१।८८) इति

स्कृलुग्वर्जे चाऽसद्विधौ

स्वरस्यादेशः

स्थानी इव

न स्यात् ।

सन्धिः- वयन्ति

ङी- बिम्बम्

यः-कण्डूतिः.

क्विः-द्यूः,

द्विः-दध्यत्र,

दीर्घः-शामं शामम् ,

असद्विधिः-यायष्टि ।

अस्क्लुकीति किम् ?
सुकूः
काष्ठतक् ॥१११॥

लुप्ययवृल्लेनत् । ७ । ४ । ११२ ।

प्रत्ययस्य
लुपि सत्यां
लुब्भूतपरनिमित्तकं
पूर्वं कार्यं न स्यात्
य्वृत् लं एनत् च
मुक्त्वा ।
तद् , गर्गाः ।
लुपीत्युक्ते-लुकि स्यादेव
गोमान्
अय्वृल्लेनदिति किम् ?
जरीगृहीति
निजागलीति
एनत् पश्य ॥११२॥

विशेषणमन्तः । ७ । ४ । ११३ ।

अभेदेनोक्तः अवयवो
विशेषणं
विशेषस्य-समुदायस्य
अन्तः स्यात् ।
अतः स्यमोऽम् ।१।४।५७।
कुण्डम्
इह न स्यात्
तद् ॥११३॥

सप्तम्या आदिः । ७ । ४ । ११४ ।

सप्तम्यन्तस्य विशेष्यस्य
यद् विशेषणं
तत् तस्य
आदिः स्यात् ।
इन् ङी-स्वरे लुक् ।१।४।७९। पथः
इह मा भूत्
पथिषु ॥११४॥

प्रत्ययः प्रकृत्यादेः । ७ । ४ । ११५ ।

यस्माद्

य: प्रत्ययो

विधीयते

सा

तस्य प्रकृतिः ।

प्रत्ययः

प्रकृत्यादेः समुदायस्य

विशेषणं स्यात्।

नोनाधिकस्य ।

मातृभोगीणः ॥११५॥

गौणो ङ्यादिः । ७ । ४ । ११६ ।

ङीमारभ्य ष्यं यावत्

ङ्यादिः प्रत्ययः

स गौणः सन्

प्रकृत्यादेः समुदायस्य

विशेषणं स्यात् ।

अतिकारीषगन्ध्यबन्धुः ।

गौण इति किम् ?

मुख्योऽधिकस्यापि विशेषणं स्यात्

परमकारीषगन्धीबन्धुः ११६॥

कृत सगतिकारकस्यापि । ७। ४। ११७।

कृत्प्रत्ययः

प्रकृत्यादेः समुदायस्य

गतिकारकपूर्वस्य

केवलस्य च

विशेषणं स्यात् ।

यथा इह समासः–

भस्मनि-हुतं

तथा उदके-विशीर्णम्

अवतप्ते-नकुलस्थितम् ॥११७॥

परः । ७। ४। ११८।

प्रत्ययः

प्रकृतेः परः

एव स्यात् ।

अजा, वृक्षः

जुगुप्सते ॥११८॥

स्पर्द्धे । ७। ४। ११९।

द्वयोर्विध्योः

अन्यत्र सावकाशयोः
तुल्यबलयोः
एकत्राऽनेकत्र
चोपनिपातः
स्पर्द्धः ।

तत्र यः
सूत्रपाठे परः
स विधिः
स्यात् ।
वनानि ।
अत्र "शसोऽता सश्च नः पुंसि" ।१।४।४९।
इत्यतो
"नपुंसकस्य शिः" ।१।४।५५।
इत्येव स्यात् ॥११९॥

आसन्नः ।७। ४ । १२० ।

यथास्वं
स्थानाऽर्थ-प्रमाणादिभिः
आसन्न एव विधिः
स्यात् ।

दण्डाग्रम् ।

अत्र कण्ठ्ययोः अतोः

कण्ठ्य एव

आ दीर्घः ।

वातण्ड्ययुवतिः

वतण्ड्याः,

पुंवद्भावो अर्थतः आसन्नः, वातण्ड्यः

अमुष्मै

"मादुवर्णोऽनु ।२।१।४७। इति"

मात्रिकस्य मात्रिकः ॥१२०॥

सम्बन्धिनां सम्बन्धे । ७ । ४ । १२१ ।

सम्बन्धिशब्दानां

यत्कार्यमुक्तं

तत् सम्बन्धे एव सति

स्यात् ।

श्वश्रुर्यः ।

सञ्ज्ञायास्तु इञेव

श्वाशुरिः ॥१२१॥

समर्थः पदविधिः । ७ । ४ । १२२ ।

समर्थपदाश्रयत्वात्=

समर्थः

पदसम्बन्धी विधिः=

सर्वपदविधिः

पदविधिः

समर्थो ज्ञेयः।

सामर्थ्यं च—

व्यपेक्षा एकार्थीभावश्च।

पदविधिस्तु

समास-नामधातु-कृत्-तद्धितोपपदविभक्ति-

युष्मदस्मदादेश-प्लुतरूपः

धर्माश्रितः

पुत्रीयति

कुम्भकारः

औपगवः

नमो देवेभ्यः

धर्मस्ते स्वम्

धर्मो मे स्वम्

अङ्ग ! कूज ३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म,

समर्थ इति किम् ?

पश्य धर्मं
श्रितोमैत्रो गुरुकुलम्,
पश्यति पुत्रमिच्छति सुखम्
पश्य कुम्भं करोति कटम्
गृहमुपगोरपत्यं तव
इदं नमो देवाः !
शृणुत ओदनं पच तव मम वा भविष्यति ।
अङ्ग कुजत्ययमिदानीं ज्ञास्यति जाल्मः ।
पदोक्तवर्णविधिः
असामर्थ्येऽपि स्यात्—
तिष्ठतु दधि, अशान त्वं शाकेन
एवं
समास-नामधातु-कृत्-तद्धितेषु
वाक्ये व्यपेक्षा वृत्तावेकार्थीभावः
शेषेषु पुनर्व्यपेक्षैव सामर्थ्यम् ॥११२॥

इत्याचार्यश्री हेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ सप्तमस्याऽध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥७॥४॥

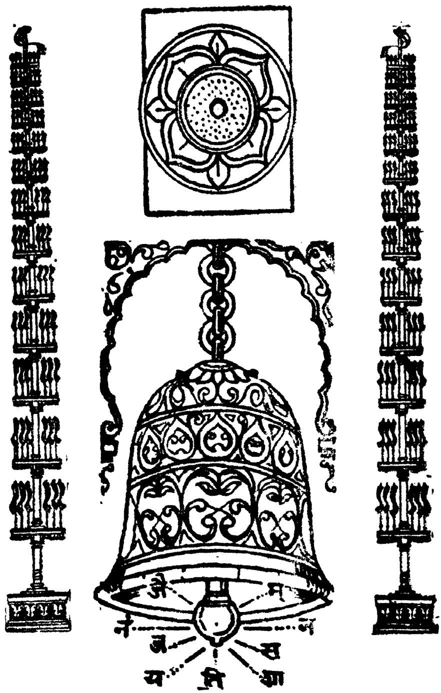
ॐ
म
नं
नं
ज
स
य
ति
शा

આવરણ · દીપક પ્રિન્ટરી · અમદાવાદ ૧